

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Aage Trommer

Besættelsestidens første folkestrejke

Henning Poulsen

»Fædrelandet« – tysk understøttelse af danske dagblade 1939–45

Karsten Thorborg

Den unge Viggo Hørup

Anmeldelser og litteraturnyt

JYSKE SAMLINGER · NY RÆKKE VII, 2 · 1966

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i Jysk Selskab for Historie. Kontingent kr. 18.-.

Indmeldelse ved henvendelse til

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
Århus C.

Selskabet udgiver også selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

overarkivar, mag. art. Vagn Dybdahl,
Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
Århus C.

*Bogladepris for Ny række,
VII. bind, hæfte 2: 22 kr.*

BESÆTTELSESTIDENS FØRSTE FOLKESTREJKE

Esbjerg, august 1943

Af Aage Trommer

Strejken i Esbjerg i august 1943 var besættelsestidens første egentlige folkestrejke. I en detaljeret fremstilling klarlægger adjunkt, cand. mag. Aage Trommer begivenhedsforløbet, idet han analyserer de indflydelsesrige kræfters motiver bag handlingerne. Således behandles spillet mellem socialdemokrater og kommunister, politiledelsens dygtige manøvrer og den moderate tyske kommandants holdning til begivenhederne. – En oversigt over strejkens ledende personer er trykt som tillæg side 228; kildematerialet er nærmere omtalt i tillæg 2 side 230.

Det danske brud med den tyske besættelsesmagt dagen før den 29. august 1943 havde som baggrund og forudsætning den bølge af uroligheder og folkestrejker, der i løbet af august måned skyldede hen over store dele af landet. I kraft heraf er begivenhedskomplekset forud for denne dag af den allerstørste betydning for så vidt, som dette brud er den største politiske enkeltbegivenhed i den danske besættelsehistorie. Havde de illegale kræfter ikke udnyttet et i folket opstået stemningsopbrud til at vælte forhandlingspolitikken på dette tidspunkt, var den blevet fortsat endnu et stykke tid – kortere eller længere, eftersom dens rolle endnu ikke blev anset for udspillet hverken af de politikere, der siden 1940 havde ført den, eller af de personligheder, der på en fremtrædende placering i det offentlige liv havde stået som dens forsvarere. At de i sommeren 1943 fortsat anså forhandlingspolitik for relevant, fremgår klart af udtalelser af eksempelvis Erik Scavenius, P. Munch, Wilhelm Buhl og Hal Koch¹. En

1. Scavenius i møde i Nimandsudvalget d. 18. aug. 1943: »Det ser ud til, at Christmas Møllers politik om, at landet skal lide, er ved at stadfæstes. Jeg tror, det er noget fordømt sludder, og jeg tror heller ikke, at folket er ude efter at lide . . .« (Parl. Komm., IV, a, 815; cf. *ibid.*, IV, st., 111 ff.). P. Munch i samme møde: »Valgets stemning var at få en regering og rigsdag til at føre det danske folk usprængt ud af krigen. Den udvikling, vi nu er inde i, har opløst mange lande« (*ibid.* IV, a, 817). Buhl i radiotale d. 5. juni 1943: » . . . det må ikke lykkes for en lille gruppe fanatiske provokatører eller letsindige unge at sætte det på spil, som vi gennem folkets sammenhold målbevidst og med held har søgt at værne om« (referat i »Politiken«, 6. juni 1943, citeret efter »Besættelsestidens Fakta«, II, 1525). Hal Koch: »Der kan meget vel komme en

undersøgelse af august måneds illegale røre må derfor være af interesse for at søge konstateret, i hvor høj grad det er muligt at trænge om bag den anonymitet, hvori begivenhederne af indlysende grunde hylledes, og dermed søge klarlagt, hvilke kræfter der var virksomme bag det ydre begivenhedsforløb med den store virkning. Den første egentlige folkestrejke fandt sted i Esbjerg². Den skal her gøres til genstand for en nærmere undersøgelse.

Strejkebevægelsens problematik kan formuleres som en række spørgsmål. Er urolighederne og strejkerne kommet af sig selv, udsprunget i spontanitet som en blind reaktion på tysk fremfærd? Er de udtryk for en bevidst politik, der stræbte hen mod et brud med den bestående tingenes tilstand? Eller gør der sig en vekselvirkning gældende? I nøje sammenhæng med denne problemstilling står spørgsmålet om omfang og tilslutning.

Den samtidige illegale presses vurderinger er enige om at fastholde det umiddelbare og spontane i bevægelsen. Således sluttede det kommunistiske hovedblad, »Land og Folk«, i sit nærmest følgende nummer en omtale og gennemgang af folkestrejkerne i Esbjerg og Odense med ordene: »Esbjerg og Odense har vist vejen. Ikke underkastelse og leflen for de tyske bestier, men bevidst og kraftig optræden sikrer folket tålelige forhold. Det var folket selv – tirret og forulempet af de tyske voldsmand – der med arbejderne i spidsen tog sagen i sin hånd. Det var folkets enige, faste front, der skaffede respekt for de elementære danske rettigheder«³. Det andet kommunistiske hovedorgan, »Ugens Nyt«, refererede, at de tyske forholdsregler blev »den esbjergensiske arbejderklasse et nummer for groft«, og gjorde brug af udtrykket »den spontane demonstration«⁴.

dag, hvor vi i D. U. ikke mener at kunne følge statsmændene, hvor også vi må råbe et nej. Men hidtil har vi efter bedste overbevisning fastholdt den gamle kurs« («Vandene skilles», pjece skrevet i august 1943, udkommet d. 28. aug. 1943, citeret efter: Henrik S. Nissen og Henning Poulsen, På dansk friheds grund, 1963, p. 273).

2. Begrebet »folkestrejke« dækkende en situation, hvor ikke blot arbejdere, men også funktionærer, tjenestemænd og forretningsfolk nedlagde arbejdet, kan føres tilbage til »Land og Folk«, nr. 32, 22. aug. 1943, i en omtale af begivenhederne i Esbjerg: »Dette var altså mere end en generalstrejke i almindelig forstand. *Det var en folkestrejke*«. Udtrykket genfindes i »Frit Danmarks Nyhedstjeneste«, 1. årg. nr. 1, 28 aug. 1943. Ellers anvender den illegale presse i denne måned udtryk som »den nationale strejke« (»Frit Danmark, Sydvestjylland«, 1. årg. nr. 3, om strejken i Esbjerg), »generalstrejken og den almindelige butikslukning« (»Trods Alt«, særnr., 19. aug. 1943, om strejken i Odense) eller blot »generalstrejke« (»Aarhus Ekko«, særnr., 27. aug. 1943, om strejken i Århus).
3. »Land og Folk«, nr. 32, 22. aug. 1943.
4. »Ugens Nyt«, nr. 32, 15. aug. 1943. – Bladet fungerede som kommunisternes illegale pressebureau og udkom ugentligt i året 1943.

Med accent på omfanget skrev »Hjemmefronten«, der udgik fra K. U.-kredse, at »hele byens befolkning står samlet i denne protest«, og at »generalstrejken er befolkningens svar på en række tyske overgreb gennem længere tid«⁵.

Nu kan man ganske vist ikke se bort fra, at det under alle omstændigheder var det principielt rigtigste at se begivenhederne under denne spontaneitetens og enighedens synsvinkel. Hensynet til simpel »security« måtte påbyde det. Men også i efterkrigstiden blev denne vurdering opretholdt. Den kommunistiske ugeavis i Esbjerg, »Folkets Røst«, skrev i en mindeartikel i 1945: »Den første folkestrejke i Danmark var . . . gennemført med ro og værdighed. Dette skyldes, at hele byens befolkning stod enige, skulder ved skulder, alle deltog i kampen mod tyskernes overgreb, og sejren var hele befolkningens«⁶. På linie hermed, men ud fra en anden politisk synsvinkel skrev P. Stavnstrup i samleværket »Danmark under besættelsen«: »I den brede befolkning nærredes der optimistiske forestillinger om, at enden nu ikke kunne være langt borte. Disse forestillinger blev da i ikke ringe grad impulsen til de begivenheder, der førte til det endelige brud med Tyskland den 29. august 1943«⁷. I alle de givne citater, både illegale og legale, lægges hovedvægten på den brede basis; den udtalte, men i praksis viste enighed; den spontane reaktion mod tyskerne; fællesskabet og fællesfronten.

Helt tilbage til strejkemåneden kan man imidlertid også finde en anden opfattelse gjort gældende. Den 24. august 1943 udsendte formanden for Hovedstadens fagforeninger, fagforbundenes formænd og den socialdemokratiske arbejderbevægelses politiske tillidsmænd en appel til hovedstadens arbejdere, hvori det hed: »I den seneste tid har provokatører af blandet oprindelse søgt at lokke danske arbejdere ud i desperate politiske eventyr. Nu har disse provokatører begyndt deres spekulationer i hovedstaden«⁸. I de samme dage skrev den socialdemokratiske Esbjerg-avis, »Vestjyden«, om »de professionelle provokatører«, at de »er i regelen folk, der er ret ukendte på de steder, hvor de optræder, hvis fortid i arbejderklassens tjeneste er et ubeskrevet blad, men som er i besiddelse af en vis overfladisk talefærdighed«. Bladet talte om, »at selvbestaltede og uansvarlige »førere« griber ind for at fiske i oprørte vande«, men »der er ingen som helst mening i, at en lille opgejlet og ansvarsløs hob skal bestemme over det hele folks skæbne«⁹. Samme opfattelse kom til udtryk i Alsing Andersens cirkulære af september 1943, hvori det hed:

5. »Hjemmefronten«, særnr., 13. aug. 1943.

6. »Folkets Røst«, 10. aug. 1945.

7. P. Stavnstrup, Den politiske udvikling indtil den 29. august 1943, i Vilh. la Cour (red.), Danmark under Besættelsen, I, 1945, p. 364.

8. »Besættelsestidens Fakta«, II, 1945, p. 1530.

»Over et tidsrum af 3 år har (forhandlingspolitikken) vist sin berettigelse som den eneste rigtige; i stigende grad er den modarbejdet fra kommunistisk og chauvinistisk side; disse kredse har vidst, hvad de var ude efter, hvorledes de søgte at svække samarbejdets stilling og resultater og fremkalde den krisesituation, der kunne skabe mulighed for et sammenbrud og en total ændring i landets og befolkningens vilkår«¹⁰. På linie hermed ligger Hartvig Frischs efterkrigsvurdering fra 1945 af strejken i Esbjerg: »Denne vellykkede aktion måtte give den danske arbejderbevægelses ledelse stof til overvejelse. Aktionen var nemlig iværksat helt uden om de kompetente faglige organer med paroler fra dør til dør og på arbejdspladserne«¹¹.

Nu er det indlysende, at disse forskellige vurderinger af det samme begivenhedsforløb i meget høj grad afspejler samtidige politiske ståsteder og modsætninger. De er udmøntet til øjeblikkelig anvendelse i den politiske debat og kamp. De aktivistiske kredse på både kommunistisk og borgerligt hold måtte slå fast, at de i deres holdning og kamp fik følgeskab af det hele, enige folk. De socialdemokratiske ledere måtte hamre ansvaret for, hvad der forekom dem ansvarsløs og uforsvarlig politik, fast dèr, hvor det for dem at se rettelig hørte hjemme, nemlig hos de kommunister og »chauvinister«, der i den illegale presse trådte så beskedent tilbage.

Den første, der har behandlet Esbjerg-strejken, professor, dr. phil. Sven Henningsen, besvarer spørgsmålet med et både–og: »Det er blevet diskuteret, om folkestrejken i Esbjerg var en spontan bevægelse, eller om den inspireredes udefra. Det rette svar er . . . utvivlsomt et både–og. Den inspireredes udefra for så vidt som modstandsbevægelsen fik sine tilskyndelser og direktiver til den voldsomme sabotage udefra. Målet var nok økonomisk . . . , men den sigtede . . . videre mod det politiske mål at gennemtvinge brudet med tyskerne og få forhandlingspolitikken afbrudt. Men folkestrejken var spontan i den forstand, at det var lokale forhold, såvel øjeblikkelig som gennem lang tid praktiseret terror og deraf følgende vrede, som fik hele befolkningen til at gå ind for strejken«¹².

Den nyeste historieskrivning er ikke i tvivl om, hvor hovedaccenten skal lægges. Henning Poulsen fastslår: »Nogen fyldestgørende under-

9. »Vestjyden«, 23. og 26. aug. 1943, citeret efter L. Bindsløv Frederiksen, *Presen under besættelsen*, 1960, p. 374 f.

10. Cirkulære af 2. sept. 1943 til Socialdemokratiets hovedbestyrelse, *De samvirkende Forretningsudvalg m. fl.*, citeret efter »Besættelsestidens Fakta«, II, 1945, p. 1532 f.

11. Hartvig Frisch, *Danmark besat og befriet*, I, 1945, p. 319.

12. Henningsen, p. 171.

søgelse . . . foreligger endnu ikke. Men det er dog klart, at udviklingen i hvert fald til en vis grad må have været ledet af de organiserede modstandsgrupper . . . Der er næppe tvivl om, at det illegale kommunistiske parti har spillet en hovedrolle, omend også andre grupper har taget del«¹³. På tilsvarende måde udtrykker Hans Kirchhoff sig: »Der tegner sig (i Odense) et billede, som med modifikationer gælder for hele landet: kommunisterne blev strejkernes egentlige drivkraft . . . Det var dem, der i de fleste tilfælde satte tændstikken til den tønede krudt, som stod klar overalt«¹⁴. Jeg har selv givet udtryk for samme vurdering: »Den drivende kraft bag begivenhederne var først og fremmest det illegale kommunistiske parti«¹⁵. Det skal på denne baggrund være formålet med denne undersøgelse ved en gennemgang af begivenhederne i Esbjerg at give et bidrag til løsningen af folkestrejkernes problematik.

Strejker og arbejdsnedlæggelser var ikke ukendte fænomener i besættelsestidens Danmark. I arbejderkredse var der efterhånden opsamlet megen utilfredshed og bitterhed med den sociale forringelse, krigen havde kostet arbejderne. Det kunne statistisk påvises, at reallønnen var gået ned – og det blev med stor flid fastslået af kommunisterne i deres illegale presse. Denne tilbagegang i levevilkår affødte uundgåelig en skærpelse af stemningen på arbejdspladserne. Følsomheden og irritabiliteten voksede, og det fra 1940 stammende forbud mod arbejdskampe og den deraf følgende henvisning af konflikter på arbejdspladser til afgørelse ved Arbejds- og Forligsnævnet skulle vise sig ikke at være nogen hindring for at lade en umiddelbart opstået utilfredshed med et eller andet forhold glide over i en arbejdsnedlæggelse. Der skal ikke her søges opstillet nogen statistik over antallet af sådanne lokalt opståede, ulovlige arbejdsnedlæggelser, men blot nævnes nogle eksempler, hentet fra det tidsrum, i hvilket deres antal begyndte at stige voldsomt – omkring og efter årsskiftet 1942-43. I december 1942 nedlagde arbejderne på Burmeister & Wain, København, arbejdet, fordi uniformerede og bevæbnede danske nazister var blevet udstillet som sabotagevagter¹⁶. Den 4. februar 1943 gik 1100 skibsværftsarbejdere i strejke i Aalborg i protest mod en driftsingeniør¹⁷. Den 1. marts 1943 gik samtlige 87 elektrosvejsere på Odense Stålskibsværft

13. Hans Kirchhoff, Henning Poulsen og Henrik S. Nissen, *Besættelsestidens historie*, 1964, p. 169 f.

14. *Besættelsestidens Hvem-hvad-hvor*, 1965, p. 208.

15. *Kronik i »Aarhus Stiftstidende«*, 18. aug. 1963.

16. »*Land og Folk*«, nr. 24, 31. dec. 1942.

17. Hartvig Frisch, *op. cit.*, p. 296.

i strejke på grund af mangel på arbejdstøj¹⁸. Den 15. marts 1943 strejkede de havnearbejdere, der i Københavns havn var beskæftiget med losning af træ, fordi lønsatserne var sat ned¹⁹. I foråret 1943 strejkedes der på Frichs fabriker i Århus på grund af tilbageholdelse af tillæg²⁰.

Bevægelsen var så omfattende, at Dansk Smede- og Maskinarbejderforbund i et cirkulære af 17. marts 1943 fandt sig foranlediget til at advare mod »de inden for Centralorganisationen af Metalarbejdere i Danmark i den senere tid ret hyppigt forekommende uvarslede, ulovlige strejker«²¹. Illegale blade som »Frit Danmark« og »Land og Folk« vidste at fortælle, at Smedeforbundet fra 1. januar 1943 til »begyndelsen af marts« havde kunnet konstatere 50 ulovlige strejker, og at De samvirkende Fagforbund fra 1. februar 1943 til »begyndelsen af marts« havde måttet notere 74 sådanne²². Jo længere frem på året man kommer, des talrigere bliver strejkerne. I højsommeren 1943 kan der eksempelvis konstateres strejkebevægelse på skibsværfterne i Nakskov, Aalborg, Helsingør og Frederikshavn, på Hess' fabriker i Vejle og på cementfabriken i Rørdal ved Aalborg kulminerende med et strejkerøre i Odense fra den 30. juli til den 5. august, der opstod som følge af en skibssabotage og var bemærkelsesværdigt ved at brede sig fra skibsværftet til byens maskinfabriker og således var den første af de ulovlige strejker, der kom til at omfatte flere virksomheder²³. Dermed indvarsler den august måneds folkestrejker.

Også Esbjerg-området kendte disse arbejdsnedlæggelser. Så tidligt som i efteråret 1941 strejkede arbejderne på grund af lave akkorder på Karlsgårdeværket ved Varde, der var under udvidelse²⁴. I december 1942 var det galt i Nymindegab, hvor man var utilfreds med størrelsen af godtgørelsen for transport fra Esbjerg/Varde til de tyske arbejdspladser ved Nymindegab. Allerede i august 1942 havde der været arbejdsnedlæggelse, men den var da bremset ved optagelsen af forhandlinger med pris-kontrolrådet. Dettets afgørelse forelå den 11. december. »Da arbejderne lørdag formiddag den 12. december talte sammen om priskontrolrådets

18. Cirkulære, DSMF, Esbj.

19. Trykt flyveblad, DSMF, Esbj.; cf. Hartvig Frisch, op. cit., p. 296.

20. »Aarhus Ekko«, apr. 1943.

21. Cirkulære, DSMF, Esbj.

22. »Frit Danmark«, apr. 1943, citeret efter: Det illegale Frit Danmark, 1946, p. 166 f.; »Land og Folk«, nr. 27, 27.3.1943.

23. Se Jørgen Hæstrup, »Linz« – en sabotageepisode, i: Afhandlinger tilegnede rigsarkivar Axel Linvald, 1956, p. 155–67, – Cf. »Trods Alt«, særnr., 6. aug. 1943, og nr. 12, aug. 1943.

24. »Politiske Månedsbreve«, nr. 1, 5. okt. 1941, og nr. 2, 31. okt. 1941; Arthur Sørensens samt.

afgørelse, slog den gennem uger opsamlede utilfredshed ud, og arbejderne vedtog at indstille arbejdet»²⁵. Sekretær i De samvirkende Fagforbund, Einar Nielsen, måtte om søndagen til møder i Esbjerg og i Varde for at tale til de strejkende og få arbejdet genoptaget. Allerede i november 1942 havde 33 kvindelige ansatte ved sygehuset i Esbjerg ved at sige deres stillinger op gennemtvunget afskedigelsen af tre »feltmadrasser«, ligesom et arbejdshold på Esbjerg flyveplads på tilsvarende vis havde fået en nazistisk arbejder afskediget²⁶. Mandag den 11. januar 1943 gik arbejderne på maskinfabrikken »Christola« hjem, fordi der var »iskoldt« i værkstedslokalerne. »Hvis brændselsituationen skal udnyttes til skade for vore medlemmers helbred, må vi have lov til at protestere«²⁷. I slutningen af februar 1943 var der atter uro og arbejdsnedlæggelser i Nymindegab på grund af kørepenge og på grund af tre afskedigelser, og Einar Nielsen måtte atter til arbejdermøde²⁸. I forsommeren 1943 var der »vanskeligheder ved arbejdet« på tyske arbejdspladser, bl. a. med flere strejker i Gammelby og Hedelund²⁹.

Disse ulovlige arbejdsnedlæggelser blev jævnligt omtalt og kommenteret i den illegale kommunistiske presse, om end ikke på fremtrædende plads, og det er bemærkelsesværdigt, at det gang på gang blev slået fast, at hovedmotivet i disse strejker var fagligt og socialt; at de var opstået spontant, fordi arbejderne var ladt i stikken af deres fagorganisationer og af Socialdemokratiet. Typisk i så henseende er følgende eksempel hentet fra kommunisternes illegale blad i Randers:

»... Det hårdeste slag mod fagforeningernes slagkraft er dog forbudet mod strejker, da disse er og bliver det mest effektive våben mod løntrykkeri og udbytning. Når man fra arbejderfjendtlig side i nogen grad har været i stand til at svække fagforeningernes slagkraft, skyldes dette ikke mindst de dårlige kammerater, som gennem deres fagforening har opnået fast ansættelse i stat eller kommune, og som her er reaktionens villige redskaber. At sammenholdet dog trods alle snigløb består sin prøve, beviser de mange »ulovlige« strejker. Uden sammenhold ville disse strejkende arbejdere blive tvunget til at genoptage arbejdet på arbejdsgivernes betingelser. Nu modtager de derimod alle rettænkende arbejderes moralske og økonomiske støtte. Disse strejker giver derfor også i næsten alle tilfælde de ønskede resultater. Har ikke de strejkende

25. A. S. 64–504; »Vestjyden«, nr. 4, dec. 1942.

26. »Vestjyden«, nr. 3, særnr., nov. 1942.

27. Udkast til indlæg af formanden for smedene i Esbjerg, Jens Laue-Andersen, af 13. jan. 1943 til optagelse i »Vestjyllands Social-Demokrat«, der havde omtalt sagen d. 11. januar, DSMF, Esbj.

28. DAF, Esbj., forhandlingsprotokol, bestyrelsesmøde 27. feb. og arbejdermøde 28. feb. 1943.

29. *ibid.*, jord- og betons branchemøde 24. juli 1943. – De nævnte eksempler gør ikke krav på at udtømme antallet af strejker i Esbjerg.

arbejdere hos Hess i Vejle, hvis arbejdsvægring officielt skyldes lønspørgsmål, men hvis egentlige årsag vel nærmere skyldes væmmelse ved at lave krigsmateriel, aftvunget alle virkelig danskes beundring? Det er mandfolk, som har vist et strålende eksempel til efterfølgelse»³⁰.

Her er samlet alle komponenterne i motiveringen for de ulovlige strejker: Fagorganisationernes og Socialdemokratiets svigten på grund af ledernes tiltagende pamperisering; de reaktionære arbejdsgiveres udnyttelse af krigssituationen til øget udbytning af arbejderne; sammenholdet på arbejdspladserne uden om organisationerne; og den almindelige solidaritet med de strejkende, takket være hvilken disse sættes i stand til at føre deres krav igennem. Først i en bisætning får bevægelsen også sin antityske begrundelse, en side af sagen, bladene generelt går meget stille med. Her spiller naturligvis sikkerhedsmomentet ind. De mennesker, der var initiativtagere til og ledere af en arbejdsnedlæggelse, var allerede eo ipso i søgelyset, og der kunne ikke være nogen rimelig grund til at blotstille dem yderligere. Der er heller ikke den fjerneste tvivl om, at der på arbejdspladserne har været en særdeles levende modvilje mod tyskerne og ikke mindre mod de danske nazister. Herom vidner tilstrækkeligt periodens aktioner mod nazistiske arbejdere og vagtmænd. Dette til trods er den fag- og socialpolitiske side af sagen meget kraftigt accentueret. Og man tør sikkert gå et skridt videre og hævde, at hvor ikke et umiddelbart antitysk incitament – som f. eks. en nazist, man havde set sig gal på – gjorde sig gældende, har for mange af de arbejdere, der lod sig føre ud i strejke, de umiddelbare faglige og sociale strejkemål, kampen stod om, været de absolut væsentligste – simpelthen dem, det drejede sig om, og intet andet³¹.

Disse synspunkter på strejkebevægelsen kan iagttages meget langt frem i tiden. De føres frem endnu i »Land og Folk«s nummer for august 1943, afsluttet den 22. i måneden på et tidspunkt, da folkestrejkernes store bølge gik hen over landet, og samtidig med, at det nationale og antityske præg over begivenhederne i Esbjerg og Odense slås fast i en anden artikel i samme nummer. Det hedder i polemik mod en ledende artikel mod de ulovlige strejker i »Socialdemokraten« af 19. august:

». . . Selv disse beskedne resultater [dvs. sådanne, der var opnået af de faglige organisationer] var ikke opnået, dersom medlemmerne ikke dels havde holdt

30. »Den tredie Front«, 1. årg. nr. 6, aug. 1943.

31. Cf. Halvor Thomassens erindring (samt. 15.11.65): På et strejkemøde i Esbjerg d. 10. aug. 1943 udtalte han, at »dette var første gang, vi gav de russiske og engelske arbejdere en håndsækning. Bemærkningen faldt dog ikke i god jord, man kunde på det tidspunkt ikke appellere ud over snævre, lokale interesser«.

De samvirkende Fagforbund til ilden og dels var gået til direkte aktion på arbejdspladserne. De ulovlige strejker og arbejderne forbitelse over forarmelsen i det hele taget er den kraft, som bringer reaktion og folkefjendtlige kræfter til at bøje sig. Som de københavnske bygningsarbejderes ulovlige strejker under sidste krig bragte os 8-timersdagen, således har de menige arbejderes initiativ og senere ulovlige strejker givet gode resultater. Og vi kan føje til, at skal danske arbejdere gøre sig håb om at få det fuldt berettigede krigstillæg på de særligt udsatte virksomheder, så er strejker nødvendige. Derfor, og fordi de generer tyskerne meget alvorligt, er de ulovlige strejker i dag mere anerkendelsesværdige end nogensinde!«³².

Det er endnu her strejkerne fagligt-sociale mål, der står på førstepladsen, og den gene, der forvoldes tyskerne, tages med som en tillægsgevinst³³.

Det kan i denne forbindelse noteres, at den første antityske tolkning af de ulovlige strejker faktisk forekommer i det tværpolitiske »Frit Danmark«, der ikke så meget henvendte sig til arbejderkredse som til borgerskabet. Her kunne en marxistisk udlægning af strejkerne ikke formodes at ville virke retfærdiggørende. I bladets nummer for april 1943 hed det i en artikel om og for sabotage: »Også gennem strejker, der kendes ulovlige og medfører store bøder for den enkelte, har arbejderne søgt at lægge hindringer i vejen for hjælpen til Hitler«³⁴.

Bag strejkerne stod som opildnende, tilskyndende og organiserende faktor det illegale kommunistiske parti. Ved årsskiftet 1942-43 udsendte det et internt cirkulære, »Tæser nytår 1943«, hvori det analyserede situationen og drog konsekvenser for det fremtidige arbejde³⁵. Det hedder heri: »Enhver mulighed for at bringe folk i bevægelse på nationalt grundlag bør udnyttes«. Og parallelt med denne nationale kamp fortsættes der: »Hvor arbejdskort, løn eller arbejdsforhold giver anledning til harme, må vi tage førerskabet og, når omstændighederne taler derfor, søge den udløst i strejke, evt. tidsbegrænset«. Arrestationer eller kontrolforanstaltninger, der medførte forbitelse, burde udløse aktioner. En »Clausen-re-

32. »Land og Folk«, nr. 32, 22. aug. 1943.

33. I det særn. af 6. aug. 1943 af det kommunistiske Odenseblad, »Trods Alt«, hvori den sejrriige skibsværftsstrejke fejres, holdes denne primært op som en »resultatrig national aktion«, der »lover godt for den nationale frihedskamps videreførsel«, mens den sekundært »også må belære regering og Rigsdag såvel som de faglige ledere om, at man ikke fortsat kan sidde arbejderne berettigede krav om 20 % krigsrisikotillæg overhørigt«. Forskellen i tyngdepunkt kan skyldes, at »Land og Folk« blev til i København, mens »Trods Alt« blev skrevet i Odense. August 1943 var provinsens store måned, og Odense-skribenten har bedre end sin københavnske partifælle kunnet høre græsset gro.

34. »Frit Danmark«, 2. årg. nr. 1, apr. 1943.

35. Samling af kommunistiske særnumre, løbesedler, opråb m. v., KB.

gering« eller udnævnelsen af en Reichkommissar skulle søges besvaret med generalstrejke. Det er forholdene i Norge, der anføres som en dansk mulighed, og foranledningen er den umiddelbart forinden overståede teleggramkrise. Endelig skulle ethvert forsøg på undertrykkelse af fagbevægelsen besvares med strejke.

Dette dokument viser klart, at strejker har været anset for et af partiets vigtigste og mest virkningsfulde våben i dets illegale kamp, og at strejkernes fagligt-socialt aspekt har været lige så væsentligt som deres nationale. Eller sagt på en anden måde med ordlyden hentet fra partiets officielle historieskrivning: »Der måtte føres såvel en demokratisk-national kamp som en social klassekamp linje mod krigsspekulanterne. Partiets opgave lå på begge fronter«³⁶. Men det er også værd at notere, at tanken om en folkestrejke ikke kommer frem i disse teser. En sådan har slet ikke været anset for mulig. Eller rettere – tanken har overhovedet ikke eksisteret. Længere end til generalstrejke går de ventilerede muligheder ikke³⁷.

I sommeren 1943 gik en bølge af sabotager hen over Esbjerg og Sydvestjylland. Aktionerne udførtes så godt som alle af en sabotagegruppe, ledet af malersvend Hans Peter Poulsen. Denne var odenseaner og havde siddet i den illegale kommunistiske byledelse i Odense, indtil han i oktober 1942 måtte gå under jorden. Han blev derefter sendt til Esbjerg af Holger Vivike, lederen af DKPs sydjysk-fynske distrikt, med den opgave at sætte gang i sabotagen i Vestjylland, noget, der hidtil havde voldt vanskeligheder. Sin første sabotagegruppe havde Poulsen dannet af ganske unge mennesker, men den var efter nogen aktivitet blevet revet op i marts 1943. Han fik derpå dannet en ny gruppe af modnere folk og til dels rekrutteret blandt partimedlemmer, idet der dog efterhånden knyttedes en del unge mennesker til den³⁸. Denne gruppe iværksatte i sommeren 1943 den ene aktion efter den anden på den jyske vestkyst efter anvisning fra Poulsen, der her førte partiets sabotagepolitik ud i livet i overensstemmelse med de almene principper, Vivike i Esbjerg som andetsteds i sit distrikt afstak.

36. Ib Nørlund, *Det knager i samfundets fuger og bånd. Rids af dansk arbejderbevægelses udvikling*. Udgivet af DKPs skolingsudvalg, (1959), p. 187.

37. Strejkerne er naturligvis blot een af de former, hvorunder DKPs politiske arbejde foregik under illegaliteten. De kan opfattes som en videreudvikling af demonstrationer – i Esbjerg var der således d. 2. dec. 1941 tilløb til demonstration mod Antikominternpagten (A. S. 64–194) – og af protestmøder – i Esbjerg arrangeredes der således møder blandt de arbejdsløse til protest mod socialkontorets arbejde i 1941 (A. S. 64–540, 64–1193).

38. Af 17 identificerede gruppemedlemmer var i 1943 de 10 over 25 år.

Poulsens sabotagemål var ikke uden en fast linie, og der kan spores en velovervejet planlægning bag dem. En lang række aktioner var rettet mod eksporten af fisk til Tyskland. Fiskebiler blev sprængt, trykluftslanger på godsvogne skåret over, leveringen af is til nedfrysning af fisk søgtes – forgæves – standset, produktionen af fiskekasser ligeledes. Det blev en aktion i denne serie, der gav stødet til folkestrejken i Esbjerg, nemlig afbrændingen af byens fiskepakkerier natten til den 6. august 1943. Endvidere rettedes sabotagen mod virksomheder, der betjente den tyske værnemagt eller arbejdede for den tyske krigsproduktion, ligesom en række aktioner rettedes mod værnemagten selv, dens installationer og dens trafik (jernbanesabotager). Endelig gennemførtes der aktioner mod elektricitetsforsyningen, ikke blot i Esbjerg, men også i Fredericia, ligesom man planlagde aktioner til gennemførelse andetsteds.

Størstedelen af denne sabotage tilsigtede at volde tyskerne militært eller økonomisk afbræk og havde ikke umiddelbart til hensigt at irre og irritere dem. Der kan dog også konstateres aktioner, der først og fremmest var provokerende, således et forsøg på brandstiftelse i en restauration, der var et yndet tilholdssted for tyske soldater. Men den er snarest en undtagelse fra reglen. Aktionen mod fiskepakkerierne, der udløste de store begivenheder, var ikke provokerende. Den skilte sig i hele sit anlæg ikke ud fra tidligere forekommende aktioner i Esbjerg. Den var, som det også ved tidligere lejligheder havde været tilfældet, bygget op som en kædeaktion, således at flere forudgående, små aktioner skulle lægge op til hovedaktionen. Derved kunne der skabes kaos i slukningsarbejdet, og politiets efterforskning ville blive vanskeliggjort. Skal man påpege noget, der skilte den fra tidligere aktioner, må det blive dens succes. Mens adskillige tidligere sabotager havde været halve eller hele fiaskoer, blev denne for hovedaktionens vedkommende yderst vellykket – at de indledende småaktioner ikke alle lykkedes, spiller i denne forbindelse ingen rolle. Den træbygning, der rummede fiskepakkerierne, og 400.000 fiskekasser gik op i luer. Det må have været et eventyrligt flot bål. I hvert fald tiltrak det store tilskuermasser, der i midnatstimen kunne fryde sig over at se den ellers mørkelagte by prægtigt illumineret. Tyske soldater, der blev sat ind i slukningsarbejdet som modtræk mod dansk ineffektivitet og mangel på god vilje, udviste stor irritabilitet og hårdhændet adfærd mod såvel danske embedsmænd i funktion som mod tilskuerne. Knubbede ord, knubs og slagsmål blev følgen.

Slagsmål mellem danske og tyske var ikke nogen ny foreteelse. Allerede så kort tid efter besættelsens indtræden som i juli 1940 fandt der gennem

flere dage voldsomme sammenstød sted mellem danskere og tyske soldater i Esbjerg³⁹, og op gennem besættelsesårene var slagsmål i Esbjerg en så normal foreteelse, at politimesteren i byen kunne ende sin indberetning for september 1941 til Statsadvokaturen for særlige anliggender med ordene: »Disse to tilfælde er de eneste sammenstød, der i månedens løb har fundet sted mellem danskere og tyskere, og det har således efter herværende forhold været en usædvanlig rolig periode, den roligste, siden den tyske besættelse fandt sted«⁴⁰. Esbjerg var stærkt belagt med tyske tropper, og her som overalt, hvor det var tilfældet, opstod let gnidninger mellem besættere og besatte, mens andre dele af landet, hvor det tyske indslag var svagt, igennem lange tider kunne være blottet for slige fænomener. Arnesteder for uro var ofte beværtninger og restaurationer, piger tit stridighedernes genstand og spiritus deres brændstof, selvom der også kunne findes andre årsager til konflikterne. Om anledningen til de ovennævnte uroligheder i Esbjerg i juli 1940 udtalte politimesteren i sin indberetning, »at selvom der særlig blandt fiskerbefolkningen findes en fjendtlig stemning over for tyskerne, bl. a. som følge af det tilladte fiskeriområdes indskrænkning, ligger den egentlige årsag til urolighederne i en del ganske unge menneskers fortørnelse over tyskernes samkvem med de danske unge piger i byen og den måde, hvorpå samkvemmet foregår«. Sat på spidsen kan mange af disse uroligheder karakteriseres som værtshusslagsmål i national indramning.

»Frikorps Danmark«s orlov i september 1942 medførte en voldsom opblussen af uroligheder overalt, hvor frikorpsfolkene kom frem. I 1943 kan der konstateres talrige tilfælde af meget voldsomme uroligheder; i marts raseredes restaurant »Ambassadeur« i Odense totalt; i juli fandt opløb og tumulter sted – undertiden med blodig udgang – i bl. a. København, Århus, Randers, Fredericia og Esbjerg⁴¹. Det mærkes, at i intet tilfælde udviklede urolighederne sig til andet og mere end chikanerier, sammenstimlinger, tumulter og slagsmål. Skønt de ofte havde en yderst omfattende karakter, slog de intetsteds over i en strejkesituation. Fredericia oplevede i dagene fra den 14. til den 19. juli en lang række uroligheder omkring en i byen hjemmehørende SS-mand, uden at der opstod nogen strejke. En måned senere kunne en konfliktsituation omkring nogle »feltmadrasser« nedlægge alt arbejde i byen⁴². Det tør altså fast-

39. Indb. af 2. aug. 1940, kopi i Halsteens arkiv.

40. Indb. af 9. okt. 1941, A. S. 64–164.

41. Se J. Herfelt, Retsvæsen og politi under besættelsen, tiden fra 22. juni 1941 til maj 1945, i P. Munch (red.), Danmark under Verdenskrig og besættelse, III, 1946, p. 138 ff.

42. Se f. x. Ingvard Arents ber.

slås, at impulsivt og spontant opståede uroligheder og gensidige chikanerier ikke i sig selv førte til strejke. Havde det været tilfældet, havde der været rige muligheder derfor i løbet af juli 1943 mange steder i landet.

Når stemningen frem gennem 1943 blev mere fortættet og oftere fik voldsomme udslag, hænger det sammen med den voksende tyske modgang på krigsfronterne. Hvad el-Alamein og Stalingrad havde indvarslet, blev på afgørende måde bekræftet af begivenhederne i sommeren 1943. Den 13. maj blev aksemagterne kastet definitivt ud af Nordafrika. Den tyske sommeroffensiv på østfronten, der indlededes den 5. juli ved Kursk, kørte hurtigt fast og afløstes den 12. af en russisk modoffensiv. Englænderne og amerikanerne gik den 10. juli i land på Sicilien, og den 25. juli fulgte Mussolinis fald. Den vestallierede bombeoffensiv mod Tyskland var begyndt i marts mod Ruhr-området og ramte den 24. juli og den 2. august Hamburg med hidtil uset styrke. Den 29. juli opsagde Sverige den tyske transittrafik. Alle disse ting i forening bidrog til at skabe en vidt udbredt forventning om, at enden var endog meget nær. Det lancerede slogan »1918-1943«, der flittigt anvendtes i den illegale presse og maledes på gader og husmure, vidner herom. Mange troede, at det kun var et spørgsmål om måneder eller uger, før tyskerne var brudt sammen. Man skal ikke undervurdere den psykologiske virkning heraf på begge sider. Den menige tyske soldat og de lavere officersgrader blev under sådanne ydre omstændigheder mere tilbøjelige til at reagere voldsomt på provokerende adfærd – også på formodede provokationer – fra den okkuperede civilbefolknings side. Det blev pludseligt meget let for begivenhederne at løbe ud af kontrol for dem, der sad med ansvar og med besindighed og overvejelser. De kunne endda også løbe fra aktivisterne. Dette var, hvad der skete i Esbjerg.

Natten til fredag den 6. august 1943 iværksatte Hans Peder Poulsen fem sabotageaktioner, hvoraf to mislykkedes. Det var tilfældet med en aktion mod en slagterforretning, hvor en engelsk sprængbombe, der var lagt oven på dørhåndtaget til butiksdøren, forsagede på grund af indtrængende regnvand. Det var også tilfældet med en aktion mod det såkaldte »Gamle Bryggeri«, der dels rummede privat beboelse, dels depot og kontor for tyskerne. En bombe var her firet ned gennem skorstenen, til den hang i skakten ud for det tyske kontor. Skaden var imidlertid relativt ringe og stod slet ikke mål med anstrengelserne. Derimod lykkedes de tre øvrige. I Strandskoven sprængtes en cementblandemaskine tilhørende en entreprenør, der arbejdede for tysk regning. Og i den anden ende af byen – i Ribegade – spræng-

tes motorblokken i en dansk lastbil, der kørte for Organisation Todt. Endelig tilintetgjordes fiskepakkerierne og ca. 400.000 fiskekasser til en samlet værdi af ca. 650.000 kr. ved selve hovedaktionen ⁴³.

Branden i fiskepakkerierne blev opdaget af to reservebetjente på kontrol- eftersyn umiddelbart omkring kl. 24. De tilkaldte brandvæsenet og politi- forstærkning, og der blev derpå »foretaget afspærring for publikum ca. 100 meter syd for brandstedet og således, at pladsen i vid omkreds af brandste- det var ryddet for brandvæsenet og dets materiel« ⁴⁴. Men så kom ty- skerne:

»Umiddelbart efter kom på cykler og i biler en masse medlemmer af den tyske værnemagt til brandstedet inden for afspærringen. Disse var iført stålhel- m og geværer. En tysk officer (som var mig ubekendt) forlangte, at publikum skulde fjernes endnu længere fra brandstedet, hvilket herefter skete . . . Plud- selig og uden der var tid til fra det danske politi at advare publikum, stor- mede medlemmer fra den tyske værnemagt frem mod afspærringen og råbte, at publikum øjeblikkelig og hurtigt skulle fjerne sig fra havnen. Disse tilråb, som ikke blev forstået af størstedelen af publikum, bevirkede, at publikum ikke reagerede hurtigt nok. Medlemmerne af den tyske værnemagt tog nu ladegreb og gik frem mod publikum, som tildeltes stød med geværkolberne, hvilket bevirkede, at flere personer, deriblandt kvinder, styrtede om på as- falten. Rydningen af havnepladsen foregik derved særdeles hurtigt, men ikke på hensynsfuld måde . . .« ⁴⁵.

Kildematerialet siger intet om, af hvilken tysk instans tropperne blev be- ordret ud til aktionsstedet, eller med hvilken begrundelse det skete. Det kan vel være sket ud fra en antagelse om, at der ikke fra dansk side ville blive gjort, hvad gøres kunne, for at begrænse skaden. Denne opfattelse lå i hvert fald til grund for den tyske kommandants udtalelse under hans møde med de danske politimyndigheder den følgende dags eftermiddag, da han erklæ- rede, at »man ikke må undervurdere soldaternes hjælp ved slukningsarbej- det i går aftes, og at der utvivlsomt var brændt meget mere, såfremt solda-

43. A. S. 64–807, 808, 809, 810, 811. – If. 64–811 drejede det sig om 400.000 fiske- kasser, og skaden på fiskepakhuset vurderedes til kr. 329.124,-, mens fiskeeks- portørernes skade ansloges til ca. kr. 320.000,-. I skrivelse fra Esbjerg borg- mesterkontor til Indenrigsministeriet af 25. nov. 1944 nævnes 50.000 kasser og en samlet skadesum på kr. 400.000,-. – Effekten i kædeaktionen blev ikke som tilsigtet. Bortset fra, at bomben på slagterforretningens dør forsagede, blev lastbilen først sprængt kl. 1,10, en time efter hovedaktionen, mens bomben i »Det gamle Bryggeri« først sprang kl. 4,50 – formentlig på grund af de tekniske problemer involveret i den lange, lodret hængende lunte, der skulle brænde op- pefra – og sprængningen af cementblandemaskinen opdagedes først den næste morgen.

44. Rapport fra overpolitibetjent N. Meldgaard Jacobsen, Kystbevogtningen, Esbj., (924/43), Hebo II.

45. *ibid.*

terne ikke havde været til stede«⁴⁶. Om end denne udtalelse i og for sig kan være en apologetisk replik til den danske påtale af de stedfundne episoder, der »gør politiets arbejde med sagernes undersøgelse m. v. meget besværligt«, og krav om passende instruktion af soldaterne, kan den meget vel repetere en begrundelse for tysk indskriden den foregående nat. Under alle omstændigheder har tyskerne om natten været på én gang nervøse og indstillede på, at der skulle handles hurtigt og effektivt. Under slukningsarbejdet ringede det tyske feltgendarmeri – den tyske benævnelse på militærpolitiet – til jernbanestationen med anmodning om, at der måtte blive sendt en rangermaskine ud for at flytte nogle med træ læssede jernbanevogne, der var truet af ilden. Men inden rangermaskinen var nået frem, havde tyskerne selv flyttet vognene⁴⁷. Tyskerne handlede imidlertid ikke blot hurtigt. De gjorde det også uden nogen form for hensyntagen til de danske tilskuere, som snarest har været dem en torn i øjet og ved deres blotte tilstedeværelse fjøjet spot til skade. Deres adfærd var af en sådan art, at den ovenfor citerede rapport fra kystpolitiet beskriver den som »det for det danske politi så ukendte brutale forhold fra værnemagtens side over for et fredeligt publikum«. De indsatte tyske soldater har været i affekt, de har set chikane og modvilje til alle sider og har reageret med en opførsel, der måtte føles som provokerende. Ud over udtrykket »fredeligt publikum« siger det bevarede politimateriale intet om danskernes adfærd. Selv om man knapt kan tro, at den udelukkende har været præget af objektiv iagttagelse og korrekt neutralitet, er rapporterne dog så klart præget af forbavelse over tyskernes holdning, at man må fastslå, at det er tyskerne, der har været de primært provokerende⁴⁸.

46. Referat af møde d. 6. aug. 1943 kl. 16,30 mellem Halsteen og Steckelberg, Halsteens arkiv.

47. Tjenestetelegam fra Esbj. st. til T.2, Århus, af 6. aug. 1943, kl. 12,40, »telegramafskrifter«, DSBs 2. distrikts arkiv, Århus.

48. Cf. Halst. brev: »Jeg blev alarmeret kl. 1 om natten og var på havnen og i byen til kl. 4 om morgenen. Det var en dramatisk nat. Tyskerne var nervøse og huserede voldsomt med folk, og jeg måtte kl. 3¹/₂ om morgenen have fat i kommandanten for at forebygge større episoder om morgenen, når de mange hundrede fiskere og fiskepakkere kom på havnen. Mange mennesker blev ramt af geværkolber og næveslag og spark«. – Sven Henningsen, p. 179, nævner, at esbjergenserne »begyndte at skære slangerne over, og der opstod slagsmål med soldaterne«, samt at tyskerne gennemsøgte fiskerbådene for at finde sabotører, men giver ikke kildebelæg. If. »Land og Folk«, nr. 32, aug. 1943, slog fiskerne igen, da de blev forulempet af tyskerne under slukningsarbejdet. (Der kan meget let være tale om en mytedannelse, idet Esbjerg-fiskere i august 1943 var et til strejkebevægelsen meget nært knyttet begreb). »Studenternes Efterretnings-tjeneste«, særnr., 8. aug. 1943, beretter, at de tyske soldater »aldeles ophidsede rev ... slangerne fra de danske brandmænd i håb om selv at kunne bekæmpe ilden effektivere ... Brandvæsenet i Esbjerg har for sit vedkommende pro-

Ikke blot nattens voldsomme begivenheder på havneterrænet, også sabotageaktionerne i sig selv måtte give anledning til modforholdsregler fra myndighedernes side. Allerede i forvejen var Esbjerg i søgelyset på grund af Hans Peder Poulsens virksomhed. Det store antal sabotager i juli måned havde vakt også tysk opmærksomhed. Efter en særlig alvorlig aktion mod et transformatorårn på Dampcentralen natten til 16. juli havde den tyske kommandant, Fregattenkapitän Steckelberg, henvendt sig til politimesteren med forespørgsel om, hvilke foranstaltninger han havde i sinde at træffe for at forebygge eller begrænse antallet af sabotager. »Efter at jeg havde meddelt ham dette, erklærede han sig tilfreds, idet han udtalte, at han helst ville undgå at »militarisere« byen«⁴⁹. Efter den 16. juli holdt Poulsen en pause, hvad store aktioner i Esbjerg angik, på ca. 14 dage og var i mellemtiden bl. a. i Fredericia, men natten til den 3. august satte han en ny serie aktioner i gang, hvis kulmination var sprængningen af en ensretter, og politiet reagerede med at forstærke det lokale sikkerhedspoliti seks mand store stab med to mand fra Århus⁵⁰. Den nyeste serie aktioner forøgede opklaringstrangen og dermed sikkerhedspolitiets personalebehov. Så såre Esbjerg havde afgivet melding om nattens begivenheder til Århus-afdelingen af Statsadvokaturen for særlige anliggender, besluttede vicepolitiinspektør Himmelstrup, der var udstationeret i Århus med sabotagebekæmpelse for øje, at tage til Esbjerg »for at planlægge undersøgelserne«, idet sikkerhedspolitiets stedlige leder havde ferie⁵¹, og han ankom til Esbjerg den følgende morgen kl. 7,30⁵². Samme morgen tilbagekaldtes den ferierende leder, og assistance til sikkerhedspolitiet rekvireredes fra andre politikredse, hvilket i forbindelse med afgivelse af to mand fra det lokale kriminalpoliti bragte staben op på ialt 16 mand – hvortil kom Himmelstrup, sabotørernes daværende fjende nr. 1⁵³. Politimester Børge Hebo var fra den 3. til den

testeret og truer med ikke mere at rykke ud«. Id., nr. 106, 23. aug. 1943, kan supplerende oplyse, at »fiskerne blev halet op af kutterne og slået ned med geværkolber. Da tyskerne ikke mente, at politiet opretholdt en tilstrækkelig effektiv afspærring, og da folk tillod at more sig over en tysk soldat, der faldt i havnen under slukningsarbejdet, trak tyskerne blank og gik løs på menneskemængden, hvorved 2 danskere blev såret«. Hvad der er produktet af rygtedannelser, og hvad der er kendsgerninger, er umuligt at sige. Der skal dog nok gemme sig en sand kerne af tysk ophidselse og antitysk tilskuerholdning.

49. Indb./PM Esbj. af 2. aug. 1943, A. S.

50. Læg »Fjernskrivermeddelelser 28.7.–31.12.43«, A. S.

51. *ibid.*

52. A. S. 64–811.

53. Referat af møde d. 6. aug. 43 på politimesterens kontor i Esbjerg, Halsteens arkiv.

18. august fraværende fra Esbjerg på grund af ferie⁵⁴. Derfor var politifuldmægtig Knud Halsteen som konstitueret politimester leder af det møde, der i løbet af fredagen afholdtes til drøftelse af situationen – ligesom han var øverste lokale politimyndighed i samtlige strejkedage. I mødet deltog politifuldmægtig Alf Elm-Larsen, politikommissær Sølvsteen, kriminalassistent Georg Rasmussen, overbetjent P. Christensen og kriminalbetjent Karl Jørgensen – de to sidste repræsenterende sikkerhedspolitiet. Derimod deltog Himmelstrup ikke i mødet. Emnet var forebyggelsen af sabotagen. Bevogtningsopgaverne og veje og midler til at løse dem drøftedes, herunder rekvisition af en deling fra Ordenspolitikkommandoen i Århus til natlig patruljetjeneste i civil påklædning og bevæbnede⁵⁵.

Man kan i denne forbindelse stille spørgsmålet, i hvor høj grad politiet i Esbjerg var egnet til at løse de aktuelle opgaver, eller mere relevant udtrykt, hvor positivt det stillede sig til illegalt arbejde i almindelighed og sabotage i særdeleshed. I denne henseende er to forhold af interesse. For det første fandtes der kontakter fra kriminal- og sikkerhedspolitiet ud til illegale kredse. Kriminalbetjentene E. Noll Jensen og Eskild Lassen havde forbindelse med byens meget aktive Frit Danmark-gruppe via landsretssagfører H. H. Rambusch og modtog informationer om truende anholdelser fra kriminalbetjent E. Hauberg Johannesen i sikkerhedspolitiet. Kriminalbetjent Karl Jørgensen i sikkerhedspolitiet lod selvstændigt tilsvarende informationer sive ud⁵⁶. For det andet er det værd at bemærke, at politifuldmægtig Halsteen var tilsluttet partiet Dansk Samling og sad i dettes distriktsledelse for Ribe amt⁵⁷. Dansk Samling var en forbitret modstander af forhandlingspolitikken og krævede »norske tilstande«. Halsteens forholdsvis fremtrædende placering i partiet kaster et interessant lys over hans stilling til begivenhederne i Esbjerg. Har han som embedsmand været forpligtet og indstillet på at bekæmpe sabotage og anden virksomhed, der kunne danne hindringer for regeringens politik, har hans hjerte været hos dem, der gjorde deres bedste for at vælte spillet.

Fredag kl. 16,30 fandt en konference sted mellem Halsteen og Steckelberg til drøftelse af sabotagebekæmpelsen. Kommandanten forespurgte om politiets forholdsregler mod yderligere sabotage og henviste til isvær-

54. Hebos fravær gav anledning til kritik. Således skrev »Vestkysten« i sin leder d. 12. aug. 1943: »Lad næstkommanderende være end så dygtig og flink, han være vil, for befolkningens, for sine underordnedes og for sin egen skyld må chefen være på broen, når der er alvorlige vanskeligheder«. I diverse interviews retfærdiggjorde Hebo sit fravær.

55. Referat af møde . . . på pm. kontor, Halsteens arkiv.

56. Ber. af Noll Jensen, Eskild Lassen, Ejnar Pedersen og Karl Jørgensen.

57. »Nyt fra Dansk Samling«, 15. juli 1943.

kerne, elektricitetsværkerne og olietankene som særligt truede objekter. Politimesteren henviste til den rekvirerede forstærkning af ordenspoliti til forebyggelse af sabotage og til den ankomne forstærkning af sikkerhedspoliti med Himmelstrup i spidsen til opklaring af samme. Kommandanten spurgte, om politiet ved advarende opslag og udlovning af dusører ville bekæmpe, henholdsvis opklare sabotagen. Politimesteren mente ikke, at sådanne meddelelser til befolkningen ville have den forønskede virkning⁵⁸. Ved denne som ved andre lejligheder var Steckelbergs holdning meget moderat, således som den fremgår af mødereferatet. Som nævnt ovenfor forsvarede han sine soldaters adfærd den foregående nat, men man ser ham ikke optræde med krav; han holdt sig på forespørgslerens plan.

På dette stadium af begivenhedsudviklingen var det imidlertid ikke længere afgørende, om Steckelberg var moderat eller rabiater, for afgørelsen af, hvilke beslutninger der skulle træffes, var blevet forlagt til København. Halsteen kunne meddele Steckelberg, at der samme dag var forhandlinger i gang mellem Statsadvokaten for særlige anliggender og de tyske myndigheder, hvorunder begivenhederne i Esbjerg ville blive drøftet. Poulsens sabotagevirksomhed havde dermed båret stor frugt. Forholdene i Esbjerg var løftet op på et højt politisk plan, som begivenhederne i Odense nogle få dage før også var blevet det. Det er ikke her stedet at skildre den indre tyske modsætning og rivalisering mellem den befuldmægtigede, dr. Werner Best, hvis moderate politik tilsigtede en videreførelse af forhandlingspolitikken, og den militære øverstkommanderende, general v. Hanneken, der ud fra militære synspunkter – invasionsfrygten – måtte ønske denne politik omstyrtet. Den skal blot konstateres som en kendsgerning. Forhandlinger mellem Best og Hanneken om Esbjerg synes at have resulteret i en sejr for Best⁵⁹. Kommandanten i Esbjerg fik ordre til at stille krav til det danske politi om gennemførelse af »særlige politiforanstaltninger« i Esbjerg og på Fanø (hvilket populært kaldtes »undtagelsestilstand«), nemlig lukning af alle biografte kl. 20, af restaurationer kl. 21, indstilling af togafgange efter kl. 22 og udgangs-

58. Referat af mødet mellem Halsteen og Steckelberg, Halsteens arkiv.

59. »Auf Wunsch des Reichsbevollmächtigten wurden nach Rücksprache mit Befehlshaber Dänemark durch den Standortältesten Esbjerg ... nachfolgende Massnahmen bei der dänischen Polizei gefordert ...« (Overhærarkivar Goes' fremstilling af årsagerne til gennemførelsen af den militære undtagelsestilstand 29. aug. 1943, Parl. Komm., XIII, a, 2, p. 849). Umiddelbart ville man opfatte kravene som udtryk for Hannekens skarpe holdning, men Goes' ordlyd er entydig, hvis den ellers er i overensstemmelse med virkeligheden. Gemmer der sig bag ordene en neddæmpning af Hannekens krav fra Bests side?.

forbud mellem kl. 22 og kl. 5. Formålet med bestemmelserne var at forebygge og bekæmpe sabotagen. Ved at gøre gaderne folketomme ville man hæmme sabotørerne i udførelsen af nye aktioner og lette pågribelsen af dem på fersk gerning, hvis de alligevel skulle forsøge sig. For at udtrykke det i samtidens specielle sprogbrug: »Årsagen til de særlige politiforanstaltninger er visse i den senere tid i Esbjerg stedfundne begivenheder og af hensyn til livsvigtige virksomheders uforstyrrede drift«⁶⁰.

Kildematerialet siger ikke, hvornår afgørelsen i København er truffet, ligesom det heller ikke meddeler noget om forhandlingerne mellem Statsadvokaturen og de tyske myndigheder. Men lørdag den 7. august »lige før middag« overrakte Steckelberg til Halsteen de krav, han havde modtaget fra København. Det lykkedes Halsteen at få kravene modificeret, så at de ikke skulle gælde for Fanø, og så at bestemmelserne om togtrafikken faldt bort⁶¹. »Lidt over middag« holdtes et møde hos Halsteen med deltagelse af en række politimænd, herunder Himmelstrup, formentlig om den detaljerede udformning og gennemførelse af bestemmelserne⁶². Og endnu inden kl. 14 underrettede Halsteen pressen og reserverede plads til en bekendtgørelse samt gav varsel til jernbanestationen⁶³.

Fra jernbanestationen fik de kommunale myndigheder underretning om den vending, udviklingen havde taget, idet en jernbaneassistent telefonisk underrettede viceborgmesteren, socialinspektør Niels Jespersen, om de forholdsregler, der kunne ventes⁶⁴. Denne konfererede med kommunaldirektør Hans Nielsen om sagen, og Hans Nielsen ringede Halsteen op for at erfare om undtagelsestilstanden. Der gør sig her to forhold gældende. For det første var Esbjergs borgmester, redaktør L. Høyer-Nielsen, ligesom politimester Hebo fraværende fra byen, idet han ved krisens begyndelse opholdt sig i København og af arbejdsminister Johs. Kjærbo blev anmodet om at blive i hovedstaden for at stå til rådighed under forhandlingerne med tyskerne⁶⁵. For det andet kommer et spændt forhold Halsteen og de kommunale myndigheder imellem til udtryk. Under telefonsamtalen med Halsteen gav Hans Nielsen udtryk for såvel sin egen som den fungerende borgmesters forbavselse over, at de ikke var blevet underrettet. Man aner bag ordlyden i Hans Nielsens notat om begivenhederne bystyrets misfornøjelse med at være holdt uden for al viden om, hvad der

60. »Vestkysten«, 7. aug. 1943.

61. FS; tidspunktet if. Halst. brev.

62. »Vestkysten«, 7. aug. 1943.

63. Hans Nielsens not.

64. *ibid.*

65. Sven Henningsen, p. 162.

egentlig var sket, og uden indflydelse på de trufne dispositioner. Det kølige forhold mellem politiet og bystyret er en faktor, der fik betydning for det videre begivenhedsforløb.

Det er noget nær en skæbnens ironi, at de særlige politiforanstaltninger, der gennemførtes i sabotagebekæmpelsens interesse, men som skulle få så uventet voldsomme virkninger, i og for sig var ganske overflødige. Allerede lørdag den 7. august foretog det danske politi en arrestation, der førte det meget tæt ind på livet af Hans Peder Poulsens sabotageorganisation. I forbindelse med undersøgelserne omkring den sprængte cementblandemaskine fik et par kriminalbetjente kik på et havehus, der viste sig at rumme en masse illegalt materiel. Det var Poulsens »laboratorium« og havde gennem lange tider været hjemsted for dels bladarbejde, dels sabotageforberedelser. Gennem de ovennævnte kontakter var en advarsel gået ud, så at en del af det illegale materiel blev fjernet, men husets indehaver, arbejdsmand Ude Rich, blev arresteret, da han ved fyraften kom hjem fra arbejde ⁶⁶. Dermed stod man på tærskelen til oprulning af hele sabotagegruppen, men det blev ikke det danske politi, der kom til at foretage den – lysten har måske heller ikke på dette tidspunkt været særlig fremtrædende, derimod det tyske politi efter den 29. august.

Politiforanstaltningernes umiddelbare virkning blev en stærk spænding og en kraftig uro. Så vidt materialet viser, havde fredag aften været rolig bortset fra, at en sabotageaktion blev forsøgt. En engelsk såkaldt »lommebrandbombe« med tidsforsinkelse var anbragt under en tysk militærbarak i Nørreskov, men den blev opdaget, endnu mens den var under udvikling, af nogle danske OT-arbejdere og uskadeliggjort af tysk militær ⁶⁷.

Lørdag aften kom det til gengæld til meget store uroligheder, koncentreret om Esbjergs hovedgade, Kongensgade, og dens sidegader, således Kirkegade og Smedegade, og præget af slagsmål mellem danskere og tyskere. Som følge heraf krævede Steckelberg udgangsforbudet skærpet, således at offentlige lokaler skulle holdes lukket fra kl. 20, og at udgangsforbudet trådte i kraft fra kl. 21. Halsteen søgte at få skærpelsen udskudt til den følgende dag »for på passende måde at kunne bekendtgøre ændringen for befolkningen« ⁶⁸, men forgæves, og måtte da rekvirere Kolding politis højttalervogn for at lade denne annoncere skærpelsen. Dette

66. A. S. 64–858; Parl. Komm., VII, a, 1, p. 315 f., 370 f.; Poul Christensens ber. (kommunistisk »bladmand« i Esbjerg fra nov. 41 til ca. 1. apr. 43 og atter i efteråret 43).

67. A. S. 64–813.

68. FS.

skete i løbet af eftermiddagen⁶⁹. Om aftenen blev de nye bestemmelser imidlertid ikke overholdt, hvilket pressen undskyldte med, at »højttaleren . . . fungerede meget dårligt og vanskeligt kunne høres«⁷⁰, og den fra Århus rekvirerede politiforstærkning blev anvendt til tjeneste på gaderne. Det er meget vanskeligt at danne sig et klart indtryk af, hvilken side der var mest provokerende – den danske eller den tyske. I de bevarede politirapporter fremtræder tyskerne som provokatører over for de passive danskere. I de illegale blade er tyskerne også de provokerende, men der er sket en heroisering af danskerne, der ikke finder sig i hvadsomhelst.

Der er bevaret rapporter over ni danskere, der blev indbragt til politistationen – syv lørdag aften, to søndag aften⁷¹. De fastslår alle tysk aggressivitet som udgangspunkt for begivenhederne. En 19-årig fisker var tilskuere til stærke danske mishagsytringer over for tyske marinesoldater, der havde slået en kvinde i ansigtet, da han »uden anledning fra sin side« blev slået i jorden og sparket af tyskerne. En 43-årig arbejdsmand var ude at lede efter sin søn, da han »uden anledning« blev overfaldet af to tyske marinesoldater. En 17-årig fisker var tilskuere til »håndgemæng mellem en dansker og nogle tyske soldater«, da han »uden anledning fra sin side« blev sparket i bagdelen. Da han uden at ramme slog ud efter soldaten, kastede flere tyskere sig over ham. En 20-årig arbejdsmand passerede en halv snes marinesoldater. »Den ene af soldaterne . . . vendte sig om og ville gå op ad gaden. Derved kom marinesoldaten til at støde mod kpt. [komparenten], og straks efter fløj alle soldaterne ind på kpt.«. En 29-årig arbejdsmand blev uprovokeret overfaldet og slået ned. En 16-årig maskinlærling fik af en tysk soldat besked om at gå hjem, hvortil han svarede, at det ikke kom denne ved. Han blev derpå arresteret af tyske soldater, der førte ham til politiets udrykningsvogn. En 33-årig kontrollør »bemærkede, at nogle soldater stod bøjet over en ca. 20 år gammel kvinde, der lå på fortovet«. Da han på tysk spurgte om grunden hertil, blev han sparket bagi og angrebet af flere soldater. En 16-årig landbrugsmedhjælper kom om søndagen gående mod nogle tyske marinesoldater, da en af dem pludselig uden anledning sprang ind på ham. Ligeledes om søndagen blev en 45-årig matros slået ned, da han som svar på en tysk soldats forespørgsel om, hvordan det gik, havde svaret: »Sicilien er snart kaput«.

De udkommanderede politibetjentes rapporter bestyrker dette af af-

69. Statsadvokaturen blev underrettet om skærpelsen kl. 13,20 if. A. S. 64–862.

70. »Sydvestjylland«, 9. aug. 1943.

71. Rapporterne foreligger i A. S. 64–862 og er resumeret i indb/PM.

høringsrapporterne tilsigtede indtryk af tysk provokation. »Gang på gang opstod der slagsmål mellem danske borgere og tyske soldater, hvilket vi stadig søgte at forhindre ved at trænge ind i urocentret og søge at bringe slagsmålet til ophør. En gruppe marinesoldater på 15 til 20 mand syntes i særdeleshed at være aggressive, for så snart et sammenstød mellem disse og danske statsborgere var bragt til ophør, samlede de sig på ny, satte i løb ned ad Kongensgade eller ud ad en af de tilstødende sidegader, hvor de snart efter blev indviklet i nye sammenstød med danske borgere. . . . Mængden var efterhånden blevet en del ophidsset og lod gang på gang deres mishag komme til udtryk ved stærke fyråb og piften i fingrene, hvilket afgjort ikke bedrede situationen«. I en anden rapport hedder det: »Undertegnede bemærkede . . . en mand, som jeg kender af udseende, uden nogen som helst anledning fra hans side blive grebet af to tyske soldater og slynget til jorden. Manden, der er invalid, forsøgte at værgе sig, og inden der blev slået på ham, lykkedes det politiet at få ham fri fra soldaterne . . . I løbet af ca. 10 minutter kom tyskerne slæbende med ialt 6 personer, der var mere eller mindre forslåede. Da de to sidste personer blev sat ind i udrykningsvognen, var civilbefolkningen fuldstændig oprørt, der blev råbt bl. a. »Giv os pistolerne, så skal vi nok selv skyde dem« og »Hvorfor skyder I dem ikke ned?«⁷².

Alle episoderne i de nævnte afhøringsrapporter på den sidste nær foregik i Kongensgade, hvilket viser, hvor begivenhedernes centrum var. Det bemærkes endvidere, at i fem ud af de ni afhørte tilfælde drejede det sig om unge mellem 16 og 20 år. Ingen af lørdagens episoder foregik senere end kl. 21,20. Det er derfor indlysende, at kun en forsvindende del af de skete intermezzi er nået frem til rapportpapiret. I de foreliggende rapporter er det de tyske marinesoldater, der konstateres som det aggressive element, og det slås også sammenfattende fast i politimesterens indberetning efter begivenhederne: »Det fremgår af *politiets* iagttagelser fra disse aftener, at tyske marinesoldater var meget aggressive og gentagne gange uden anledning overfaldt danske civilpersoner. Disse overfald var en meget væsentlig årsag til den ophidsede stemning, der bredte sig i befolkningen, og som i forbindelse med indførelsen af »undtagelsestilstanden« udløste strejkerne . . .«⁷³. Samme billede giver en indberetning fra kystpolitiet: »Det er navnlig marinerne, der ikke er til at styre, de jager folk rundt i gaderne, og der er flere indlæggelser på sygehusene. Der er panikstemning i byen, og det kniber med at få folk til at gå hjem, jeg kan således

72. Rapporter af overbetjentene Bruno Pedersen og W. Andersen, 7. aug. 1943, Hebo II.

73. Indb./PM.

nævne, at gaderne var sorte af folk til kl. 22 i går aftes (dvs. søndag), hvor folk skulle være inde kl. 21«⁷⁴. Endelig kan anføres Halsteens eget indtryk, der beroede på selvsyn: »Stemningen i byen blev mere og mere op-hidset (nemlig om søndagen), og tyskerne gik med revolvere fremme, og hidsige soldater brugte bajonetten«⁷⁵.

I overensstemmelse med den overjordiske journalistiks spilleregler måtte byens dagblade være tavse om den tyske medvirken i begivenhederne, men kunne i deres mandagsreportager til gengæld fastslå, at der også havde været danskere på færde. Dagbladet »Sydvestjylland« – byens lille radikale blad, som ingen kunne beskyldte for utidig tyskvenlighed, eftersom det gentagne gange havde været i karambolage med det da eksisterende Pressenævn og fået bøder for unneutral journalistik⁷⁶, og som i øvrigt havde kontakt til Frit Danmark-gruppen – skrev i sin reportage om lørdagens begivenheder: »Lørdag aften var præget af to ting: nervø-sitet, men først og fremmest af nysgerrighed. Det sidste gav sig udslag i, at der ved de fleste gadehjørner og på Rådhuspladsen stod skarer af ganske unge mennesker, som politiet havde meget vanskeligt ved at drive hjem efter kl. 22. Der blev råbt og sagt vittigheder, der bestemt ikke var på sin plads, når man betænkte den situation, som byen var kommet i. Det lykkedes dog omsider at få folk hjem, men en del måtte først på stationen, hvor de værste urostiftere blev sorteret fra og nu får bøder, medens de andre slap lettere«⁷⁷. Sidst i reportagen hedder det: »Det er utroligt, at der mellem deltagerne ved de opløb, der har fundet sted både lørdag og søndag, har været flere gamle mennesker, invalider og deres direkte modsætninger: småbørn på 4-5 år, der enten har siddet på fars arm og har betragtet det hele med undrende øjne eller er gledet væk i myl-deret og har været overladt til deres egen skæbne. Endog barnevogne med baby'er er blevet fundet af betjentene . . . Og det kalder man at efterkomme Kongens bud og opretholde ro og orden«. Bladets forargelse synes ægte nok. Det tog da også emnet op i dagens ledende artikel under over-skriften: »Beklagelige episoder«: ». . . Alt for meget står på spil, og det kan ikke gå an at betragte de sidste afteners episoder blot og bart ud fra en nysgerrigheds synsvinkel, langt mindre naturligvis ud fra ønsket om at lave »bal i gaden«. . . . Derfor må byens borgere forstå, at de gør både dem selv og deres by en dårlig tjeneste ved i disse aftener at deltage i op-

74. Notits fra Kystbevogtningen, pkr. 64, til Rigspolitechefens afd. for Kystbe-vogtning af 9. aug. 1943, A. S. 64–862.

75. Halst. brev.

76. L. Bindsløv Frederiksen, op. cit., p. 285 ff.

77. »Sydvestjylland«, 9. aug. 1943.

løb i gaderne. Ganske vist er der uroelementer, som spekulerer i fest og ballade. Dem kender politiet godt og kan let selv ordne, forudsat at de ikke kan søge dække bag besindige borgeres rygge . . .«.

Byens tre andre dagblade, venstrebladet »Vestkysten«, det konservative »Esbjergbladet« og det socialdemokratiske »Vestjyden«, lå på linie med »Sydvestjylland«. Alle fire sluttede de loyalt op om Halsteens udtalelse til pressen, hvori han henstillede til »alle besindige borgere« at afholde sig fra at deltage i den uro, der var »forårsaget af ganske unge mennesker, ja endog af børn«, og hvori han opfordrede »alle, der har et ansvar over for unge mennesker og ikke mindst børn, til at gøre deres myndighed gældende overfor disse«. I øvrigt neddæmpede Halsteen sin udtalelse med en »sidebemærkning« om, at »det hele havde karakter af gadedrengoptrin i smag med nytårsløjerne«. Med deres enige – og øjensynligt ægte – fordømmelse af det skete og med deres karakteristik af begivenhederne som gadedrengestreger og ungdommelige elements udfoldelse på baggrund af en massiv nysgerrighed ligger dagbladene altså helt på linie med den bedømmelse, politiet til udvortes brug anlagde på begivenhederne. At så dette politiets udadvendte billede af situationen afveg en hel del fra det, rapporter og indberetningerne tegnede, og som var til brug for forhandlingerne med de tyske myndigheder, er en anden sag og ikke særligt besynderligt.

Det er nu imidlertid et spørgsmål, om urolighederne er fyldestgørende beskrevet ved en passende sammenstilling af unge mennesker på nytårshalløj i august og marinesoldater ude på at vise, hvem der ejede gaden. En begivenhed lørdag aften kan kaste yderligere lys over problemet. Et af lørdagens første urocentre var restaurant »Danckwardt«, et yndet tysk tilholdssted. Ifølge værtindens forklaring til politiet var hun kl. ca. 20,45 ved at lukke, da »en beruset fisker kom udefra og ville ind. Dette nægtede hun, hvorefter fiskeren gav hende et slag i ansigtet. Dette så to tyske marinesoldater, der var ved at forlade restaurationen, og disse greb da fat i fiskeren og satte ham ud med magt. Der opstod derefter et mindre slagsmål, hvorefter fiskeren forsvandt«. Da et større opløb – flere hundrede mennesker – samledes, tilkaldte værtinden politiet⁷⁸. Når vedkommende fisker et kvarter før lukketid kom til et sted, der var alminde-

78. Rapport af politibetjent Gorritzen, Hebo II. If. et samtidigt privatbrev »kløede et par fiskere værtinden på restaurant »Danckwardt«. fordi hun ikke ville servere for dem, men kun for tyskere. Hun kom på sygehuset. Der udviklede sig et mægtigt slagsmål, som bredte sig til de nærmeste gader, og både dansk politi og tyske soldater blev indblandet« (meddelt af brevskriveren, overlæge S. A. Hanssen). Her kan det ses, hvorledes en begivenhed ved at gå fra mund til mund antager helt andre proportioner.

ligt kendt for at være et tysk enemærke, behøver grunden ingenlunde blot at være fuldskab. Det kan udmærket være udtryk for en bevidst dansk provokation.

Også andetsteds kan man skimte en dansk adfærd, der var lige så provokerende som den tyske. Da den oven for refererede matros råbte, at Sicilien snart var kaput, var udtalelsen naturligvis ikke tænkt som et venligt svar på en forespørgsel, men som en hånlig bemærkning til en beskidt tysker. I en politirapport omtales en episode søndag aften kl. ca. 21 i Skolegade. En marinesoldat, »der var noget påvirket af spiritus«, viste provokerende opførsel over for menneskemængden og fik sluttelig raserianfald. »Da han efter raserianfaldet atter var blevet rolig, forlangte han, at der skulle skaffes plads, således at han uhindret kunne passere, og imens vi var i færd med at få menneskemængden spredt, for han igen op og løb ind imod dem, hvilket resulterede i, at en 25-30 personer pludselig kastede sig over ham og væltede ham om på gaden. Vi løb straks imellem, og overbetjent M. Nielsen råbte: »Træk staven«, hvorpå menneskemængden øjeblikkelig spredtes, uden at staven blev anvendt«⁷⁹. Her ser man en dansk menneskemængde i lynchstemning over for en fuld tysker, og stemningen ligger langt hinsides nytårshalløj og ballade i gaden. I dette tilfælde blev det ved truslen om stavene, men de blev brugt andetsteds om søndagen. I den oven for citerede leder i »Sydvestjylland« siges det, at politiet »i et enkelt tilfælde i Torvegade« søndag aften måtte »gå til magtanvendelse«. Den begivenhed, der hentydes til, kendes også fra et telefonnotat, ifølge hvilket Halsteen havde oplyst, at »der også søndag aften var store opløb med påfølgende sammenstød og slagsmål med tyske soldater. Politiet havde grebet ind med stavene og havde fået tilvejebragt ro og orden, men det havde taget et par timer«⁸⁰. De anførte tilfælde viser en overophedning på dansk side, som det ikke længere var muligt at afkøle med påbud og henstillinger alene. Der skal to til et slagsmål, og både på dansk og tysk side har der været villige kampdeltagere. I en umiddelbart efter strejken udarbejdet beretning hedder det om lørdag og søndag aften: »Ophidselsen var stor på begge sider, så der skulle ikke nogen større anledning til, før slagsmålene var i gang. Derfor fik slagsmålene ofte karakter af overfald på sagesløse, og rygterne herom gjorde ikke ophidselsen mindre«⁸¹.

I denne forbindelse kan det bemærkes, at der også kan påvises eksempler på, at det fra tysk side er blevet forsøgt at lægge en dæmper på be-

79. Rapport af overbetjentene Nielsen og Bangsø, Hebo II.

80. Notat af tlf. samt. 9. aug. 1943 v/statsadvokat Troels Hoff, A. S. 64-862.

81. Langkilde.

givenhederne. Steckelberg havde det talmæssigt beskedne feltgendarmeri indsat og sendte væbnede patruljer ud, og der kan fra politirapporterne udledes eksempler på, at tyskerne skred ind mod deres egne urolige hoveder, og på, at de overgav danske uroelementer til politiet. Noget andet er, at disse forsøg på at gyde olie på vandene måske kunne have været gennemført med større kraft, men øjensynligt har man ikke ved f. eks. på et tidligt tidspunkt af aftenen at kalde alle soldaterne tilbage til forlægningerne villet indkassere det prestigetab, det måtte være at overlade det danske uroelement valpladsen. Men der er ikke tale om, at Steckelberg skyder det danske politi til side i forholdet til den danske befolkning. Det nærmeste, han kom i den henseende, var et krav søndag aften, da skærpelsen af udgangsforbudet ikke blev overholdt, til Halsteen om at skaffe orden i gaderne i løbet af en halv time – et krav, der blev understreget af startklare motorcykler med påmonterede maskingeværer foran Ortskommandanturen⁸². Steckelbergs holdning synes også at have været repræsentativ for hans nærmeste medarbejdere. Søndag aften efter kl. 21 fik politifuldmægtig Elm-Larsen til opgave at køre rundt i byen med to tyske officerer, der på Steckelbergs ordre skulle orientere sig om tilstanden. »Efter de udtalelser, de fremkom med, fik jeg det indtryk, at de var meget lidt opsatte på at skulle indsætte eget mandskab i en aktion mod befolkningen, og at deres officielle holdning kun var dikteret af at have ryggen fri over for overordnede instanser«⁸³.

Dernæst skal de illegale blades omtale af urolighederne nævnes. Frit Danmark-gruppens lokalblad nævner kun lørdagens begivenheder og siger, at »særtilstandene gav anledning til mange slagsmål, idet de tyske soldater optrådte meget udæskende. Fredelige borgere blev umotiveret overfaldet og kastet i gaderne . . .«⁸⁴. Stærkere i billedet står den danske part i en illegal beretning om generalstrejken. Det oplyses her, at »folk gik på gaderne, sang og demonstrerede«⁸⁵. Det kommunistiske landsblad, »Land og Folk«, kan oven i købet berette, at »efter kl. 21 og langt ud på natten demonstrerede store menneskemasser på gaderne under afsyngelse af »Der er et yndigt land«, »Internationale«, »Tipperary« og andre sange, og det kom til sammenstød med tyske soldater«⁸⁶. Nu er manu-

82. »Om aftenen atter uroligheder på gaden og meget spændt situation med det tyske militær, der truede med at skyde. Jeg var i stadig kontakt med den tyske kommandant og med statsadvokaten« (Halst. brev); tlf. oplysning fra Halsteen af 18.2. 1966; Halsteens MS.

83. Elm-Larsen i brev af 24.2. 1966.

84. »Frit Danmark Sydvestjylland«, nr. 3, aug. 1943.

85. Illeg. FS.

86. »Land og Folk« nr. 32, aug. 1943.

skriptet til dette blad blevet til i København så langt borte fra begivenhederne, at man ikke skal nære tiltro til pålideligheden i alle detaljer. Så er det kommunistiske lokalblad, »Vestjyden«, langt væsentligere, da dets oplysninger kunne kontrolleres af læserne. Det skrev: »Demonstrationerne mod terroren og undtagelsestilstanden lørdag aften belærte med al ønskelig tydelighed magthaverne om, hvorledes befolkningen så på disse overgreb, og skærpelsen, der trådte i kraft søndag, havde kun til følge, at modstandsfronten smededes endnu fastere sammen«⁸⁷. Her er desværre ingen detaljer, men til gengæld viser udtryk som »demonstrationer« og »modstandsfront«, at der også fra dansk side blev trådt an til indsats. »Vestjyden« blev skrevet af kommunelærer Axel Andersen, Odense, der siden ca. 1. april 1943 havde opholdt sig illegalt i Esbjerg som kommunisternes »bladmand«⁸⁸. Efter strejken skrev han i et brev til sin søster i Odense: »Undtagelsestilstanden lørdag skabte stor uro i byen, og skærpelsen, der kom søndag, bar ved til ilden«⁸⁹ – altså ganske på linie med, hvad han samtidig skrev i sit illegale blad.

Dermed er problemet om kommunisternes forhold til disse uroligheder tangeret. I den netop citerede artikel i »Vestjyden« skrev Axel Andersen indledende: »Da nazisternes gefreiter, Himmelstrup, fredag d. 6. ds. kom til Esbjerg med sin gangsterbande, var enhver klar over, at nu ville der ske noget. . . . Og formodningerne slog til. Allerede lørdag kom undtagelsestilstanden, og samtidig satte den tyske terror ind, så enhver, der ikke hidtil har været klar over det nære sammenspil mellem Himmelstrup og nazisterne, fik nu en grundig anskuelsesundervisning. . . . Sandheden er . . . sikkert den, at gefreiter Himmelstrup kom til byen med ordren i lommen«. Det er muligt, at denne artikel, der er skrevet umiddelbart efter strejkens ophør, er en efterrationalisering, men det er sandsynligere, at dens argumentation skriver sig tilbage til lørdagen, da uroen startede. Derfor taler den provokations sabotage, Hans Peder Poulsen udførte søndag eftermiddag. Kl. 16,43 eksploderede en bombe i politistationens garage i Torvegade. Ud over nogle sprængte ruder skete ingen skade, da der ikke befandt sig nogen køretøjer i garagen. Men det kunne Poulsen ikke vide, da han en halv time tidligere anbragte bomben⁹⁰. Hvor vigtig denne aktion har været anset for, fremgår af, at »stoffet« dertil, to magnetbomber, blev hentet hjem fra Tønder, hvor man havde planlagt at anvende dem

87. »Vestjyden« nr. 10, aug. 1943.

88. Axel Andersen blev arresteret af tyskerne d. 8. oktober 1943 og skudt »under flugtforsøg« den 4. december 1943.

89. Brev til fru Petra Petersen.

90. A. S. 64–814. – Der blev fundet rester af en engelsk tidsblyant med ca. 1/2 times forsinkelse. – Cf. iøvnr. Aasteds samt.

mod to øvelsesundervandsbåde i Sønderborg havn ⁹¹. Eksplosionen i garagen skulle fastslå, at ansvaret for den vending, begivenhederne havde taget, ikke alene lå hos tyskerne, men også hos politiet. Den skulle vel også hos politiet skabe vrede og vilje til at tage hårdere fat. Der skimtes altså en kommunistisk politik, der gik ud på at skabe et skel mellem tyskerne, den terroriserende besættelsesmagt, og politiet, deres danske håndlangere med »gefreiter« Himmelstrup i spidsen på den ene side og på den anden side befolkningen, som blev det uskyldige offer for alle de forholdsregler, de andre gennemførte – og skærpede. Denne politik blev heller ikke uden resultater. »Der sporedes en voksende misfornøjelse i befolkningen« ⁹² om søndagen. Søndag aften udførtes endnu en provokationssabotage. Kl. 20,55 skete en bombeeksplosion i kaffesalonen »Lido-Bar«, der hovedsageligt besøgtes af »tyske soldater og løsgtige kvinder«. En engelsk sprængbombe blev kastet ind gennem et vindue, ruderne og en del glas blev knust, og der blev slået et hul i gulvet ⁹³. Kaffebaren var i overensstemmelse med de gældende bestemmelser lukket, så der skete ingen personskade. Men det væsentlige er, at eksplosionen fandt sted umiddelbart før udgangsforbudets begyndelse. Sammenstimling og kaos omkring gerningsstedet skulle umuliggøre dets overholdelse. Under alle omstændigheder synes det helt klart, at stemningen i byen om søndagen var langt højere oppe end om lørdagen. Derom er også politiets brug af stavene et vidnesbyrd.

Der foreligger ikke mange vidnesbyrd om det kommunistiske partis virksomhed på gaderne disse aftener. Et par beretninger viser, at medlemmer færdes på gaderne ⁹⁴. Men det lægger i sig selv hverken fra eller til og kan kun sige noget om beretningsmaterialets fattigdom på dette punkt. Kommunisterne har formentlig ikke startet begivenhederne. I så fald ville det have været naturligt at udføre de to provokationssabotager allerede om lørdagen.

Konklusionen af alle disse betragtninger må da blive, at der såvel på dansk som på tysk side spores god vilje til slagsmål og tumulter – og til at bekæmpe dem. At de menige tyske soldater optrådte udæskende, er givet. Især marinesoldaterne nævnes med stor regelmæssighed, hvilket kun er naturligt, da de udgjorde langt den største del af de i Esbjerg stationerede tyske tropper. Men der har fra dansk side været stor beredvillighed til at gå ind i urolighederne blandt unge – vel også yngre – mennesker. Hvilken part der har givet bolden op, lader sig ikke sige. Der er sikkert givet mange

91. C. F. Jensens ber.

92. FS.

93. A. S. 64–816.

94. Sigfred Jensens og Gad Lauersens samt.

bolde op uafhængigt af hverandre. Som passende baggrund har de stridslystne haft store skarer af nysgerrige. Alle aldre har været på benene. Mange af disse nysgerrige er uden at ville det blevet indviklet i tumulterne, og disse har derved fået selvforstærkende virkning. Politiets holdning er generelt præget af moderation. Halsteen gjorde, hvad han kunne, for at få ro bragt til veje. Man bemærker, at han i lørdagens og søndagens begivenheder øjensynligt ikke ser nogen form for national tilkendegivelse. Bystyret stod helt uden for begivenhedsforløbet. »Under alle disse uroligheder (dvs. frem til tirsdag morgen) hørte borgmester eller magistrat intet fra den fungerende politimester, men måtte holde sig underrettet ad mere tilfældige veje«⁹⁵. Steckelbergs holdning er også moderat og uden provokation. Kommunisterne har med glæde set på, hvorledes begivenhederne udviklede sig. Det kan ikke påvises, at de har startet dem, men da de var godt i gang, har de med deres to aktioner pustet til ilden. Og deres udlægning af forholdene bag undtagelsestilstanden, hvormed de ville skabe en breche, der ikke kunne slås bro over, mellem befolkningen på den ene side og ikke blot tyskerne, men også de kollaborerende danske myndigheder på den anden side, skal sikkert henføres til urodagene og kan have modnet sindene for de begivenheder, der fulgte de næste dage.

I »Sydvestjylland« for mandag den 9. august findes følgende notits, som andet stof øjensynligt har måttet vige for i rubriken med de lokale nyheder: »På en række af byens virksomheder, bl. a. på maskinfabriken »Christola« og Jensens og Olsens Maskinfabrik samt på automobilværkstedet Aktieselskabet Bruhns Efterfølger, har arbejderne, efter hvad vi erfarer, i formiddags kl. 10,30 nedlagt arbejdet som en protest mod de tilstande, der hersker i byen. Også fiskepakkerne skal have nedlagt arbejdet«. Det er åbenbart, at nyheden er indkommet i hast og i hvert fald for den sidste tilføjelses vedkommende ikke efterprøvet. Der er da heller intet i kildematerialet, der antyder, at fiskepakkerne skulle have strejket. Men arbejdsnedlæggelsen på maskinfabrikerne og -værkstederne var reel nok. Byens smede og maskinarbejdere var gået i strejke.

Dansk Smede- og Maskinarbejderforbunds Esbjerg afdeling havde gennem en lang årrække været kommunistisk ledet under Laurits Rosendahl, formand siden 1923. Ved interneringen af de ledende kommunister den 22. juni 1941 kom også Rosendahl, der siden 1937 også havde været kommunistisk byrådsrepræsentant i Esbjerg, til Horserød, og fagforeningen markerede da sin misbilligelse ved ikke at vælge nogen ny formand og i stedet konstituere næstformanden, Viggo Petersen, indtil formanden

95. Hans Nielsens notat.

kunne genoptage sit hverv⁹⁶. Viggo Petersen var også partimedlem og havde været kandidat til byrådsvalget i 1937. Han blev kort efter tvunget bort ved De samvirkende Fagforbunds cirkulære af 18. september 1941⁹⁷. Fagforeningen valgte da som formand Jens Laue-Andersen, der på dette tidspunkt ikke var medlem af partiet, men i høj grad sympatiserede. Viggo Petersen spillede også efter sin tilbagetræden en stor rolle i fagforeningen og var i mange henseender primus motor⁹⁸.

Indgrebene mod kommunisterne havde således, når det kom til stykket, ikke berøvet disse deres indflydelse over denne fagforening. I det hele taget stod partiet i Esbjerg i sommeren 1943 stærkere, end det nogensinde tidligere havde gjort. Centrum i partiafdelingen var en tremandsledelse, bestående af støbemester Søren Jensen som formand, murer Halvor Thomassen som sekretær og postbud Milter Jensen som kasserer. I nøje tilknytning til ledelsen stod folk som Viggo Petersen, cigarmager Gad Lauersen og malermester Olaf Rye Hansen samt de to illegale heltidsmænd, Axel Andersen og Hans Peder Poulsen⁹⁹. Afdelingen var opdelt i et antal grupper, til dels efter geografiske kriterier. De varetog efter bedste evne det politiske arbejde såsom afholdelsen af studiekredse, hvervning af sympatiserende, uddeling af illegale blade og opråb, indsamling af penge og rationeringsmærker etc. Ved siden af de politiske grupper stod Hans Peder Poulsens sabotagegruppe – i teorien skarpt adskilt fra disse, men i praksis umulig at holde afsondret. Takket være sit arbejde og i kraft af en stigende utilfredshed i arbejderkredse med Socialdemokratiet kunne partiet mønstre en voksende skare af sympatisører, vel også af sådanne, som ikke ville støtte kommunisterne som sådan, men nok så meget markere deres utilfredshed med det store arbejderparti. Dette kom klart for dagen ved byrådsvalget i maj 1943, da partiet opstillede en dækliste, »Arbejder- og Tjenestemandslisten«. Denne fik 1.563 stemmer – en ottendedel af de afgivne – og tre mand valgt, nemlig murerarbejdsmand Kristian Sørensen, Viggo Petersen og remisearbejder Aug. B. Gode. Listen organiserede sig efter valget som en vælgerforening med Laue-Andersen som formand og udgav det legale blad, »Frie Tanker«, der blev skrevet af Viggo Petersen og snedker Hans Jacobsen. Kontakt til de borgerlige kredse, der var det illegale arbejde venligt stemt, havde partiet gennem sin repræsentant i Frit Danmark-gruppen, lokomotivfører Svend

96. Viggo Petersens samt.

97. Parl. Komm., VII, a, 2, p. 1010. – Cirkulæret henstillede til fagforbundene, at kommunister, der beklædte tillidshverv i fagbevægelsen, nedlagde disse.

98. Laue-Andersens samt.

99. Thomassens ber. og samt.

Andersen, en broder til Axel Andersen, ligesom det havde kontakt til Dansk Samling-folk, der benyttedes som logiværter. Smedenes fagforening var ikke den eneste, hvori partiet havde indflydelse. Det var også tilfældet hos murerne og arbejdsmændene, og gennem længere tid havde det systematisk arbejdet på at få sine pålidelige folk anbragt som tillidsmænd ikke blot på virksomhederne i Esbjerg, men også på de talrige tyske arbejdspladser i omegnen¹⁰⁰. Partiet havde således et vidt forgrenet apparat til anvendelse, når der opstod behov for det.

Det er tilbage til en af disse partiets pålidelige folk på arbejdspladserne, strejkens oprindelse kan spores, nemlig maskinarbejder Harry Pedersen, der var tillidsmand på Hoffmanns Maskinfabrik. Han indfandt sig sammen med en anden tillidsmand fra havnen mandag morgen hos Laue-Andersen, der var hjemme, fordi han havde ferie. De kom for at fortælle deres fagforeningsformand, at de havde standset arbejdet, at de havde sendt folk til fa. Jensen & Olsen for også at få arbejdet standset der, og at de ville rundt til de andre værksteder for ligeledes at få disses arbejdere ud¹⁰¹.

Det ligger hermed klart, at initiativet til smedenes strejke ikke er taget af deres formand. Han erfarer om den så at sige i morgensko. Det kan endvidere fastslås, at også fagforeningens ledende partimand, Viggo Petersen, blev konfronteret med den som et *fait accompli*. Han blev klar over, hvad der var i gære, da han om formiddagen på vej til arbejde på dagholdet på Tovværksfabriken mødte nogle af de strejkende fra fa. Christola, der var på vej til strejke-møde på Afholdshotellet¹⁰². Man må dernæst spørge, om Harry Pedersen – såfremt dette det tidligst opsporgelige led i strejkebevægelsen også er identisk med initiativtageren – på forhånd havde konfereret med partiformanden, Søren Jensen. Det er ikke sandsynligt, eftersom dennes arbejdsplads, Jensen & Olsen, udtrykkeligt nævnes som det første – og i øvrigt eneste – sted, hvortil der var sendt folk for at kalde arbejdskammeraterne ud på gaden¹⁰³. I god overensstemmelse hermed står den kendsgerning, at heller ikke afdelingens sekretær, Halvor Thomassen, på forhånd kendte noget til strejken. Han erfarede

100. Sigfred Jensens samt.

101. Laue-Andersens samt. – Det har ikke været muligt at få kontakt med Harry Pedersen. – Muligvis har denne på dette tidspunkt endnu ikke været tillidsmand, idet han 25.11. 1943 blev valgt dertil med 15 stemmer af 24 (DSMF, hovedf., skr. af 30.11.43).

102. Viggo Petersens samt.

103. Argumentet forudsætter naturligvis, at Laue-Andersen husker korrekt. Kombinationen af Jensen & Olsen med Søren Jensen er ikke Laue-Andersens, hvilket styrker hans nævnelser af virksomheden.

først om den i løbet af mandagen på sin arbejdsplads på Jerne skole¹⁰⁴. Ud fra det foreliggende, desværre fragmentariske kildemateriale må man da konkludere, at smedenes og maskinarbejdernes strejke ikke er startet på grundlag af nogen beslutning i partiafdeling eller fagforening, men at den går tilbage til en eller anden – formentlig tillidsmanden – på en enkelt virksomhed eller måske et par virksomheder – Harry Pedersens navn nævnes udtrykkeligt. Vedkommende har mandag morgen på sin arbejdsplads kunnet konstatere utilfredshed og ophidselse blandt kollegerne mod den undtagelsestilstand, der på week-end'ens to aftener havde kostet dem hjem i utide, og mod tyskerne, der huserede i gaderne – hvad enten gaden hændelser var ensidigt eller dobbeltsidigt provokerede, kan man være sikker på, at synspunktet på dem har været absolut ensidigt. Han har set, at denne stemning meget let lod sig udløse i en arbejdsnedlæggelse i protest mod tingenes tilstand, og han har derpå udløst den. Han har ikke haft brug for at spørge nogen, om han gjorde ret heri, thi han har vel vidst, at han ville være i god overensstemmelse med de løbende paroler og direktiver, hvorefter situationer, der gav anledning til harme, skulle søges udløst i evt. tidsbegrænsede strejker. Da arbejderne sagde ukvemsord om forholdene i Esbjerg, sagde tillidsmanden strejke, og gnisten fængede.

Det lader sig ikke med fuld sikkerhed sige, om samtlige byens smede og maskinarbejdere gik i strejke i løbet af mandag formiddag, men det er rimeligt at antage, at alle nogenlunde betydelige arbejdspladser har været omfattet af den. Politiets samtidige materiale taler om strejke på »herværende maskinfabriker« og om strejke på »de stedlige maskinfabriker og værksteder (også sådanne, der ikke arbejder i den tyske værnemagts interesse)«¹⁰⁵. Til fordel for dens omfattende karakter taler også den halvt officielle karakter, den fik. Skønt Laue-Andersen endnu om formiddagen fik besked fra hovedforbundet om at sørge for, at arbejdet blev genoptaget – strejken var blevet indberettet til Arbejdsgiverforeningen, der lod sagen gå videre – lod han fagforeningen leje Afholdshotellets sal til møde, hvorved de strejkende fik et forum for deres synspunkter. Laue-Andersen greb altså den strejke, som Harry Pedersen lagde op til ham, for at lade den gå videre til Viggo Petersen.

Kl. 12 middag holdt de strejkende deres møde på Afholdshotellet un-

104. Thomassens samt. – Der kan endv. anføres det argument, at Søren Jensen i tilfælde af en forudgående aftale med Harry Pedersen vilde have konfereret med Viggo Petersen.

105. Referat af politimesterens møde med strejkeudvalget af 9. aug. 1943, Halst. arkiv; FS.

der Laue-Andersens tilstedeværelse og med Viggo Petersen som dirigent. Der blev nedsat et strejkeudvalg, bestående af Laue-Andersen, Ulrik Pedersen, Egon Buus og Viggo Petersen. Da Ulrik Pedersen var medlem af fagforeningens bestyrelse og Egon Buus formand for »Rørklubben«, var der en betydelig grad af identitet mellem strejkeudvalg og fagforeningens normale ledelse¹⁰⁶. Der foreligger ikke mange oplysninger om mødets forløb, men man kan roligt gå ud fra, at de udtalelser, der under dagens senere forhandlinger faldt om strejkens baggrund og formål, reflekterede, hvad der er fremkommet af synspunkter på strejkeområdet på Afholdshottellet. Det vil sige utilfredshed med undtagelsestilstanden og tumulterne og på baggrund heraf krav om tysk tilbagetog på begge punkter. Ligeledes må mødet – i hvert fald i store træk – have fastlagt den kurs, strejkeledelsen resten af dagen førte sin politik efter. Herfor er der da også kilde-mæssigt belæg¹⁰⁷. Den gik ud på, at man skulle søge at få Fællesorganisationen til at indkalde til et almindeligt arbejdermøde, altså at lade den bakke op bag smedenes strejkeinitiativ. Dette synes at være en politik, som først og fremmest Viggo Petersen har stået som talsmand for. Det kan tænkes, at motivet for den har været at bringe den socialdemokratisk ledede Fællesorganisation ind i den højst kompromitterende situation, at den for at være på linie med de lokale esbjergensiske stemninger måtte gå durk imod Socialdemokratiets almindelige politik¹⁰⁸. At den med andre ord har været et forsøg på at score nogle billige lokalpolitiske points. Men det er ikke sandsynligt, da det måtte forudsætte en meget stor politisk naivitet i Fællesorganisationen. Langt snarere er den at opfatte som et forsøg fra strejkeledelsens side på at skubbe byens fagbevægelse ind som et skjold mellem tyskerne og smedenes særaktion, der havde placeret strejkelederne på en meget udsat post som umiddelbar genstand for tyskernes opmærksomhed. Deres reaktion var jo den store, ukendte faktor i hele spillet. I jo højere grad byens arbejdere kunne bringes til at solidarisere

106. Navnene efter foregående notes referat. – Viggo Petersens samt. hævder, at bestyrelsen blev holdt ude fra strejkeledelsen for ikke at blive kompromitteret, og fastslår, konfronteret med politiets referat, at Laue-Andersen ikke var medlem af udvalget, samt mener, at ikke Ulrik Pedersen, men Thorvald Pedersen sad i udvalget. Viggo Petersen kan udmærket have ret for Laue-Andersens vedkommende, så at denne har deltaget i mødet med Halsteen qua fagforeningsformand (hvilket i så fald er misforstået af referenten), men knapt for Ulrik Pedersens. Hverken Ulrik el. Thorvald Pedersen er i stand til at bringe oplysninger til belysning af spørgsmålet. – Viggo Petersen er enig i Buus' medlemskab af strejkeudvalget. – Rørklubben var en brancheklub for alle medlemmer beskæftiget med rørarbejde.

107. Viggo Petersens ber. og samt.

108. Sven Henningsen, p. 158, synes at acceptere denne tolkning (»Det må formodes, at det, som strejkeudvalget vilde drøfte, var generalstrejken«).

sig med de strejkende smede, og dertil skulle Fællesorganisationen være mediet, des længere bort fra kulden ville strejkens ledere komme. Det kan endelig tilføjes, at ved dette møde om middagen må et nyt møde om aftenen være blevet fastsat til drøftelse af, hvordan de strejkende skulle forholde sig videre frem.

Allerede om formiddagen havde formanden for Fællesorganisationen, Robert Larsen, telefonisk henvendt sig til Laue-Andersen angående den udbrudte strejke. Han var da blevet henvist til det møde, der skulle afholdes på Afholdshotellet¹⁰⁹. Efter dette møde havde Robert Larsen, Laue-Andersen og Viggo Petersen en samtale på Café Bristol. Her forsøgte Viggo Petersen at spænde Robert Larsen for sin politik ved at få ham til at lade Fællesorganisationens forretningsudvalg indkalde til et almindeligt arbejdermøde. Men Robert Larsen veg udenom. Der kunne højst blive tale om en ekstraordinær generalforsamling, men i så fald måtte de lovmæssige tidsfrister iagttages. Samtalen endte resultatløst for Viggo Petersen. Han lod Robert Larsen forstå, at Fællesorganisationen, hvis den ikke ville foretage sig noget, selv havde ansvaret for ikke at være i kontakt med udviklingen¹¹⁰. Men det var, når det kom til stykket, tomme trusler. I virkeligheden var Viggo Petersens politik brudt sammen, og han stod fortsat med smedenes strejke mellem hænderne. Andet burde han vel heller ikke have ventet. Han slap dog ikke tanken om et almindeligt arbejdermøde. Bruges kunne det under alle omstændigheder – so oder so. Kunne det ikke anvendes til at afskærme særaktionen, kunne det i hvert fald dække et tilbagetog for Viggo Petersen. Han blev enig med Laue-Andersen om, at det strejke-møde, smedene skulle holde om aftenen, i en resolution skulle stemme for indkaldelsen af arbejdermødet. Denne plan forudsætter implicite, at smedene skulle genoptage arbejdet, idet de videre skridt, de skulle tage, måtte være afhængige af et sådant eventuelt arbejdermødes udfald. Dermed var tilbagetogsvejen sikret¹¹¹.

Robert Larsen havde en ganske anden plan end et arbejdermøde i tankerne. Han ville sammenkalde Fællesorganisationens repræsentantskab, dvs. samtlige fagforeningsbestyrelser, til møde »for at drøfte situationen«. Det kan ikke ses af kilderne, om han havde taget skridt hertil

109. Laue-Andersens samt.

110. Viggo Petersens samt.

111. Viggo Petersens samt. og Laue-Andersens samt. – Det er givet, at ingen på daværende tidspunkt har opereret med tanken om en generalstrejke, heller ikke i den form, at man skulde opgive smedenes partialstrejke for at få den konverteret til en generalstrejke. Når både Viggo Petersen og Laue-Andersen uafhængigt af hinanden er inde i den tankegang, må det skyldes en apologetisk efterrationalisering.

før sammenkomsten på Café Bristol, men kl. 14 var det i hvert fald sket ¹¹². Formuleringen »drøftelse af situationen« kan kun tolkes som eet: forsøg på normalisering. Overhovedet må Robert Larsens formål med sammenkomsten med Laue-Andersen og Viggo Petersen også have haft dette formål, og fik han ikke udrettet andet i den retning, kom der dog ud af samtalen en aftale om, at strejkeudvalget skulle mødes med politimesteren.

Også Halsteen arbejdede for at få tilstandene gjort normale. Så såre han fik den første underretning om strejken, underrettede han statsadvokaten for særlige anliggender, Troels Hoff, derom ¹¹³. Endvidere orienterede han Steckelberg og optog forhandlinger med Robert Larsen ¹¹⁴, og det er formentlig Halsteen, der var initiativtageren til det møde mellem politimester og strejkeudvalg, som Robert Larsen på Café Bristol fik i stand. Det kan i denne forbindelse bemærkes, at bystyret fortsat stod uden forbindelse med begivenhederne. Halsteen gav det ingen orientering og – hvad der kan forekomme mere besynderligt – Robert Larsen øjensynligt heller ikke. Helt frem til tirsdag måtte det holde sig underrettet ad de mere tilfældige veje.

Kl. 14 mødte til forhandling på politimesterens kontor de strejkendes ledelse (Laue-Andersen, Ulrik Pedersen, Egon Buus og Viggo Petersen) sammen med Robert Larsen. Politiet var repræsenteret af Halsteen, politifuldmægtig Elm-Larsen og kriminalassistent Georg Rasmussen ¹¹⁵. Ifølge referatet af mødet redegjorde Laue-Andersen for strejkens baggrund. Den skyldtes undtagelsestilstanden, »som man var utilfreds med, da smede- og maskinarbejderne anså sig for lovlydige borgere«, og den skyldtes de episoder, »som foregaves at have fundet sted lørdag den 7. og søndag den 8. ds.«. Hermed var temaet slået an: de tyske soldaters jagen omkring med byens borgere og udgangsforbudets indgreb i borgernes frihed (den frihed, man ikke kunne få om aftenen, måtte man tage om dagen ¹¹⁶). Viggo Petersen fulgte Laue-Andersens indlæg op med en beskrivelse af episoder, hvor tyske soldater havde forulempet danskere, og fastslog, at »når der forlanges ro og besindighed fra dansk side, må dette også kunne forlanges fra tysk side«. Robert Larsens indlæg var for

112. Ref. af politimesterens møde med strejkeudvalget.

113. Tilføjelse af Hoff refererende tilf. samt. med Halsteen, på fjernskrivermeddelelse af 8. aug. 1943 kl. 13,20 (A. S. 64–862). Der er intet klokkeslet anført, men samtalen må være tidlig, da Halsteen endnu kun ved, at »maskinarbejderne på en fabrik strejkede, uden at han kendte grunden«.

114. FS.

115. Ref. af politimesterens møde med strejkeudvalget.

116. If. Viggo Petersens ber. fremførtes dette synspunkt på smedemødet kl. 12.

så vidt et defensorat for de strejkende, som han talte imod undtagelsestilstanden. Han sagde, at sabotagen ikke skyldtes de organiserede arbejdere, underforstået, at så burde de heller ikke rammes af sabotagebekæmpende foranstaltninger. Undtagelsestilstanden gik først og fremmest ud over lovlydige borgere, den fremmede ikke ro, og den tjente ikke sit formål at forebygge sabotage, »hvilket gårdsdagen til fulde viste«. Tyskernes andel i urolighederne neddæmpede han til, at de ikke burde »blande sig i andre end deres egne affærer, dvs. ikke optræde som politi over for danske borgere«. Undtagelsestilstandens ophør ville sikkert bevirke undgåelse af opløb og uheldige episoder. Repræsentantskabet for Fællesorganisationen var indkaldt. »Man ville da gerne møde med et konkret tilsagn om undtagelsestilstandens ophør«. Med disse ord blev det altså Robert Larsen, der formulerede et mål for strejken— og ikke Laue-Andersen eller Viggo Petersen. Deres mål var på daværende tidspunkt at få strejken indstillet under dækning af et arbejdermøde. Såfremt de nu formulerede et strejkmål, ville de også blive bundet deraf. Derfor nøjedes de med at udmale baggrunden for strejken, først og fremmest de tyske provokationer. Således kom strejkemodstanderen Robert Larsen til at fremføre strejkens i og for sig selvfølgerlige mål og gøre det i en meget moderat formulering. Ingen tidsfrist anførtes for slet ikke at tale om det fra senere strejker så kendte krav om tyske troppers tilbagetrækning fra gaderne. Robert Larsen tilføjede, at det ikke i øjeblikket kunne siges, om konflikten kunne indskrænkes til sit nuværende omfang, eller om den ville udvides til andre fag. Denne tilføjelse skyldtes ikke forventning om yderligere arbejdsnedlæggelser, men var et argument til brug for Halsteen i hans forhandlinger med Steckelberg. Robert Larsen havde også et andet argument på rede hånd. Han slog på, at undtagelsestilstanden slet ikke var i tysk interesse. Arbejderne var beskæftiget i treholdsdrift, og flere af fabrikerne arbejdede direkte for værnemagten. Undtagelsestilstanden havde skabt utilfredshed med, at disse arbejdere ikke kunne disponere fuldt ud over deres i forvejen begrænsede fritid. Med anføring af dette strejkeargument gav konklusionen sig selv: Ophæv undtagelsestilstanden, og arbejderne falder atter til ro! Robert Larsen sluttede med at sige, at fagforeningsledelsen ingen andel havde i etableringen af strejken, idet denne var frembrudt spontant, og at ledelsen i høj grad var interesseret i dens snarlige ophør. Ordet »fagforeningsledelse« dækker smedenes bestyrelse, og Robert Larsen leverede med sin bemærkning en rygdækning for Laue-Andersen, der blot ved at tie kunne acceptere den udstrakte hånd. Viggo Petersen derimod var ikke forsikret af udtalelsen, der for så vidt kan have været en kvittering for Viggo Petersens slutbemærkning på Café Bristol. Øjeblikket var Robert Larsens.

Det var strejkelederne også ganske klare over. »Det blev fra flere af udvalgsmedlemmernes side fremhævet, at man ville sætte pris på«, om Halsteen ville skabe forbindelse til den tyske kommandant¹¹⁷, og samtidig gav de en formulering af strejkemålene, byggende på Robert Larsens oplæg: Tilsagn om undtagelsestilstandens snarlige ophør og forståelse og vilje til at tilvejebringe normale tilstande i Esbjerg. På disse vilkår »mente man at kunne forsikre, at arbejdet ville blive genoptaget i morgen«. Robert Larsen kunne gå styrket ud af mødet. Halsteen aftalte derpå telefonisk med Steckelberg et møde hos denne kl. 16 ikke alene med politimesteren, men også med Robert Larsen og Laue-Andersen som deltagere.

Mens disse tre indfandt sig til møde hos Steckelberg, tog Viggo Petersen hen til partiformanden, Søren Jensen, der hermed i kildematerialet for første gang optræder aktivt i begivenhedsforløbet. Som ansat på fa. Jensen & Olsen må han have været omfattet af arbejdsnedlæggelsen, og det må ligeledes formodes, at han har deltaget i mødet på Afholdshotellet kl. 12, og at han i så fald har kunnet vurdere de perspektiver, der lå i situationen, fuldt så vel som strejkens ledende personer. Men samtalen med Robert Larsen og mødet med Halsteen og dets resultat kendte han ikke, og alene af den grund var en orientering nødvendig. Viggo Petersen satte ham ind i tingenes tilstand og synes at have fået accept af ham til at fortsætte ad den vej, han var slået ind på: Forsøget på at presse Fællesorganisationen til at indkalde til et almindelig arbejdermøde samtidig med, at smedene, indtil et sådant møde havde fundet sted, genoptog deres arbejde¹¹⁸. Søren Jensen kan ikke formodes at have været blind for, at dette var ensbetydende med en afvikling af strejken under udlægning af slør.

Viggo Petersen har kun kunnet føle sig bestyrket i rigtigheden af sin opfattelse, da han erfarede om forløbet af forhandlingen hos den tyske kommandant. På dette møde fremsatte Halsteen det synspunkt, at de tyske patruljer principielt kun havde til opgave at opretholde ro og orden blandt de tyske soldater, mens det danske politi skulle varetage denne opgave over for den danske civilbefolkning¹¹⁹. Heri erklærede Steckelberg sig enig. Ligeledes lovede kommandanten at »gøre sin indflydelse gældende i København«, hvis arbejdet blev genoptaget, og der ikke forekom nye sabotagehandlinger. På begge punkter kommer Steckelbergs stræben efter en normalisering af forholdene ad fredelig vej til klart udtryk, men han synes samtidig at have ladet forstå, at han sad inde med

117. Viggo Petersens samt. hævder, at Halsteen var initiativtageren, men der er ingen grund til, at referenten skulde tilsløre sagforholdet.

118. Viggo Petersens samt.

119. FS.

magtmidler og også kunne tage dem i anvendelse ¹²⁰. Udtalelser i den retning har formentlig først og fremmest haft til opgave at styrke hans egen forhandlingsposition og gøre modparten sindet til at afvikle strejken – der er et langt skridt fra sådanne Steckelbergske ord til disse dages Steckelbergske handlinger. For strejkelederne – på stedet repræsenteret af Laue-Andersen – kan det nok have været ord til eftertanke. De ville jo være de nærmeste til at mærke dem på deres krop. Og man tør gætte på, at Robert Larsen også har talt til deres sunde fornuft.

Med Steckelbergs afgivelse af et løfte, der stemte overens med de på Halsteens kontor formulerede strejkemål, var alting klart til smedenes strejkemøde om aftenen. Det fandt sted på Højskolehjemmet kl. 18,30 ¹²¹. Laue-Andersen fremlagde forhandlingsresultatet, berørte også arbejdsgivernes placering i sagen og dermed strejkens økonomiske aspekter og anbefalede arbejdets genoptagelse. Robert Larsen var til stede på mødet og kunne oplyse, at Fællesorganisationens forretningsudvalg havde besluttet at indkalde repræsentantskabet til møde ¹²². Det havde Robert Larsen allerede oplyst ved forhandlingen hos Halsteen. Når han nu offentligt gentog indkaldelsen, var det en indrømmelse til Viggo Petersens krav om et almindeligt arbejdermøde. Denne kunne derved lade sit krav overleve strejkens afvikling og redde ansigtet, selvom han måtte vide, at repræsentantskabet aldrig ville gå ind på det. Strejkemødet vedtog at gå i arbejde igen. Vedtagelsen blev derefter meddelt rundt i byens gader ved hjælp af politiets højtalervogn. Som pant på rigtigheden af, hvad mikrofonen bekendtgjorde, var Robert Larsen, Laue-Andersen og Viggo Petersen med i vognen ¹²³. Turen blev ikke noget triumftog. Ifølge Laue-Andersen truede folk ad vognen og anvendte udtryk som »forrhæder«. Det var tydeligt, at arbejdets genoptagelse ikke var populær hos alle, og de, der havde draget et lettelsens suk over, at begivenhederne atter havde

120. Langkildes ber.: »Efter hvad der senere på et tillidsmandsmøde blev oplyst, skulle der være sagt: »Vi behøver jo ikke at nøjes med at true med maskingeværerne, vi kan jo også benytte dem«.«. Han ved imidlertid også at berette, at »disse forhandlinger fik et for arbejderne negativt resultat«, og er dermed nok så meget udtryk for stemninger og opfattelser, der har været udbredte i byen om tirsdagen og onsdagen. Hans citat kan derfor være kryptisk. Imidlertid støttes det af en erindringsreminiscens i Laue-Andersens samt., hvorefter Steckelberg skal have sagt, at Laue-Andersen måtte se at få dem i arbejde, for ellers tog han en eller to mand ud fra hvert værksted og skød dem.

121. FS (der bl. a. giver klokkeslettet), Viggo Petersens samt. og Laue-Andersens samt.

122. Udkast til avisindlæg af Viggo Petersen, bilagt hans samt. – Dettes omtale af løftet forudsætter, at det har været offentligt fremført og styrker derved samt. – Dagbladet »Vestjyden«, 10. aug. 1943, omtaler også indkaldelsen.

123. FS, Viggo Petersens og Laue-Andersens samt.

trukket sig i lave, kom snart til at revidere deres opfattelse. Smedenes strejkeaktion blev ikke den isolerede og afsluttede episode, som eftermiddagens forhandlinger havde lagt op til.

Det viste sig nemlig, at lørdagens og søndagens uroligheder og tumulter gentog sig mandag aften. Da Halsteen mandag formiddag havde talt i telefon med Troels Hoff og refereret søndagens begivenheder for ham, havde denne pålagt ham »for enhver pris at få disse optøjer til ophør« og rådet ham til at »udfærdige en bekendtgørelse med forbud mod enhver sammenstimlen (dvs. samling af mere end f. eks. tre personer)«¹²⁴. Men Halsteen havde ikke fulgt statsadvokatens råd, og intet sammenstillingsforbud var blevet udstedt. Havde Halsteen gjort det, og havde politiet søgt at få det gennemført, kunne prisen være blevet en voldsom stemning i befolkningen mod politiet. Den kunne også være blevet en umuliggørelse af den centrale placering, Halsteen i løbet af mandagen formåede at skaffe sig som midtpunkt for normaliseringsbestrebelsene med kontakt ikke blot til tyskerne, men også til de strejkende. Disse perspektiver har han ikke været blind for, og en så høj pris har han ikke villet betale.

Om mandagen var urolighederne af samme beskaffenhed som de to andre dage. »Ligesom de foregående aftener var det overvejende børn og halløjungdom, iblandet flere gamle bekendte af politiet, der gav tonen an på gaden«, skrev en avis¹²⁵. Bladene kunne oplyse, at der var blevet indbragt 30 mennesker på politistationen, og at disse alle ville få bøder¹²⁶. På samme måde, som aviserne i deres referater kunne dyrke de samme temaer, som havde præget lørdagen og søndagen, er også mandagens politirapporter skåret over samme læst som de tidligere dage. Den tyske medvirken på godt og ondt genfindes: »... Kl. ca. 20,30 ... observerede jeg en skare danske undersåtter, der i vild flugt kom løbende ad Skolegade mod øst og derefter ad Kirkegade mod nord forfulgt af ca. en halv snes tyske marinesoldater«¹²⁷. I dette tilfælde er tyskerne uro-stifterne, men i et andet forholder det sig omvendt. I Jyllandsgade henvendte »en kaptajn fra feltgendarmeriet« sig til to betjente »og gjorde os opmærksom på, at danske civilpersoner havde slået på feltgendarmerne med cykelpumper og stoleben, og såfremt det danske politi ikke kunne få

124. A. S. 64–862.

125. »Esbjergbladet«, 10. aug. 1943.

126. »Vestkysten« motiverede anholdelserne med, at vedkommende ikke overholdt tidspunkterne for de særlige bestemmelser«, »Esbjergbladet« (der taler om »tyve til tredive mennesker«) og »Vestjyden« med, at de anholdte havde deltaget i opløb og slagsmål. – »Sydvestjylland« omtaler ikke de 30 anholdelser.

127. Rapport af politiassistent Georg Pedersen, Hebo II.

ryddet gaden, inden få minutter var gået, ville gendarmene skyde«¹²⁸. I Kongensgade kom »flere hundrede civilpersoner løbende . . . og forsøgte at sprænge en politikæde«, hvoraf fremgår, at den danske indsats i begivenhederne ikke var så helt ringe. Politiet trak og brugte da stavene, »og nogle få øjeblikke efter var Kongensgade rensat for folk«¹²⁹. Et nyt indslag i aftenbegivenhederne var tilskuere i de åbentstående vinduer, der ved deres tilstedeværelse virkede ansporende på »de ungdommelige aktører på gaden«¹³⁰. Undertiden kom disse tilskuere til at gribe aktivt ind i begivenhederne, for »det hændte nu og da, at der røg en urtepotte ned fra et af de mange åbentstående vinduer, hvori folk stod«¹³¹. Man kan ikke afvise muligheden af, at disse urtepotters fald ikke alle har været tilfældige og uoverlagte, men har haft retning mod bestemte af gadens aktører.

Som helhed må det om begivenhederne mandag aften siges, at de karakteristiske træk, der er anført i analysen af de to forudgående aftener, alle genfindes her. Indgår bestanddelene med ændret styrkeforhold, er det snarest den danske indsats, der er forstærket. Når derfor Halsteen til København indberettede, at »der var også denne aften en del uro og demonstrationer i gaderne, hovedsagelig forårsaget af ganske unge mennesker«¹³², foretog han med dette ordvalg tydeligvis en neddæmpning af begivenhedsforløbet. Privat skrev han da også: »Mandag aften atter gadeuroligheder. Kl. 9 kommanderede jeg kniplerne frem, og nogle gadedrenge fik klø«¹³³. Neddæmpningen falder godt i tråd med hans udladelse af at udstede det tilrådede sammenstillingsforbud. Mandagens uro bidrog til at skrue udviklingen tilbage til det punkt, den havde stået på søndag aften, og skabte på ny en latent situation med åbne muligheder¹³⁴.

Og der var denne gang mange, der kendte deres besøgstid og havde vilje til at udnytte den. Selv om Viggo Petersens politik var godkendt af den kommunistiske partiformand, Søren Jensen, var der i partiet andre, der ikke var tilhængere af en så hurtig afvikling af en gunstig situation. Hans Peder Poulsen havde overværet afviklingsmødet i »Høj-skolehjemmet« og med stor misbilligelse hørt om strejkens afslutning. Ef-

128. Rapport af overbetjent V. Andersen, Hebo II.

129. *ibid.*

130. »Esbjergbladet«, 10. aug. 1943.

131. *ibid.*

132. FS, gentaget i indb./PM.

133. Halst. brev.

134. Det er bemærkelsesværdigt, at den ill. FS udelader bemærkningerne om mandagens uro. Det kan tyde på et kraftigt dansk indslag i den, som bearbejderen har anset det for opportunt at lade forsvinde, hvorved den tyske skyld i det videre begivenhedsforløb (»Christola-affæren«) vilde fremtræde klarere.

ter mødet foreholdt han Viggo Petersen den stilling, han havde indtaget ¹³⁵. Også partiets anden illegale heltidsmand i Esbjerg, Axel Andersen, var utilfreds med den vending, tingene havde taget, hvilket han gav udtryk for i brevet til sin søster: »Der skete det kedelige, at en af lederne . . . frarådede strejken. Det samme gjorde selvfølgelig Fællesorg., og pessimismen bredte sig«.

Der foreligger endvidere vidnesbyrd om, at partimedlemmer som Halvor Thomassen og Sigfred Jensen, der ikke havde været impliceret i mandagens strejke, men først erfarede om den, da den forelå som en kendsgerning, reagerede positivt på den udfordring, den var, og indstillede sig på at gøre andet og mere end blot at tage den til efterretning. Efter endt arbejdstid kl. 17 kørte Thomassen hen til sin fagforening for at høre nyt, hvad også andre gjorde. Han aftalte her med et par kolleger, at de næste morgen skulle stå så tidligt op, at de kunne forsøge at overtale de arbejdere, der skulle afsted til omegnens tyske arbejdspladser, til at blive hjemme ¹³⁶. Sigfred Jensen erindrer, at nogle partimedlemmer, der var placeret som tillidsmænd, »da smedene gik fra det igen«, samledes til møde mandag aften i et privat hjem, og at de blev enige om at standse arbejdet. Deltagerne i mødet synes først og fremmest at have været arbejdsmænd med god repræsentation for de tyske arbejdspladser ¹³⁷. Sigfred Jensen var selv tillidsmand på en tysk arbejdsplads. Man tør formode, at nogle af deltagerne har overværet det møde, hvor smedestrejken blev afblæst, og det er under alle omstændigheder givet, at de har været i bund og grund utilfredse med afblæsningen.

Tirsdag morgen gik Esbjerg på arbejde som sædvanlig. Gårsdagens strejke syntes blot en parentes. Det måtte Halvor Thomassen også få indtryk af, da han sammen med de andre murere mødte op på Grønttorvet for at få de arbejdere, der i rutebiler skulle transporteres ud på de tyske arbejdspladser, til at blive hjemme. »Vi mødtes også kl. 6 om morgenen og diskuterede ivrigt med arbejderne, men busserne kørte alligevel« ¹³⁸. Ude på

135. Tlf. oplysning fra Poulsen af 13.1. 1966.

136. Thomassens ber. og samt.

137. Sigfred Jensens samt., der blandt deltagerne nævner Milter Jensen, Thomassen, Peter Jensen og Arthur Sørensen. Thomassen erindrer ikke at have deltaget i mødet, Arthur Sørensen bekræfter sin deltagelse, Milter Jensen afviser for sit vedkommende. Er mødedeltagerne umulige at fastslå, er mødet selv dog sikkert pålideligt. – Viggo Petersens samt. lader arbejdsmændene holde møde mandag aften, først på Afholdshotellet i umiddelbar forlængelse af smedenes strejkeafblæsningsmøde, dernæst på Paladshotellet. Derved projicerer han, der i sin samt. har sammentrængt tre dages strejkebegivenheden til to, tirsdagens begivenheder bagud til mandag aften. Cf. infra note 147.

138. Halvor Thomassens ber.

arbejdspladserne viste det sig imidlertid, at mulighederne for at påvirke arbejderne var langt bedre. Sigfred Jensen sammenkaldte på sin arbejdsplads folkene – 80-90 stykker, forklarede dem, hvorledes landet lå, nemlig at der strejkedes flere steder, og opfordrede dem som tillidsmand til at gå hjem som protest mod undtagelsestilstanden¹³⁹. Oplysningen om, at der strejkedes flere steder, blev nok givet på forventet efterbevilling, men når det blot blev sagt – og troet – tilstrækkeligt mange steder, kom der også en sandhed ud af det.

Efter fiaskoen ved rutebilerne fortsatte Halvor Thomassen og hans murere rundt på arbejdspladserne i byen – »der var jo lidt tvivlrådighed de fleste steder« – og endte på Fiskerihavnen, hvor han blev indhentet af kaptajn Skjoldborg fra Fanøfærgen. »Mange hundrede var med færgen for at arbejde på de tyske stillinger derovre. Diskussionen om strejke eller ikke-strejke gik højt, og Skjoldborg afgjorde sagen ved at standse færgen og sige: »Skal vi vende?«. De vendte, og det viste sig, at busserne også vendte tilbage allesammen«¹⁴⁰. Blandt dem, der kom tilbage fra Fanø, var arbejdsmand Peter Jensen, en bror til Milter Jensen og egentlig hjemmehørende i Odense, men som så mange andre i de år beskæftiget ved tyske arbejder, dertil medlem af Hans Peder Poulsens sabotagegruppe. Han var efter sin tilbagekomst rundt på arbejdspladser i Esbjerg, og med ham fulgte Poulsen, der på turen erfarede, at arbejderne sad i deres skure og ventede på at få besked om at gå hjem¹⁴¹.

Det var som en lavine på nippet til at gå i skred. Ofte var det vel et spørgsmål om, at der på arbejdspladsen var den rette mand, eller at der til den kom en mand med anerkendt autoritet. Hvor tillidsmanden eller en anden arbejder, der havde kammeraternes tillid, gik aktivt ind for strejken, var sagen ligetil. Hvor han savnedes, var stemningen vaklende. På Esbjerg Senge- og Møbelfabrik gik arbejdsmand Arthur Sørensen om formiddagen og ventede på, at der skulle komme nogle for at hente arbejderne ud, men da der intet skete, tog han selv initiativet kl. ca. 10 og fik arbejdet nedlagt under parolen: »Vi kan ikke være bekendt at fortsætte, når de nedlægger arbejdet andre steder«. Den kvindelige arbejdskraft standsede dog ikke arbejdet. Derpå tog Arthur Sørensen hen til F.D.B.s Tobaksfabrik, hvor andre tidligere på dagen forgæves havde forsøgt at hente arbejderne ud, og fik arbejdet dér nedlagt. På vejen derhen sørgede

139. Sigfred Jensens samt.

140. Thomassens ber. – If. Tønnesens ber. skete Fanø-færgens tilbagesejling onsdag morgen, men Thomassens begivenhedsforløb er så fast opbygget, at jeg tillægger ham større vægt.

141. Poulsens samt. samt tlf. oplysning af 13.1. 1966.

han også for nedlæggelsen af arbejdet på et par byggepladser¹⁴². Der er i denne forbindelse ingen tvivl om, at de udefra kommende arbejdere i formiddagstimerne har sat deres præg på Esbjerg og har bidraget til at få byens egne arbejdere til at gå hjem. På den anden side skal man ikke overvurdere arbejdsnedlæggelsens omfang og tempo om tirsdagen. Den har ingenlunde omfattet samtlige virksomheder; den har inden for den enkelte virksomhed undertiden været partiel¹⁴³; og den har strakt sig over hele dagen¹⁴⁴.

Denne strejkebevægelse under udvikling blev kraftigt intensiveret ved, at smedene i løbet af formiddagen påny gik i strejke. Årsagen hertil var en episode på fabriken Christola. Kl. 9 meddelte en kriminalbetjent telefonisk til politistationen, at der var tilløb til sammenstimling uden for maskinfabriken Christola. Det skyldtes, at »nogle arbejdere i frokostpausen havde taget opstilling uden for fabriken port i Strandbygade, og den tyske vagt uden for Hotel Spangsberg (dvs. Heereskommandantur'en) havde så jaget arbejderne ind på fabriken. Da det ikke var gået hurtigt nok, havde soldaterne truet arbejderne med skydevåben. . . . Kl 9,30 gik en del af arbejderne fra Christola . . .«¹⁴⁵. I alle samtidige beretninger om tirsdagens forløb – og de senere skildringer følger i stort tal trop – gøres denne episode til udgangspunktet for dagens strejkebevægelse, men det er ikke korrekt. Strejkebevægelsen var i gang allerede før episoden, og selv om det ikke kan afvises, at den kan have haft betydning for de videre

142. Arthur Sørensens samt.

143. Cf. Esbjerg Senge- og Møbelfabrik. – If. Holger Nielsens samt. gik fra Esbjerg Hermetikfabrik kun Holger Nielsen selv og hans eneste mandlige kollega, mens virksomhedens ca. 300 kvindelige arbejdere fortsatte.

144. Cf. Axel Andersen i hans privatbrev: »Flere og flere nedlagde«, og i »Vestjyden«, nr. 10, aug. 43: (»Strejkerne) greb om sig om tirsdagen«, og Laue-Andersen i brev af 10. aug. 1943 (DSMF, hovedf.): ». . . . der er almindelig affolkning af værkstederne i dag igen; hvor vidt det har bredt sig, kan jeg på nuværende tidspunkt ikke udtale mig om«.

145. Rapport af overbetjent Jensen, Hebo II. – Cf. Laue-Andersen i det i note 144 citerede brev: »Jeg fik smedene til at genoptage arbejdet i dag til morgen alle mand, men en episode på fabriken Christola, hvor lærlingene opholdt sig på gaden i frokostpausen for at nyde solskinnet, hvad man almindeligvis plejer van, afstedkom den kalamitet, at disse blev af den tyske værnemagts soldater gennet ind på fabriken områder på en ret hårdhændet måde. Dette og en samtidig arbejdsnedlæggelse på arbejdspladser tilhørende andre brancher og fag har resulteret i, at der er almindelig affolkning. . .«. Den sidste bemærkning viser, at der er tale om to separate initiativer til strejke. Hvem der tog initiativet på Christola, er ikke oplyst. »Så godt som alle lærlingene« forlod også fabriken under anførsel af tre lærlinge (Skrivelse af 16.8.43 fra Jern- og Metalindustriens Sammenslutning, DSMF, hovedf.). – Der havde tidligere været friktion mellem Christolas arbejdere og deres tyske nabo. I juni 1943 havde nogle lærlinge anbragt flasker med karbid i hotellets gård (A. S. 64–731).

arbejdsnedlæggelser i selve Esbjerg, og at den utvivlsomt må have haft det for smedenes eget vedkommende, var den i så henseende uden nogen betydning for oplandet. Christola-episodens betydning ligger i, at den fremskaffede en umiddelbar, øjeblikkelig begrundelse for at gå i strejke. I agitationen mand og mand imellem blev den dråben, der fik bægeret til at flyde over, og derfor levede den videre i erindringen bagefter.

Denne episode må have været foranledningen til, at Viggo Petersen og Laue-Andersen på Handelstrykkeriet fik trykt en løbeseddel med følgende tekst ¹⁴⁶:

Til samtlige smede i Esbjerg

Det tilsagn, der blev givet smedene, holdt ikke stik. Fællesorganisationen nægtede imod forventning at lede arbejderne protestaktion.

Generalstrejken må nu være en kendsgerning.

Smedene afholder møde i eftermiddag kl. 14 på Afholdshotellet, Skolegade 37. Gyldig legitimation må forevises.

Strejkeledelsen.

Løbesedlens motivering er bemærkelsesværdig. Den forudsætter, at Fællesorganisationen allerede havde givet afslag på gårsdagens krav fra smedene om et almindeligt arbejdermøde. Men dens repræsentantskab havde ikke holdt møde endnu – tværtimod var det indkaldt til møde om aftenen kl. 18,30, hvilket Laue-Andersen som medlem deraf ikke kunne være uvidende om. Sammenhængen må være den, at da Viggo Petersen og Laue-Andersen endnu en gang blev skubbet ud i en strejkesituation nedfra, har de af sikkerhedsmæssige grunde anset det for klogere at lade strejken være rettet mod en dansk institution end mod tyskerne. At Fællesorganisationen så blev en uskyldig prügelnabe, fik være. Den ville nok under alle omstændigheder have nægtet at lede nogen protestaktion. Om trent sådan må tankegangen bag løbesedlens tekst have været. Når den krævede legitimation til det annoncerede møde kl. 14, er det et andet udtryk for ønsket om security. De har frygtet, at uønskede nysgerrige elementer skulle kompromittere »strejkeledelsen«. På dette punkt havde de imidlertid ikke tænkt tingene igennem, men befandt sig stadig i den partielle aktions tankegang. Den generalstrejke, de proklamerede, måtte netop kræve samvirken med alle andre strejkende. Dagens forløb skulle

146. Et eksemplar af løbesedlen findes i DSMF, Esbj. – Ordlyden findes også – med enkelte varianter – i »Studenternes Efterretningstjeneste« nr. 106, 23.8. 1943. – Laue-Andersens samt. lader løbesedlen blive trykt mandag aften, Viggo Petersens samt. tirsdag morgen med den motivering, at man nu var klar over, at situationen var der.

da også vise, at udviklingen løb fra dette møde og løbesedlens strejkeledelse. Mødet blev aldrig holdt, og andre kræfter varetog ledelsen og initiativet i dagens videre forløb.

Under sin vandring rundt for at hente folk ud fra deres arbejdspladser erfarede Halvor Thomassen, at der skulle være møde i Skolegade: »Arbejderne på flyvepladsen med Wetterstein indkaldte til møde på Afholdshotellet kl. 11«. Thomassens erindring er ikke korrekt. Det var ikke arbejderne på flyvepladsen, der indkaldte til møde på Afholdshotellet, men smedene. Men den omstændighed, at adressen på et sted, hvor noget skulle ske, et møde holdes, var blevet rundspredt, har virket som en magnet på de strejkende. Nogle har samlet sig i og omkring salen i Skolegade i nysgerrighed eller pludselig lediggang, andre kom for at få hånd i hanke med, hvad der skete. Det gælder Halvor Thomassen, Hans Peder Poulsen, Gad Lauersen og Milter Jensen, og man konstaterer i forbifarten, at disse i og omkring byledelsen centralt placerede ikke har været involveret i oplæget til mødet. Viggo Petersen og Laue-Andersen kom for at forberede deres private strejkemøde og blev højlig forbavset over at se salen fyldt af uvedkommende¹⁴⁷. Og de, der havde skabt arbejdsnedlæggelserne i løbet af morgenen og formiddagen, kom for at befordre begivenhederne videre frem.

Hvilke de kræfter er, der driver begivenhederne frem, giver kildematerialet kun sparsomme oplysninger om. At det ikke er smedene er klart; de kørte endnu deres eget løb. Det er ovenfor antydnet, at initiativet heller ikke lå hos den kommunistiske byledelse. Ellers havde Thomassen ikke erfaret derom, mens han endnu var ude på gaden for at trække folk ud fra virksomhederne, og ellers havde de ledende partifolk ikke behøvet at improvisere sig gennem mødets forløb, som de gjorde. Nogle kalder det mødeinitiativ, der udfoldedes, for arbejdsmændenes¹⁴⁸, fra anden side karakteriseres det som et møde for tillidsmændene¹⁴⁹. Indiciene synes alt i alt nærmest at pege hen mod partimedlemmer og sympatisører blandt arbejdsmændene som de drivende kræfter i denne fase af udviklingen, og skal man driste sig til at pege på et kraftcentrum, må det blive den kreds

147. Til dette tidspunkt må henføres den begivenhed, Viggo Petersen placerer til mandag aften, da han før sit strejkeafblæsningsmøde fandt salen optaget af arbejdsmænd. Han kalder deres ledere for tillidsmænd fra de tyske arbejdspladser, folk, han aldrig havde set som tillidsmænd for fagbevægelsen i Esbjerg, og nævner i denne forbindelse Peter Jensens navn.

148. Viggo Petersens samt. (Såfremt man godkender den i note 147 omtalte flytning af begivenheden fra mandag aften til tirsdag formiddag); Thomassens samt.

149. Sigfred Jensens samt.; cf. Langkilde: »Det blev tillidsmænd fra de forskellige arbejdspladser, der valgte strejkeudvalget«.

af tillidsmænd, som bl. a. Sigfred Jensen aftenen før havde været til møde med. En mand som Peter Jensen synes at træde stærkt frem. Både han og Sigfred Jensen tilhørte Hans Peder Poulsens sabotagegruppe, og denne dukker gentagne gange op i kilderne som tilhænger af en »hård« linie ¹⁵⁰.

Ind i kredsen af ledende strejkefolk dumpede denne formiddag en mand ved navn Ejgil Wetterstein, der var helt ukendt i Esbjerg. Han var ganske kort tid forinden kommet til Danmark fra Tyskland, hvor han havde arbejdet som sporvognskonduktør ¹⁵¹. Han var rejst til en bror i Esbjerg, men havde endnu ikke taget arbejde og havde derfor på forhånd hele dagen til sin rådighed. Han var blandt dem, der tirsdag formiddag indfandt sig ved Afholdshotellet; han viste vilje til at deltage aktivt i begivenhedernes udformning; og han fik kontakt med de ledende folk blandt de strejkende allerede på et meget tidligt tidspunkt af udviklingen – endnu inden noget strejke-møde havde været afholdt ¹⁵². For dem måtte han komme som sendt fra himmelen. Som ukendt var han også ukompromitteret og kunne føres frem som et dækkende skjold.

Det har vel været grunden til, at han blev sendt hen på det socialdemokratiske dagblad »Vestjyden« med krav om bladets støtte til den nystartede aktion, hvor han – naturligvis – blev afvist. Det var også grunden til, at han efter sin tilbagekomst til Afholdshotellet blev valgt til formand for det strejkeudvalg på syv mand, som de små lokalers tætpakkede forsamling udpegede. Det var vel endelig også grunden til, at det var ham, der qua dette udvalgs formand blev sendt til Halsteen for at gøre denne bekendt med forsamlingens og strejkeudvalgets eksistens og for på dens vegne at opfordre politimesteren til at komme til stede ved et møde, som var vedtaget til afholdelse på Højskolehjemmet ¹⁵³. Selv om strejkefolkene var bekendt med Halsteens forstående og moderate holdning over for mandagens strejkende smede og derfor kan formodes at have anlagt et optimistisk syn på udfaldet af henvendelsen til ham, rummede situationen dog så mange ukendte faktorer, deriblandt tyskernes reaktion, at det måtte være en fordel at lade den politisk ubelastede, men strejkeivrige Wetterstein fremføre invitationen.

150. Poulsens illegale politik var genstand for stærk utilfredshed i den mere moderate partiledelse i Esbjerg og førte til sidst til hans overføring til Sverige.

151. Wettersteins samt., der på flere punkter er eneste kilde til tirsdagens begivenheder. I flere tilfælde modsiges han af andre samt.s og ber.s erindringsfragmenter, men han er logisk sammenhængende og støttes ofte af det samtidige materiale, hvorfor jeg tillægger ham stor vægt.

152. Wetterstein kan som ikke-lokalkendt ikke give navne på lokaliteter, men taler om et par små stuer, der enten var et konditori eller et meget lille hotel el. l. En identificering med Afholdshotellet synes ikke overdrevent dristig.

153. Wettersteins samt.

Halsteens formentlig første embedshandling tirsdag formiddag var en skærpelse af »de særlige politiforanstaltninger«, idet han gennemførte det sammenstemningsforbud, som Troels Hoff allerede dagen før havde tilrådet, men som han da havde undladt. »Samlinger af mennesker ud over 5 vil blive betragtet som opløb og vil om fornødent blive splittet med magt«¹⁵⁴. Hoff havde rådet til at sætte grænsen ved 3 personer, Halsteen nøjedes med 5. Skærpelsen viser, at man nu fra politiets side ville urolighederne til livs, efter at de i tre aftener havde præget gadebilledet.

Så såre Halsteen var blevet underrettet om Christola-episoden og den arbejdsnedlæggelse, den var mundet ud i, henvendte han sig til Steckelberg: »Jeg ringede . . . og fortalte, at nu var der strejke igen, men at tyskerne kunne takke sig selv for det på grund af den urimelige optræden ved Christola«¹⁵⁵. I dette forhold ligger en anden, væsentlig grund til, at episoden spiller en så fremtrædende rolle i kilderne til folkestrejken i Esbjerg. Halsteen fremførte den som eneste årsag til strejkens genopblussen både over for tyskerne – og sagde derved netop det, Viggo Petersen og Laue-Andersen i deres løbeseddel søgte at tilsløre – og i sin indberetning til København. Det kan ikke fastslås, om Halsteen var vidende om de arbejdsnedlæggelser, der allerede forinden var i gang i byen og omegnen. Men under alle omstændigheder gjaldt hans klage en episode, hvor tyske soldater kunne fremstilles som provokatører, og hvor eo ipso det danske forhandlingsudgangspunkt ville være stærkest, til at repræsentere morgenens begivenheder. Steckelbergs reaktion på Halsteens opringning kendes ikke, men en aftale om kontakt må være etableret. Det må anses for givet, at Steckelberg har indrapporteret det skete ad sin kommandovej.

Det næste led i begivenhederne må have været Wettersteins besøg hos Halsteen. Lige så interesseret de strejkende måtte være i gennem ham at få et ganske anderledes brugbart medium til fremførelse af synspunkter og krav over for tyskerne end de af strejkeuvillige socialdemokrater beherskede organer, Fællesorganisationen og byrådet, lige så interesseret måtte Halsteen være i at få forbindelse med den fornyede strejkebevægelse for derigennem at kunne genoptage gårsdagens formidlende virksomhed og sætte sit personlige præg på udviklingen. Det viste sig da også,

154. Cit. efter pol. bekendtg., indrykket i Esbjerg-aviserne for 10. aug. 1943. – Om tidspunktet for skærpelsens indførelse, se »Vestkysten«, 10.8.43, hvor en udtalelse af Halsteen citeres: »Som jeg sagde i formiddags. . .«. Nærmere tidbestemmelse kan ikke med sikkerhed nås.

155. Halst. MS. – FS udtrykker det samme, men med vagere sprogbrog: »Den konstituerede politimester påtalte straks det passerede over for den tyske kommandant. . .«.

at al den optimisme, de strejkende kan have næret til udfaldet af henvendelsen, var velbegrunderet. Ganske vist er det muligt, at Halsteen ikke lod Wetterstein gå med et definitivt løfte om at komme til møde¹⁵⁶, men var viljen til at deltage ikke til stede allerede da, fødtes den hurtigt efter, og i hans fjernskriverindberetning kommer den klart frem: »Den konst. politimester erklærede sig villig til at komme til stede på mødet, om det ønskedes«. Når man sammenholder denne vilje til at gribe aktivt ind i begivenhederne med den kendsgerning, at borgmester Høyer-Nielsens fravær betød en udtalt svækkelse af byrådet, og at Robert Larsen, der aftenen før havde stået som sejrherre, tirsdag formiddag måtte se sin sejr slået omkuld af nyopdukkede kræfter, bliver Halsteens centrale placering blandt de ledende kræfter uomtvistelig.

Det var da også ham, der efter sin samtale med Wetterstein henvendte sig til formanden for Arbejdsmandenes fagforening i Esbjerg, Jørgen Christensen¹⁵⁷. Denne var kort før – den 28. juli – efter to års pause påny blevet valgt til fagforeningsformand. Endvidere var han socialdemokratisk byrådsmedlem. Halsteen fik ham til at deltage »som observatør« i det møde, de strejkende ville afholde, »med tilsagn fra mig om at komme til stede, dersom man ønskede det«¹⁵⁸. Det var fremdeles til Halsteen, den fungerende borgmester, Niels Jespersen, henvendte sig for at blive underrettet om situationen¹⁵⁹.

Efter sit besøg hos Halsteen aflagde Wetterstein rapport ved en snæver sammenkomst på en halv snes deltagere i et privat hjem¹⁶⁰. Desuden skal denne sammenkomst i forbindelse med en almindelig drøftelse af situationen have truffet beslutning om et møde på Paladshotellet senere på dagen, hvorved man flyttede hen til byens største forsamlingslokale med en meget betydelig deltagerkapacitet. Selv om Wetterstein er eneste kilde til denne sammenkomst, forekommer det rimeligt, at de strejkendes inderkreds før mødet på Højskolehjemmet gennemdrøftede mødets forløb, det udspil, Halsteen kunne komme med, og de stemninger, der ville

156. If. Wettersteins samt. var mødet med Halsteen en skuffelse. Halsteen advarede mod strejken og sagde, at Wetterstein måtte vide, at han kunde arrestere hele strejkeudvalget. Men Halsteen kunde vel ikke ventes at udtale sig anderledes over for en vildfremmed mand, og hans handlinger taler deres tydelige sprog.

157. FS. Halst. brev. – Halsteens viden om et møde indicerer, at Wettersteins besøg var forudgående. En vanskelighed er, at FS taler om Afholdshotellet, ikke Højskolehjemmet som mødested. Halst. brev stedfæster ikke mødet – Langkilde siger Højskolehjemmet. – Henvendelsen til Jørgen Christensen indicerer arbejdsmandsdominans i det nye strejkeudbrud.

158. Halst. brev.

159. Hans Nielsen.

160. Wettersteins samt.

fremkomme. Endvidere måtte man tage de mulige tyske reaktioner i betragtning, herunder den eventualitet, at man kunne nødsages til at gå under jorden¹⁶¹. Den omstændighed, at der ved begyndelsen af mødet på Højskolehjemmet forelå dupliserede lister over strejkeudvalgets medlemmer¹⁶², og at afholdelsen af et møde på Paladshotellet kl. 17 kunne foreligge som en kendsgerning til vedtagelse på Højskolehjemmet, peger også på et forberedende organisatorisk arbejde¹⁶³.

Desværre foreligger der ikke noget referat af det vigtige møde på Højskolehjemmet, og man må nøjes med fragmentariske glimt¹⁶⁴. Halsteen karakteriserer mødets grundholdning derhen, at »årsagen til strejken angaves at være undtagelsestilstanden i forbindelse med tyske soldaters påståede overgreb. Arbejderne var uden skyld i sabotagehandlingerne og ville ikke fortsat finde sig i at få deres fritid beskåret«. Man bemærker, at Halsteen ikke lader mødet hentyde til Christola-episoden, i hvert fald ikke direkte. Den argumentation, der refereres, er uden tilføjelse af nye nuancer ganske identisk med den, smedene havde fremført dagen før.

Det kan i denne forbindelse anføres, at hverken Viggo Petersen eller Laue-Andersen tog ordet på mødet, om end de deltog i det. I hvert fald Viggo Petersen blev inden mødets åbning presset stærkt af Hans Peder Poulsen, sekunderet af Halvor Thomassen, for at han skulle tage ordet¹⁶⁵. Han var mandagens strejkeleder og manden bag smedenes strejkeløbeseiddel, men forgæves. Mødet åbnedes af Wetterstein, der på tilråb fra forsamlingen erklærede sig som »gammeldags socialdemokrat«. Udtrykket skal antyde venstreorienteret indstilling¹⁶⁶. Blandt talerne var en sønderjyde, der ønskede strejken begrænset til kun at omfatte de arbejdere, der var beskæftiget på tyske arbejdspladser. I forlængelse af ham tog Halvor Thomassen ordet. Han tolkede forslaget som et socialdemokratisk forsøg på at modarbejde strejkebevægelsen og erklærede, at strejken i så fald ville være dødfødt. Hertil føjede han den før citerede udtalelse, at det var på høje tid, at danske arbejdere viste deres uden-

161. If. Wettersteins samt. drøftedes muligheden af strejkeudvalget om tirsdagen uden henføring til noget bestemt tidspunkt.

162. Viggo Petersens samt., Wettersteins samt., Thomassens samt.

163. Langkilde; Halst. brev.

164. Det er en stor vanskelighed, at adskillige beretninger ikke er i stand til at skelne mellem de forskellige strejkemøder, hvorfor de detaljer, de anfører, kun med vanskelighed kan henføres til et bestemt møde. I betragtning heraf bliver FS og Halst. brev de vigtigste kilder, men Halsteen overværede kun en del af mødet.

165. Thomassens ber. & samt., på forespørgsel bekræftet af Hans Peder Poulsen.

166. Thomassens samt., på forespørgsel bekræftet af Wetterstein, der indsupplerer tilråbene.

landske kammerater solidaritet¹⁶⁷. Det er ikke muligt at fastslå nogen bestemt rækkefølge i talerne. Halsteen blev tilkaldt kl. ca. 11,30. »Jeg blev lodset gennem en tæt pakket sal og blev hejst op på et bord ved et vindue, så at jeg samtidig kunne tale til mængden i salen og i gården«¹⁶⁸. Han »redegjorde for situationen og opfordrede arbejderne til at gå i arbejde, idet han lovede at gøre sit yderste for derefter at få undtagelses-tilstanden ophævet«¹⁶⁹. Dermed slog han ind på samme fremgangsmåde til normalisering af forholdene, som havde givet resultat dagen før. I forlængelse af sin redegørelse besvarede han forskellige spørgsmål om de tyske soldaters optræden »og søgte herunder at dæmpe ophidselsen i forsamlingen mest muligt«¹⁷⁰.

Halsteen »klarede sig godt« efter Jørgen Christensens mening¹⁷¹. Han fik stort bifald og »blev betegnet som en 100 % dansk mand af én af arbejderne«¹⁷². Jørgen Christensen var til stede, men synes ikke at have taget ordet. Lige så bemærkelsesværdigt er det, at Robert Larsen ikke synes at have været til stede¹⁷³. Såvel tavsheden som fraværet må tolkes som en erkendelse hos dem af, at de stod magtesløse over for de strejkendes emotionelt ladede masse, og at den eneste farbare vej til situationens løsning gik over Fællesorganisationens repræsentantskabsmøde samme aften. I hvilken grad alt og alle var i skred, kan læses ud af »Vestjyden«s notits om mødet: »Dagsordenen er naturligvis af stor vigtighed, og det må betragtes som en selvfølge, at organisationernes repræsentanter møder frem fuldtalligt«¹⁷⁴. Repræsentantskabsmødet var sidste skanse, og til forsvaret af den måtte under ingen omstændigheder det afgørende opbud af pålideligt mandskab svigte.

Ud over at konstatere viljen til strejke måtte Højskolehjem-mødets hovedformål være at videreudvikle det strejkeudvalg, der om formiddagen var dannet på en meget snæver basis. Forsamlingen godkendte Wettersteins formandspost, om end han stillede sin kandidatur til rådighed med den begrundelse, at han ikke var esbjergenser¹⁷⁵. Flere folk blev placeret i udvalget. Til mødets begyndelse var som nævnt udfærdiget lister med

167. Thomassens samt., der kun kan erindre vedkommendes fornavn, Heinrich.

168. Halst. brev.

169. FS.

170. Indb./PM.

171. Hans Nielsens notat.

172. Halst. brev.

173. Begge dele sluttet e silentio ud fra den betragtning, at såvel den enes tale som den andens tilstedeværelse ville være væsentlige nok til at aflejre sig i kilde-materialet.

174. »Vestjyden«, 10.8. 1943.

175. Wettersteins samt.

det foreløbige strejkeudvalgs navne, uden at det entydigt kan bestemmes, hvem de skal føres tilbage til. Da de var et udtryk for manglende security – der blev da også under mødet sørget for deres tilintetgørelse – kan de være et indicium for, at det ikke var partiets centrale folk, der stod for og bag mødet. Et yderligere indicium for, at tirsdag formiddags begivenheder kom bag på partiets byledelse, at udviklingen med andre ord var løbet fra den, og at den måtte improvisere sig frem, er den omstændighed, at den ikke på forhånd havde udpeget nogen mand til at indtræde i strejkeudvalget som sin repræsentant. I denne forbindelse kan Viggo Petersens vægring ved at stå frem på mødet og spille sin ledende rolle godt have haft betydning. Under opfyldningen af strejkeudvalget blev den i partiet centralt placerede cigarmager Gad Lauersen foreslået, men han vægrede sig og foreslog i stedet Milter Jensen, der derpå blev valgt og sammen med Wetterstein og en mand ved navn Koch kom til at udgøre strejkeudvalgets forretningsudvalg¹⁷⁶. Her gør sig det forhold gældende, at byledelsens medlemmer ikke måtte indtage udadvendte tillidsposter i partiarbejdet¹⁷⁷. Oven i købet var Milter Jensen selv slet ikke ude i strejke endnu for så vidt, som postbudene om tirsdagen ikke havde nedlagt arbejdet. Som tjenestemand kunne han ret beset slet ikke strejke. Hans indplacering i udvalget viser, hvor snæver en vending man måtte improvisere sig igennem. Koch var ligesom Wetterstein ukendt i Esbjerg, men havde talt aggressivt på mødet og blev på forslag af Gad Lauersen indvalgt i ledelsen¹⁷⁸, hvorved han i lighed med Wetterstein blev et fremskudt skjold. Ifølge Halvor Thomassen blev strejkeudvalget i øvrigt præget af tillidsmænd, og er denne erindring korrekt, er det et vidnesbyrd om, i hvor høj grad der stod tillidsmandsaktivitet bag tirsdagens begiven-

176. Milter Jensens samt.; Gad Lauersens samt. – Milter Jensen hævder, at han først kom ind i strejkeudvalget ved mødet om aftenen på Paladshotellet; men herimod står dels Wetterstein – og Milter Jensen er den eneste esbjergenser, der står stærkt i dennes erindring – dels Thomassen, der lader Milter Jensen deltage i det nedenfor omtalte møde på Sands restaurant. Dette forudsætter, at Milter Jensen har været bekendt med, hvad der var sket forinden, og sandsynliggør hans indplacering i strejkeledelsens top på daværende tidspunkt. At have en mand siddende dér måtte være bydende nødvendigt for partiet på det tidspunkt. Havde det ikke været Milter Jensen, men en anden, måtte denne have været med i mødet på Sands rest. Langkildes detaljerede referat af mødet på Paladshotellet, som han overværede i sin helhed, omtaler intet valg til strejkeledelse, men lader det under referat af en af talerne fremstå som en kendsgerning. Arthur Sørensens samt. opererer med et færdigdannet strejkeudvalg på Paladshotellet siddende klart adskilt fra de øvrige mødedeltagere. – Koch som det ikke har været muligt at identificere nærmere, var if. Gad Lauersens brugsforeningskommis og sønderjyde, if. Milter Jensen fra HK.

177. Holger Niensens samt.

178. Gad Lauersens samt.

heder¹⁷⁹. Udvalget blev i øvrigt ikke færdigdannet ved mødet, men supplerede sig i løbet af eftermiddagen med nye medlemmer, indtil det til slut omfattede ca. 20-25 medlemmer¹⁸⁰. Denne indsupplering forekommer rimelig. Efterhånden som strejker bredte sig til nye arbejdspladser, var en bredere repræsentation i udvalget naturlig. Desværre kendes ikke navnene på samtlige medlemmer af det store strejkeudvalg. Ud over forretningsudvalgets tre mand og Halvor Thomassen sad bl. a. Arthur Sørensen, Peter Jensen¹⁸¹ og Holger Nielsen i det, alle qua tillidsmænd. Den sidstes tilfælde viser, at begrebet tillidsmand skal tages med et vist forbehold. Som nævnt arbejdede han på Esbjerg Hermetikfabrik, hvis kvindelige arbejdskraft ikke var i strejke. Han kom uden noget mandat fra virksomhedens beskæftigede, udelukkende indkaldt af Thomassen som deres repræsentant for nærværende tilfælde¹⁸². Arthur Sørensen er formentlig først kommet ind om onsdagen¹⁸³, og også andre synes først at være kommet ind i udvalget på denne folkestrejkes dag, således ekstrarbejder Helge Tønnesen, der ikke var i strejke om tirsdagen¹⁸⁴. Under alle omstændigheder gør man klogt i ikke at opfatte strejkeudvalget som en fast afgrænset gruppe.

Endelig bebudedes ved mødet på Højskolehjemmet et almindeligt, alle omfattende strejke møde på Paladshotellet sidst på eftermiddagen. Halsteen gav løfte om at komme til stede¹⁸⁵, og det fastsattes til kl. 17,00. Derved placerede man det før Fællesorganisationens repræsentantskabsmøde og skaffede sig sikring for, at dette ikke kunne øve indflydelse på den fase af strejken, man i øjeblikket befandt sig i. Der var tid til at bringe udviklingen endnu et skridt fremad, inden repræsentantskabet kunne komme med sit modspil.

Efter dette strejke møde, hvis hovedsum blev en klar konstatering af strejkeviljen, holdt partiledelsen – Søren Jensen, der også havde deltaget i strejke mødet¹⁸⁶, Milter Jensen og Halvor Thomassen – et lille møde

179. Langkilde, som øjensynligt ikke var til stede ved mødet, har denne version: »Det blev tillidsmænd fra de forskellige arbejdspladser, der valgte strejkeudvalget«.

180. Wetterstein nævner tallet 21, Arthur Sørensen taler om ca. 25, Halvor Thomassen om ca. 15.

181. Referat af 12.8. 1943 fra strejke mødet på Paladshotellet d. 11. aug., Halsteens arkiv.

182. Thomassens samt.

183. If. egen fremstilling var Arthur Sørensen ikke medlem af udvalget, men ved strejkeafblæsningen onsdag aften blev han opfattet som medlem.

184. If. tlf. oplysning af 13.1. 1966 deltog Tønnesen i det strejkeudvalgsmøde onsdag eftermiddag, hvor Niels Jespersen indfandt sig med tilbud om afvikling.

185. Langkilde; Halst. brev.

186. Gad Lauersens samt.

på Sands restaurant, der lå i umiddelbar nærhed af Højskolehjemmet. Her blev situationen drøftet, som den forelå på indeværende tidspunkt¹⁸⁷. Søren Jensen var i øvrigt syg resten af tirsdagen, og det blev derfor på det centrale plan Milter Jensen og Thomassen, der varetog partiets indsats i strejkeudviklingen.

Om eftermiddagen holdt strejkeudvalget møde hjemme hos Milter Jensen og drøftede situationen¹⁸⁸. Man tør formode, at Milter Jensen har fremført synspunkter, der var hentet fra mødet på Sand. Man må have diskuteret forløbet af det møde, der skulle afholdes på Paladshotellet, og derunder have tilvejebragt en begrundelse for den kompetence, mødet skulle usurpere på bekostning af Fællesorganisationen og de enkelte fagforeninger til afgørelse af spørgsmålet om fortsættelse af strejken eller genoptagelse af arbejdet. På dette udvalgs-møde skete en fortsat indsupplering af nytilkommende folk, der altså må have vidst, hvor de skulle henvende sig. Milter Jensens hjem synes i øvrigt under det fortsatte strejkeforløb at have fungeret som en art hovedkvarter for strejkeledelsen.

»Lidt over middag i dag traf (Halsteen) bestemmelse om, at udgangsforbudet skulle skærpes for børns vedkommende« således at børn under 15 år ikke måtte færdes på gaden efter kl. 19¹⁸⁹. Skærpelsen begrundedes med, at »en meget stor procentdel af dem, der deltager i sammenstimlen på gaderne i de kritiske timer om aftenen, netop er børn«. Bekendtgørelsen, der forelå »ved 13^{1/2}-tiden«, omfattede også en lempelse af lukketiden for biografer og restauranter fra kl. 20,00 til kl. 20,45 ud fra den betragtning, at folk under den nye lukketid ville gå lige hjem fra forlystelsesstedet, og »mulighederne for sammenstimlen skulle derfor være mindre«. I betragtning af, at tirsdagens politibestemmelser gennemføres i to tempi, må man formode, at Halsteen har udstedt det sidste sæt under indtryk af sin viden om kampviljen hos de strejkende, men uden klarhed over evt. tyske modforanstaltninger. I den labile situation, som ikke kunne afklares, inden det vigtigste publiceringsmiddel, aviserne, gik i trykken, måtte han forebygge, som han bedst kunne.

Tirsdag eftermiddag kl. 15 mødtes magistraten, bestående af den fungerende borgmester, Niels Jespersen, Jørgen Christensen, postmester J. N. Jørgensen (Venstre) og den konservative landsretssagfører A. C. Krebs. Endvidere deltog kommunaldirektør Hans Nielsen, og man havde bedt redaktør Knud Rée, »Vestkysten«, være med. Endelig kom også Halsteen, der blandt mødedeltagerne var manden i begivenhedernes centrum. Han »re-

187. Thomassens ber.

188. Wettersteins samt.

189. Dette og de to følg. citater efter »Vestkysten«, 10.8. 1943.

fererede kort, hvad der var sket i de forløbne dage«, en bemærkning, der viser bystyrets periferiplacering¹⁹⁰. Utilfredsheden hermed var da også så stærk, at den kom til at præge en betydelig del af samværet med Halsteen. J. N. Jørgensen »gav stilfærdigt udtryk for misfornøjelse med, at fuldmægtig Halsteen ikke havde taget magistraten eller borgmesteren med på råd«. Hans Nielsen fulgte denne udtalelse op med oplysningen om, at Høyer-Nielsen i København »ligesom jeg selv anså det for meget mærkeligt, at den slags ting kunne foregå i Esbjerg, uden at politimesteren følte sig foranlediget til at påkalde borgmesterens bistand«. Det ville være af interesse at kende Jespersens – eller Jørgen Christensens – reaktion herpå. Høyer-Nielsens beske kommentar ramte i lige så høj grad dem og deres passivitet, som den ramte Halsteen, og står som et monument over Socialdemokratiets afmagt i strejkedagenes Esbjerg. Mødets positive resultat blev en beslutning om, at Jespersen og Hans Nielsen sammen med Halsteen skulle »opsøge« Steckelberg¹⁹¹. Magistraten formulerede målet med forhandlingen således, at man skulle »få løfte om ophævelsen af de særlige tilstande, såfremt arbejderne gik i gang«, hvilket Hans Nielsen supplerede med, at »man skulle anmode (Steckelberg) om at lukke soldaterne inde så tidligt som muligt«. Man bemærker Hans Nielsens fremskudte position: Han refererer Høyer-Nielsens misbilligelse og føjer sin egen til; han deltager i udformningen af forhandlingsmålene, og han er selv en af forhandlingsdeltagerne.

Halsteen, Jespersen og Hans Nielsen blev modtaget af Steckelberg kl. 16. Ud over formiddagens telefonsamtale foreligger der ikke vidnesbyrd om forbindelse mellem Halsteen og tyskerne. Der kan meget vel have været en sådan, og Halsteens løfte på Højskolehjemmet om »at gøre sit yderste« for efter en genoptagelse af arbejdet at få undtagelsestilstanden hævet forudsætter, at han havde kontaktvejen til Steckelberg åben. På mødet gav denne »bestemt tilsagn om at indstille til København, at undtagelsestilstanden straks skulle ophæves, såfremt arbejdet forinden var genoptaget«¹⁹². Ifølge Hans Nielsen skulle ophævelsen ske, hvis blot arbejderne »i det store og hele« gik i arbejde. Yderligere indvilligede Steckelberg i Hans Nielsens forslag om at få soldaterne »lukket inde«. Det skulle ske fra kl. 19 samme aften. Steckelberg var på dette møde lige så moderat som dagen før. Hans holdning rummer ingen antydning af of-

190. Dette og de følg. citater fra mødet fra Hans Nielsens notat.

191. If. Hans Nielsen vedtog magistraten denne henvendelse, efter at Halsteen var gået. Halsteen siger i sin FS, at »man enedes om en fælles henvendelse«. Det væsentlige er, at det var Halsteen, der sad med den løbende kontakt til tyskerne, og at magistraten for at få medindflydelse måtte koble sig ind på den.

192. FS.

fensive forholdsregler som repressalier mod de strejkende eller deres ledere eller tvangsforholdsregler mod byen som helhed. Man finder heller ingen tendens til at skyde de danske myndigheder til side i forholdet til de strejkende.

Det ved dette møde skabte grundlag til afvikling af strejken skulle derpå forelægges de strejkende ved mødet på Paladshotellet kl. 17. Hans Nielsen havde forstået, »at Jespersen selv ville meddele dette . . . , men det blev fuldm. Halsteen, der havde lovet at deltage i mødet, der overbragte beskeden«¹⁹³. Man gætte sig til, hvorledes Høyer-Nielsen i København har kommenteret denne Jespersens overladelse til Halsteen af såvel slagplads som laurbær.

Mødet på Paladshotellet samlede stor tilslutning. Der deltog »ca. 2.000 arbejdere, hvoraf hovedparten udgjordes af strejkende«, hvortil kom nogle hundrede, der gik forgæves eller pressede sig ind i hotellets gård for gennem åbentstående vinduer at høre, hvad der blev sagt¹⁹⁴. »Stemningen var ikke til at tage fejl af. Alle var enige om, at nu var der endelig en lejlighed til samlet at vise tyskerne, at der var grænser for, hvordan de kunne opføre sig, selv i et besat land, og denne lejlighed måtte ikke forspildes«. Mødet valgte en dirigent, og den første taler – formentlig Wetterstein¹⁹⁵ – fik ordet. Han trak liniernes op, »så ingen af tilhørerne behøvede at være uvidende om, hvad sagen drejede sig om«:

»Vi har i 3^{1/2} år arbejdet for vore ubudne gæster, opført os loyalt og fundet os i deres hovne miner og provokerende optræden. Men nu skal det være slut. Med de rå overfald, der i den sidste tid har fundet sted, og med det forbud, der er indført mod at færdes i gaderne efter kl. 9 aften, er de gået over stregen, og nu må vi samlet vise dem, at vi ikke fortsat vil finde os i deres tortur. Får vi ikke garantier for, at disse utålelige tilstande ophører, må vi udvide strejken til en generalstrejke. Vi ønsker ingen vold, intet slagsmål og ingen optøjer, men vi vil roligt fortsætte strejken, og tyskerne skal få en kold skulder, som de aldrig nogensinde har oplevet før nogetsteds i hele verden«.

Det tilføjes, at resten af talen var godt spækket med udtryk som ban-

193. Hans Nielsens notat.

194. FS. – Hovedkilden til mødet er i øvrigt Langkilde. Mens hans beretning om strejkedagene i øvrigt er behæftet med forskellige fejl, fordi hans viden var andenhånds, fremgår det af hans skildring, at han overværede mødet på Paladshotellet. Hans referat heraf er af høj kvalitet, men samtlige hans talere er desværre anonyme, angivet ved N.N. eller initialer. Kun et par kan identificeres. – De følgende citater fra mødet er hentet fra ham, medmindre andet anføres.

195. Robert Gram, der i dette afsnit af sin artikel bygger på Langkilde, skriver, at strejkeudvalgets formand indledte. If. Wettersteins samt. var denne første taler.

ditter o. l. Dermed var strejkeområdet trukket op: garantier for ophøret af de utålelige tilstande. I modsat fald truedes med generalstrejke, og man har ladet ane muligheden af, at den kunne brede sig over hele landet¹⁹⁶. Hvad strejkeledelsen har lagt i begrebet generalstrejke, står ikke helt klart. Det kan betyde, at strejken endnu ved arbejdstids ophør ikke var blevet generel. Det kan også være en hentydning til en kommende folkestrejke. Begrebet folkestrejke blev dog først født i løbet af måneden. Det er nærest det første, der har været tilfældet.

Derefter redegjorde »et medlem af strejkeudvalget« for mødet på Høj-skolehjemmet, takkede »politikommissær« Halsteen for hans indsats og for hans stilling til strejken og lagde dermed op til en introduktion af ham som næste taler. Dette medlem har formentlig været en af dagens strejkepionerer og en af dem, der stod bag formiddagens henvendelse til Halsteen.

Halsteens tale var ventet med spænding. »Man mærkede en stemning både for og imod« ham, men da han startede sin tale med henvendelsen »Ærede forsamling, landsmænd og kammerater«, blev han afbrudt af et stort bifald. »Han havde straks forsamlingen med sig«. Ordene »landsmænd og kammerater« antydede da også solidaritet med de strejkende og har af mange været følt som en anerkendelse af deres handling. Halsteen redegjorde for forholdene bag undtagelsestilstanden, fralagde sig selv og den lokale tyske kommandant æren for den og henskød den til »den tyske kommandant i København«, hvorfor kun denne atter kunne beordre den ophævet. Under omtalen af urolighederne erklærede han det som sit indtryk, at de tyske soldater havde skylden for langt de fleste af de forefaldne slagsmål, men anførte også som forklarende moment, at disse, hvoraf mange måske kom fra fronten, var nervedbrudte mennesker, der let gik amok. Når f. eks. en tysk soldat, der trængte ind i et opløb efter en, han følte sig generet af, blev slået ned, og når hans kammerat kom til stede og fandt ham med blodet drivende ned ad ansigtet, måtte de selvfølgelig blive hidsige, »ellers var de minsandten ikke menneskelige«. Bemærkningen kaster et interessant lys over karakteren af sammenstødene de tre foregående aftener. Halsteen fortsatte med en apologi for Steckelberg: Lige så lidt som han selv kunne garantere for, at ingen esbjergensere lavede slagsmål eller sabotage, lige så lidt kunne Steckelberg garantere, at ingen tysker gjorde sig skyldig i voldshandlinger over for civilbefolkningen. Men politiet tog gerne mod anmeldelser mod tyske soldater til viderebefordring, og i mange tilfælde var tyske soldater, der havde forset sig, også blevet straffet. Efter således at have lagt op til god vilje på tysk side fortsatte Halsteen med at

196. Halst. brev.

omtale resultatet af dagens forhandlinger: De tyske soldater ville blive holdt i deres kvarterer efter kl. 19 (hvilket høstede stort bifald), og han havde fået Steckelberg til at gå så vidt som til at søge at få kommandanten i København bevæget til at ophæve undtagelsestilstanden, hvis de strejkende gik i arbejde onsdag morgen. Noget bestemt løfte om ophævelse var dette selvfølgelig ikke, »men man måtte dog have lov at regne med, at kommandantens indflydelse hos kommandanten i København var så stor, at undtagelsestilstanden ville blive ophævet«. Halsteen sluttede med at gøre opmærksom på de alvorlige konsekvenser, en fortsat strejke kunne få: »Nød og elendighed for mange hjem og for vort forhold i det hele taget«. Han erklærede at ville respektere dem for deres stilling over for undtagelsestilstanden, men nu gjaldt det også om »at bruge sin fornuft og omtanke og ikke gøre noget overilet«. Han anbefalede dem derfor at genoptage arbejdet næste morgen.

Halsteens tale fik stort bifald. »Der konstateredes, at forsamlingen følte tillid til politiets dispositioner«, er hans egen vurdering af mødets holdning¹⁹⁷. Ved sin klart udtrykte sympati for strejken overraskede han sikkert mange tilhørere, der ikke ventede slige ord af en politimesters mund. Ved at pege på sammenstødernes dobbeltsidige karakter koncentrerede han mødets opmærksomhed om det væsentlige. Mens de indledende talere i høj grad havde hæftet sig ved slagsmålene og tyskernes overgreb på gaderne, blev dette »så godt som ikke nævnt af de følgende talere«. Her var sejren jo også vundet ved inddragelsen af de tyske soldaters udgangstilladelse. I stedet drejede diskussionen ind på udgangsforbudet.

Dirigenten annoncerede derpå en række tillidsmænd fra forskellige arbejdspladser som talere, hvorefter man skulle stemme om, hvorvidt strejken skulle fortsætte eller ej. Til begrundelse af den myndighed, strejke-mødet dermed udstyredes med, anførte dirigenten, at eftersom Fællesorganisationen ikke ville hjælpe dem til deres ret, måtte de selv tage ansvaret, og eftersom sagen ikke var noget fagforeningsanliggende, skulle alle have lov til at deltage i afstemningen. Disse ting må som ovenfor nævnt have været gennemdrøftet af strejkeledelsen forud for mødet. Uagtet Fællesorganisationen først var indkaldt til møde kl. 18,30, og man derfor ikke – formelt i hvert fald – kendte dens stillingtagen, fraskrev man den på forhånd enhver kompetence: Den ville – alligevel – ikke hjælpe de strejkende til deres ret. Ved at erklære sagen for ikke at være et fagforeningsanliggende, hvormed må være ment, at den ikke hørte ind under nogen enkeltforenings særlige kompetence, satte man de enkelte

197. FS.

bestyrelser ud af funktion over for spørgsmålet om strejke og neutralisere dermed også de moderate kræfter. Arbejdsmændene, der var den talstærkeste enkeltgruppe, og blandt hvem strejken var udsprunget, fik på det almindelige, kompetente arbejdersmøde, som strejkesmødet var proklameret til at være, en overvejende indflydelse¹⁹⁸.

Den første tillidsmand, en arbejdsmand, begyndte med et angreb på Halsteen: »Ja, i dag taler politimesteren som en dansk mand! Men det har han ikke altid gjort«. Angrebet var upopulært i forsamlingen, som Halsteen havde vundet for sig. Efter at denne havde fået ordet for en replik, hvori han erklærede, at han med ro kunne se dem alle i øjnene og sige, at han aldrig havde handlet som andet end dansker, fik arbejdsmanden en henstilling om at holde sig til sagen uden at komme ind på personligheder. Han erklærede derpå, at han ikke mente, man havde grund til at stole på tyskernes løfte. Kommandanten kunne lige så godt stole på arbejderens løfte om at genoptage arbejdet, når undtagelsestilstanden var ophævet. Angrebet på Halsteen kan have været dikteret af frygt for, at denne havde vundet forsamlingen ikke blot for sig selv, men også for sit forslag om at genoptage arbejdet. I så fald var frygten dog ubegrundet. Forsamlingen gav kravet om, at tyskerne skulle være de første til at vise imødekommenhed, »stor tilslutning«.

En slagtersvend fik derpå ordet for at meddele, at slagteriarbejderne havde sendt ham for at meddele, at de selvfølgelig stod solidarisk med alle de øvrige arbejdere i strejken.

Dernæst blev ordet givet til et postbud, der måske tør identificeres med Milter Jensen. Han spurgte strejkeudvalget, hvorfor det ikke havde opfordret postbudene til at gå i strejke. Han var sikker på sine kollegers stilling. Ikke blot arbejderne, men også statsfunktionærerne måtte stå samlet og vise tyskerne, at man ikke længere ville tåle deres overgreb. Taleren ville ikke genoptage arbejdet, før undtagelsestilstanden blev ophævet, og gik dermed sammen med arbejdsmanden mod Halsteen. Hvem der end lagde stemme til, var det Milter Jensens dilemma, der kom til udtryk. Han var tjenestemand uden strejkeret og dog medlem af strejke-

198. Til illustration af forholdet mellem arbejdersmødet og det faglige apparat forekommer følgende citat fra Seton-Watson, *The Pattern of Communist Revolution*, rev. ed., 1960, p. 32, mig relevant: »The Bolsheviks' preference for the factory committee over the trade union (i 1917) exactly corresponded to their preference for soviets over parliamentary forms of government. Leaders of trade unions, like parliamentary leaders, were mostly persons of considerable experience and of definite opinions, and few of them were Bolsheviks. Factory committees, like soviets, consisted of energetic but inexperienced persons with no fixed opinions«.

udvalget. Det måtte være uhyre vigtigt for ham at få kollegerne og helst også alle andre tjenestemænd ført ud i strejke ¹⁹⁹.

Efter en taler, der »absolut ikke havde ordet i sin magt«, udtrykte den næste sig meget anerkendende om Halsteens og politiets holdning under strejken. Hvad man ønskede, var, at politiet og ikke de tyske soldater skulle være herre i byen. Tyskerne havde ved deres indgriben i Esbjerg brudt løftet om ikke at blande sig i landets indre anliggender, og derfor måtte man ikke opgive strejken, før undtagelsestilstanden var ophævet. Man skulle hjælpe politiet med at holde ro og orden i byen ved at blive borte fra gaderne allerede fra kl. 18 eller 19, blive hjemme eller tage ud i kolonihaven. Så kunne politiet lettere få fat på de spektakelmagere, som de strejkende ikke kunne være interesseret i at have gående løse. »Dette standpunkt blev hilst med mægtigt bifald«.

Dette – desværre anonyme – oplæg til en ligefrem alliance mellem politi og strejkende blev skarpt imødegået af »arbejdsmand A. S.«, identisk med Arthur Sørensen ²⁰⁰. Han angreb Halsteen kraftigt: »Politifuldmægtig Halsteen er en dansk mand – det siger han da. Det er der for resten så mange andre, der også er – det er jo fint at nærme sig alt, hvad der er dansk, nu på det sidste«. Angrebet var dog alt andet end populært, og Arthur Sørensen måtte finde sig i en afstemning om, hvorvidt han skulle have lov til at fortsætte. Det fik han og slog derpå til lyd for, at strejken skulle fortsættes. Man skulle ikke stole på tyskernes løfter om måske om nogle dage at ophæve undtagelsestilstanden. Ud over denne efterhånden kendte linie tog han imidlertid et nyt tema op, nemlig den situation, at arbejdere, der havde strejket, efter arbejdets genoptagelse blev forulempet på en arbejdsplads eller måske fyret. I så fald måtte man stå sammen påny og fortsætte strejken. »Denne betænksomhed . . . fik stort bifald«.

Langkilde refererer ikke flere talere, men siger blot, at der var flere, der alle gav udtryk for, at man ikke skulle gå i arbejde på det foreliggende grundlag, og at de havde mødets tilslutning ²⁰¹. Til slut fik Halsteen atter ordet. Da nu forsamlingen »med al mulig tydelighed« havde

199. At Milter Jensen retter sit spørgsmål til strejkeudvalget, siger intet om, at han på dav. tidspunkt ikke havde sæde i det. Indlæggets formulering som et spørgsmål kan være taktisk begrundet for at tilsløre hans vanskelige stilling.

200. Arthur Sørensen's samt. beskriver under gengivelsen af mødet, hvorledes han måtte tilkæmpe sig ordet, idet dirigenten søgte at forbigå ham, og hvorledes et par tilstedeværende civilklædte kriminalbetjente offentligt advarede ham mod at tage ordet.

201. Blandt de talere, der ikke er refereret, må være arbejdsmand Martin Hermansen, der if. Thomassens ber. talte godt. – Den ill. FS lader Niels Jespersen tale ved dette møde, hvilket ikke var tilfældet.

vist sit standpunkt, måtte den betænke, at den ved at afvise det forhandlingsresultat, han havde opnået, »pådrog sig ansvaret eller i hvert fald medansvaret for, hvad der yderligere kunne ske, inden denne sag blev afsluttet«. Var den parat til at påtage sig dette ansvar? På forsamlingens ja-råb erklærede Halsteen, at han ikke kunne gøre mere. Men han opfordrede dem til at vælge det mellemstandpunkt at gå i arbejde næste morgen under forudsætning af, at den tyske kommandant ville søge undtagelsestilstanden hævet. Blev den ikke det, kunne de fortsætte strejken senere. »Hæng jer nu ikke i ord, der er sagt, men brug fornuften og overvej forslaget«.

Trods Halsteens afsluttende appel til fornuften viste den efterfølgende afstemning ved håndsoprækning, at alle tilhørerne ønskede at fortsætte strejken, såfremt tyskerne ikke ophævede undtagelsestilstanden. Allerede på indeværende tidspunkt havde de strejkende vundet deres første sejr over tyskerne i kraft af tilsagnet om, at de tyske soldater ville blive holdt inde efter kl. 19. Sådan måtte de selv føle det, og underretningen herom kan meget vel have givet dem blod på tanden og sejr sikkerhed og dermed vilje til at inkassere nok en sejr. Medvirkende til en fast holdning kan også have været en fornemmelse af, at Halsteen ret beset var een af deres. Derfor taler den uvilje, hvormed angrebene på ham blev mødt. Mødet havde skudt det faglige apparat til side og var af møde-, dvs. strejkeledelsen erklæret for kompetent til selv at træffe afgørelse om, hvad der skulle ske. Det måtte føle Halsteens blotte tilstedeværelse og end mere hans tale som en de facto-ankendelse af sin ny erhvervede autoritet. For strejkeledelsens politik var mødet en sejr. Alle tilløb til en mere moderat kurs var blevet afvist.

Halsteen karakteriserede bagefter mødet således, at der »herskede en stærk national stemning«²⁰². Langkilde fastslår, at ro og disciplin prægede det, og at forsamlingen fulgte dirigentens anvisninger. Som politimand fastslår han forbløffet, at politiet blev rosende omtalt på mødet. »Dette må siges at være noget aldeles enestående under de nuværende forhold, hvor det eneste, man sædvanligvis kan blive enige om, er at kritisere politiets optræden«. Mødet sluttede kl. 19, og det blev samme aften telefonisk meddelt til København, »at der i morgen vil blive generalstrejke i Esbjerg som protest mod undtagelsestilstanden i byen«²⁰³.

Kort forinden – kl. 18,30 – var Fællesorganisationens repræsentantskabs-

202. Indb./PM.

203. Tlf. meddelelse fra o. b. Christensen, modtaget d. 10. aug. kl. 21,15, A. S. 64–862.

møde begyndt på Hotel Hafnia. Noget referat af mødet, der var »stærkt besøgt«²⁰⁴, foreligger ikke, men visse replikker, som Axel Andersen kunne referere i sit illegale »Vestjyden«, hidrører formentlig fra mødet og turde i hvert fald være repræsentative for stemningen på det²⁰⁵. Der tillægges her redaktør Arne Riis-Flor udtalelser gående ud på, at de strejkende var »udskud, med hvem ingen ansvarlig vil have at gøre«, og at »strejkeudvalget var en flok ansvarsløse personer«. Jørgen Christensen får tillagt udtalelsen: »Dem kender vi nok; vi ved, hvem det er«, og om Robert Larsen hedder det, at »(hans) arbejde kun gik ud på at tvinge strejken til ophør uden mindste resultat«. Hvordan end udtalelserne på mødet præcist er faldet, vedtog repræsentantskabet enstemmigt følgende resolution:

»Repræsentantskabet, der anerkender den værdige måde, hvorpå de esbjergensiske arbejdere har optrådt under de nuværende vanskelige forhold, opfordrer indtrængende alle organiserede arbejdere til at genoptage arbejdet på alle arbejdspladser for derved at medvirke til hurtigst muligt atter at få normale tilstande indført i Esbjerg«²⁰⁶.

Halsteen meddelte samme aften resolutionens ordlyd til København, idet han oplyste, at den var »et modtræk mod den generalstrejkebeslutning«, der var vedtaget tidligere på aftenen. Han tilføjede som sin mening, »at denne resolution har betydning for statsadvokaten til brug for evt. forhandlinger, der måtte føres her i København«²⁰⁷. Endnu samme aften traf Fællesorganisationen aftale med politiet om at få resolutionen rundkastet pr. højttaler næste morgen, idet højttalervognen påny måtte rekvireres fra Kolding²⁰⁸.

Dermed var dagens møder imidlertid ikke til ende. Der kan konstateres to illegale møder. Det ene holdtes af Frit Danmark-gruppen. Esbjerg havde en af landets ældste og mest repræsentative Frit Danmark-grupper. Den var dannet i sommeren 1942 og var virkelig tværpolitisk, endda med betydelig lokalpolitisk indflydelse. Den talte to byrådsmedlemmer, den socialdemokratiske læge Poul Carstensen og den radikale landsrets-sagfører H. H. Rambusch; endvidere formanden for den konservative væl-

204. »Vestkysten«, 12.8. 1943.

205. »Vestjyden«, nr. 10, aug. 1943. – Laue-Andersen var som fagforeningsformand mødedeltager og kan have været referenten. Den Jørgen Christensen tillagte udtalelse forekommer også i Laue-Andersens samt. – At sådanne udtalelser korrekt genspejler opfattelsen i Socialdemokratiet, støttes af de ovenfor, p. 151 anførte ledercitater fra dagbladet »Vestjyden«.

206. Citeret efter »Vestkysten«, 12.8. 1943.

207. Tlf. meddelelse fra Halsteen modtaget 10. aug. kl. 22,05, A. S. 64–862.

208. FS.

gerforening, fuldmægtig Ejnar Pedersen. Gruppens tyngdepunkt lå hos Ejnar Pedersen, Rambusch og den venstreorienterede papirhandler Sven Tobiesen. I sit illegale arbejde havde den et snævert samarbejde med kommunisterne. Således varetoges dens duplikeringsarbejde af kommunisternes illegale »bladmand«, i sommeren 1943 Axel Andersen. Denne gruppe blev meget pludseligt indkaldt til møde og orienteret om den proklamerede generalstrejke af Viggo Petersen²⁰⁹. Man bemærker, at orienteringen ikke, som man kunne vente, blev givet af gruppens kommunistiske medlem, lokomotivfører Svend Andersen. Dels var han som tjenestemand ikke ude i strejke; dels blev strejkens partimæssige forankring tilsløret for gruppens borgerlige medlemmer ved, at det var en mand, der i den givne situation primært var strejkende og kun sekundært kommunist, der opfordrede gruppen til aktion. Resultatet af mødet blev en udtalelse, hvis illegale mangfoldiggørelse må være sket i nattens løb, så at uddeling kunne finde sted næste morgen:

»Som det vil være Esbjergs befolkning bekendt, er der fra i dag udbrudt en omfattende strejke i Esbjerg, og denne begivenhed finder Frit Danmark anledning til at kommentere. Når arbejderne i så stort omfang har vedtaget at gå i strejke, må dette ses som en national tilkendegivelse, der er et værdigt svar på den senere tids – af tysk militær – forårsagede urotilstand. Det må harme enhver, dels at tyskerne skal kunne stille krav om undtagelsestilstand, og dels og navnlig, at de skal blande sig i de danske myndigheders arbejde med politiorden og brandslukning etc. – i skarp modstrid med løfterne fra 9. april 1940. At strejken frygtes af tyskerne, viser sig deri, at det fremsatte krav om fjernelse af soldater fra gaderne er efterkommet – med det resultat, at tirsdag aften forløb gnidningsløst. Frit Danmark opfordrer herved hele Esbjergs befolkning til at se den etablerede strejke som en national indsats mod tyskerne og til at yde de strejkende al mulig sympati og hjælp. På den anden side finder vi anledning til at understrege, at vi må tage afstand fra de ungdommelige optrin, gaderne har været vidne til de senere aftener. De har ikke tjent noget fornuftigt øjemed, men har været til gene for det danske politi og til glæde for tyskerne . . .

*Frit Danmark,
Sydvestjydsk Afdeling*²¹⁰.

Opråbet er ikke nogen opfordring til at gå i sympatistrejke, men en retfærdiggørelse af strejken over for borgerskabet, intet mere²¹¹. Idet man i lighed med dagbladene tager afstand fra »de ungdommelige optrin«, der

209. Rambusch's samt. – Ejnar Pedersen var under strejken på ferie og tog derfor ikke del i gruppens stillingtagen.

210. Citeret efter KB's samling af illeg. blade i Esbjerg.

211. Når Sven Henningsen, p. 165, siger, at med dette opråb »blev skridtet taget fra generalstrejke til folkestrejke«, er jeg ikke enig.

ikke var velanskrevne i borgerskabet, slår man på den krænkede nationale stolthed ved henvisningen til den tyske tilsidesættelse af de danske myndigheder i strid med løfterne fra 9. april. Det tyske bidrag til en normalisering ved soldaternes tilbageholdelse om aftenen udlægges som frygt for strejken, hvori man måske sporer en efterklang fra mødet på Paladshotellet. Beviset for den ensidige tyske skyld hentes i konstateringen af, at tirsdag aften var rolig.

Det sidste konstaterede Halsteen også: »Aftenen forløb i fuldkommen ro«²¹². Helt korrekt var det dog ikke. Ud for Sjællandsgade konstaterede politiet 15 opløb og tale om, at håret skulle klippes af tyskerpiger²¹³. Det blev ved snakken, formentlig på grund af politiets indgriben. Men det har været anset for væsentligt at fastslå over for såvel overordnede myndigheder som borgerskabet, at uroligheder var et fænomen, der kun optrådte i kølvandet på de tyske soldater. I den henseende lå Frit Danmarks og Halsteens politik ganske på linie.

Det andet illegale møde afholdtes af kommunisterne i et privat hjem i Højvang, et kvarter i byens nordlige udkant. »Kommunistisk parti holdt møde tirsdag aften sent – trods spærretid – hos en kammerat, der boede langt ude i yderkvarteret«²¹⁴. Thomassen erindrer blandt deltagerne Axel Andersen, Gad Lauersen, Milter Jensen, Martin Hermansen, formentlig også Søren Jensen²¹⁵. »Vi besluttede at sende en mand til Odense og en til Århus for eventuelt at få hjælp derfra, hvis strejken fortsatte«. Gad Lauersen skulle til Odense, Hermansen til Århus. Beslutningen falder godt i tråd med truslen fra Paladshotellet om strejkens spredning. De synes dog ikke at være kommet afsted. På mødet må man endvidere have drøftet den følgende dags taktik, og man må formode, at ordlyden af den strejkeløbeseddel, der uddeltes næste morgen, er blevet redigeret på mødet – eventuelt færdigredigeret, såfremt det første udkast blev til på det korte møde, det officielle strejkeudvalg afholdt umiddelbart efter det store arbejdermøde²¹⁶. Løbesedlen er ifølge sit udseende fremstillet af et duplikeringsbureau, naturligvis for ikke at afsløre nogen forbindelse mellem den overjordiske strejkeledelse og kommunisternes underjordiske bladarbejde. Den har følgende ordlyd:

212. FS.

213. A. S. 64–867.

214. Halvor Thomassens ber.

215. Thomassens samt., if. hvem Viggo Petersen ikke deltog. Dette stemmer overens med hans tilstedeværelse hos Frit Danmark. – Mødet bekræftes af Milter Jensen (tlf. oplysning af 1.2. 1966), der stedfæster det til Højtoftevej.

216. Wettersteins samt., tlf. bekræftet af Milter Jensen.

»Til byens arbejdere.

En tusindtallig arbejderforsamling, som har været samlet på Paladshotellet tirsdag d. 10/8 1943, har enstemmigt vedtaget at nedlægge arbejdet som protest imod de indførte ekstraordinære forhold i Esbjerg og opfordrer alle tjenestemænd og arbejdere på samtlige virksomheder at følge denne beslutning. Vand, gas, lys og sygehuset undtagen.

Arbejdere i Esbjerg« 217.

I dette opråb tages springet til folkestrejke, idet ikke blot arbejderne, men også tjenestemændene opfordres til at strejke. Det er Milter Jensens samordnende virksomhed, der anes. Fulgtes opfordringen, ville kun byens forretninger være tilbage, men måske har man på mødet i Højvang også drøftet den lukning af forretningerne, der ville gøre strejken total og iøjnefaldende for enhver. Den næste dags travle aktivitet i den henseende kan tyde på det.

Partiet kunne være godt tilfreds med tirsdagens forløb. Det var det også, som det ses af Axel Andersens brev til sin søster: »Dog tirsdag fik man mod igen, og nu kunne intet standse udviklingen. Flere og flere nedlagde, der holdtes møder, stemningen blev atter god, og om aftenen var vi klar over, at onsdagen ville blive afgørende«.

Onsdag morgen udfoldedes en livlig publicistisk virksomhed. Politiets højtalervogn kørte rundt og annoncerede Fællesorganisationens opfordring til at genoptage arbejdet samtidig med, at strejkeudvalgets opråb om at strejke spredtes i byen²¹⁸. Som tredje bidrag til meningsdannelsen kom Frit Danmarks løbeseddel. Alle var mødt på arbejdspladsen, hvilket er psykologisk indlysende: Man kan gå hjem sammen, man kan ikke blive hjemme sammen. Men spørgsmålet var, om man var kommet for at arbejde eller for at gå hjem sammen. Langkilde tegner et selvoplevet situationsbillede:

»Folk stimlede fra morgenstunden sammen på gaderne, men arbejdsplads efter arbejdsplads lukkede. Forretningsfolkene stod foran deres forretninger og spurgte hinanden: »Skal vi lukke op i dag?« De blev hurtigt klar over, at det skulle de ikke, og forretning efter forretning, der var blevet lukket op, lukkede igen. Bankpersonalet så på hinanden: »Skal vi også strejke?«. Jo, også bankerne og alle de offentlige kontorer lukkede. Da det rygtedes, at nu lukker også bagerne, blev der kø ved bagerforretningerne. Man kunde kun købe et halvt rugbrød ad gangen, og hurtigt var også bagerforretningerne lukkede, og hurtigt derefter mejeriudsalgene. Da folk ikke var på arbejde, men stod og diskuterede på gaderne, hvor vejret ikke var alt for strålende,

217. Citeret efter originaleksemplarer.

218. Wetterstein deltog if. samt. i uddelingen af løbesedler.

samledes der hurtigt mange på restaurationerne, men hurtigt blev også alle restaurationer lukkede, idet personalet også der gik i strejke. Inden middag var alle hoteller og restaurationer lukkede, og ikke engang tilrejsende kunne blive indlogeret noget sted. Kun på jernbanerestaurationen kunne folk, der var i billet, der gjaldt mindst til Lunderskov, få serveret«.

Situationen er ganske tilsvarende hos Axel Andersen:

»Fra om morgenen var arbejderne ude ved de forskellige virksomheder, og i løbet af få timer var hele byen lagt stille. Ikke alene fabrikkerne, men alle butikker og kontorer lukkede, selv kontorpersonalet på posthuset og – hold dig fast – på politikontoret forlod deres arbejde²¹⁹. Postbudene standsede ombæringen, aviserne udkom ikke, på statsbanerne gik ekstramandskabet, ca. 250 mand, så det kneb for DSB²²⁰. Det er betegnende, at det eneste, der havde åbent, var Socialdemokratens ekspedition! Samtidig strømmede arbejderne til Esbjerg fra de tyske befæstninger på Fanø, hele kysten op til Nymindesgab. Stemningen var høj«.

»Studenternes Efterretningstjeneste« kunne oplyse, at »på luftværns-kontoret gik hele personalet og låsede døren... Typograferne vedtog med 20 stemmer mod 16 at nedlægge arbejdet...«²²¹. Strejkens omfang bekræftes af Halsteens fjernskriverindberetning: »I løbet af formiddagen blev arbejdet derefter nedlagt i samtlige virksomheder og kontorer i Esbjerg undtagen de (i strejkeopråbet) nævnte samt telefoncentralen, alle butikker, banker og restaurationer lukkede, hvorhos DSBs godspakhus og remiser måtte indstille arbejdet. Togene blev gennemført, men med forsinkelse«. Privat kaldte han strejken »en betagende oplevelse«. »Alt blev som på en søndag – ja, endnu mere stille, for beværtninger, biograf, bagerforretninger, *alt*, lå stille«²²². Der forelå hermed en ganske enestående situation. For første gang under besættelsen var en hel by bragt ud i åben demonstration mod besættelsesmagten.

I spredte glimt kan strejkens ledende personer ses i aktivitet på gaden for at fremme udviklingen, hvor det var nødvendigt. Wetterstein var med til at få forretninger lukket. Sigfred Jensen lukkede et farveri under henvisning til, at han kom fra strejkeledelsen for at advare forretningen. Et partimedlem var med til at »få ryddet et værtshus, som ikke ville lukke«

219. Bekræftet af Halst. brev. – If brev af 28.2. 1966 »sagde de til mig, at de selvfølgelig »bag kulisserne« var til min fulde rådighed. Og jeg havde brug for flere af dem«.

220. If. Generaldirektoratets fortrolige meldinger til Udenrigsministeriet nr. 118 (Gen. dir.s arkiv) af 11.8. 1943 drejede det sig om ca. 105 mand på Esbjerg station og ca. 60 mand på lokomotivdepotet. – Arbejdsnedlæggelsen skete før kl. 12,50 (Fjernskrivermeddelelse fra Ordenspolitikkommandoen, A. S. 64–862).

221. »Studenternes Efterretningstjeneste« nr. 106, 23.8. 1943.

222. Halst. brev.

²²³. En skotøjsforretning »var noget længe om at få lukket, men da forretningens rude gik i stykker, blev nøglen drejet om« ²²⁴.

Særlig interesse måtte naturligvis knytte sig til tjenestemændene, såvel de statslige som de kommunale. Da personalet på de kommunale kontorer mødte til arbejdet kl. 8, blev de af tillidsmanden, assistent Søren Mathiasen, samlet til møde i et af kontorerne, og i løbet af 10 minutter havde mødet på tillidsmandens opfordring vedtaget at gå i strejke, således at alle var væk kl. 8,10 – »fra fuldmægtige og nedefter« ²²⁵. Søren Mathiasen blev tilkaldt af Hans Nielsen, da denne var kommet til kontoret, og »blev af Jespersen, postmesteren og undertegnede foreholdt, at fagforbundene aftenen i forvejen havde henstillet til medlemmerne at gå i arbejde, og hvad det betød, at tjenestemænd gik i strejke« ²²⁶. En beretning om dette intermezzo udtrykker det uden sordin ²²⁷: »Kommunaldirektøren . . . sagde . . . , hvad det var for noget sindssygt noget, personalet havde indladt sig på . . . Han ville indstille til magistraten og regnede med at få bemyndigelse til at afskedige hele personalet og kun genantage de medlemmer af personalet, som han selv indstillede«. Ifølge denne beretning spurgte Jespersen, »hvad han skulle foretage sig«, hvortil postmester Jørgensen svarede, »at han . . . som fungerende borgmester kun havde eet at gøre, at pålægge (tillidsmanden) at foranledige personalet i arbejde igen, da dette ellers måtte betragte sig som afskediget«. Tillidsmanden, dvs. Søren Mathiasen, »meddelte d’herrer, at det samlede personale ikke kunne få beskeden, men at det desuden ingen ændring ville medføre, da det var enstemmigt vedtaget ikke at gå i arbejde« ²²⁸. Episoden bekræfter indtrykket af Hans Nielsens stærke stilling contra Jespersens afmagt – og den er særlig interessant ved at vise en socialdemokratisk tillidsmand, der var vundet for strejkelinien.

223. Wettersteins samt., Sigfred Jensens samt., skr. oplysning af 30.8. 1965 fra J. I. Anfeldt.

224. »Vestjyden«, nr. 10, aug. 1943.

225. Søren Mathiasens samt., der endv. oplyser, at han aftenen før af strejkekomiteen indkaldtes til tillidsmandsmøde på Afholdshotellet. Dette møde omtales ikke andetsteds. Er erindringen korrekt, må strejkeudvalget have afholdt mødet efter Paladshotel-mødet. Kan det tænkes at have været et møde for funktionærtillidsmænd? – Citatet fra Hans Nielsen.

226. Hans Nielsens notat.

227. Cit. efter Sven Henningsen, p. 166, der med anonymisering af ophavsmanden, nemlig Søren Mathiasen, kalder den »tillidsmandens beretning om denne samtale, der blev skrevet i 1945«. Søren Mathiasen erklærer i samt. ikke at have skrevet beretningen, men gør sig skyldig i en fejlerindring.

228. Ordkiftet er erindret i Søren Mathiasens samt., der videre oplyser, at han i i forlængelse af det refererede havde meddelt postmesteren, at budene på posthuset ikke var gået ud, hvad denne på indev. tidspunkt ikke vidste.

På posthuset havde Milter Jensen straks ved arbejdstids begyndelse anbefalet sine kolleger – dvs. budene – at nedlægge arbejdet²²⁹. Men det øvrige personale – kontorfolkene – befandt sig stadig på arbejdsstedet, da »en stor skare arbejdere [stillede] bestemt forlangende til postmesteren om lukning«²³⁰. Ordfører for den store skare var Halvor Thomassen, hvis version lyder: »Eneste sted tilbage var posthuset. Postmesteren, der var magistratsmedlem, havde hånet borgmesteren, fordi han var gået med til at lukke kommunens kontorer. Han selv blev snart belært om, at det var nødvendigt at lukke. Folkemængden belejrede posthuset«²³¹. Halsteen anmodede Jørgensen om at lukke, »idet det måtte befrygtes, at der i modsat fald måtte opstå uroligheder«²³². Tager man fejl i at antage, at Halvor Thomassens optræden som ordfører for den posthuslukkende mængde skyldtes en bevidst bestræbelse på at sikre strejkelederen Milter Jensen fuld solidaritet på hans egen arbejdsplads?

På jernbanen var det kun ekstraarbejderne, der gik hjem. Tjenestemandspersonalet blev, og toggangen blev gennemført, omend med forsinkelse. Langkildes bemærkning herom fortjener at citeres: »Når man så på det tiloversblevne jernbanepersonale, fik man ikke indtrykket af, at de sørgede for togenes rettidige afgang, tværtimod. De var der, men bevægede sig med en selv efter jernbanemænds forhold overdreven forsigtighed og ro. Ved Fanøfærgen holdt rækker af tyske køretøjer, der ikke kunne færges over«.

Så snart Halsteen så generalstrejken blive til og forvandle sig til folkestrejke, »alarmerede« han statsadvokat Troels Hoff om »den nye voldsomme udvikling af begivenhederne« og trådte i forhandling med Steckelberg. Denne viste på dette trin af udviklingen stadig sin moderation. Han suspenderede soldaternes udgangsfrihed for hele dagen, og Halsteen fik tilsagn fra ham om, at han ville forholde sig afventende. Halsteen argumenterede med, at der i København førtes forhandlinger mellem de danske og tyske myndigheder. Steckelberg gik med til en fastfrysning af tingenes tilstand for sit vedkommende, men understregede, at forudsætningen herfor var, at Halsteen på sin side kunne garantere for en tilsvarende fastfrysning af situationen. Hvis tyske soldater blev overfaldet, eller hvis det danske politi ikke kunne opretholde ro og orden på gaderne, ville det tyske militær blive sat ind og om fornødent skyde på befolkningen. Halsteen erklærede, at han anså sig i stand til at opretholde ro

229. Milter Jensens sam., bekræftet af FS.

230. FS.

231. Thomassens ber. – Halst. brev sætter tidspunktet til »om eftermiddagen«.

232. FS.

og orden. Men derudover opnåede han, hvad der yderligere vidner om Steckelbergs gode vilje, tilsagn fra denne om, at han i givet fald ikke ville gribe ind, før han havde underrettet Halsteen og givet denne tid til selv at anvende »politiets yderste midler«. Det var som et led i bestræbelserne for at »undgå alt, hvad der kunne give anledning til tumult«, at Halsteen henstillede til postmesteren at lukke sit posthus²³³. Situationenes alvor fremgår af, at chefen for Ordenspolitikkommandoen i Jylland, politimester Aage Agersted, tog fra Århus til Esbjerg, hvortil han ankom kl. 15, og hvor han blev natten over²³⁴.

Strejken var ikke en tidsbegrænset proteststrejke, som man skulle opleve dem i 1944. Den var en kampstrejke med et klart formuleret mål og derfor uden afgrænsning i tid. Det måtte følgelig være en opgave for strejkeudvalget og bag det for partiet at gennemdrøfte det forløb, strejkens eventuelle fortsættelse ville få, og de problemer, den ville rejse. En anden opgave for det lå i at optage forbindelse med de grupper, der først om onsdagen bragtes ud i strejke, og i sig at optage tillidsmænd for disse²³⁵. Onsdagens mødevirksomhed har været intens og er blevet muliggjort og befordret af den fritid, man pludseligt havde fået til sin rådighed. Strejke- og tillidsmandsmøder på adskillige planer har været afholdt, ligesom der til stadighed var føling mellem Halsteen og strejkeledelsen²³⁶. »Partiet var den, der formidlede indkaldelserne til alle tillidsmandsmøderne, og mange ture blev kørt på dårlige cykledæk«²³⁷. Partiets byledning mødtes ligesom den foregående dag på Sands restaurant »og snakke om tingene«²³⁸. Det har formodentlig været tidligt på dagen, for man må antage, at Milter Jensen har konfereret med sine partifæller, før han gik til det strejkeudvalgsmøde, som Wetterstein omtaler i hans hjem. I løbet af dagen blev der afholdt »flere møder for de forskellige arbejdspladsers tillidsmænd«²³⁹; og højdepunktet i mødeaktiviteten nåedes, da strejkeudvalget om eftermiddagen kl. 17 samledes til møde på Højskolehjemmet. Ved dette møde diskuteredes forsyningsproblemerne, og det vedtoges, at mejerier, bagerier og levnedsmiddelforretninger ikke fremtidig skulle være omfattet af strejken. Endvidere drøftedes en ud-

233 .FS og Halst. Brev.

234. Fjernskrivermeddelelse fra Ordenspolitikkommandoen af 11.8. 1943 kl. 12,50 A. S. 64-862.

235. Cf. p.

236. Halst. brev.

237. Thomassens ber.

238. *ibid.*

239. Langkilde.

videlse af strejken, så den blev total for DSB's vedkommende²⁴⁰. »Da man var i gang med forhandlingerne på strejkeudvalgsmødet, bankede det på døren, og da man mente at være fuldtallig og en gang tidligere på dagen havde hældt en »spion« ud, der var sendt fra en af byens nazistiske slagtermestre for at »høre, om forretninger skulle lukke«, blev der straks stilhed. Denne gang var det dog ingen spion, men viceborgmester Jespersen . . .«²⁴¹.

Jespersen kom med resultatet af de i København førte forhandlinger til forelægning for strejkeudvalget. Der var i løbet af dagen forhandlet mellem de danske og tyske myndigheder. Disses forløb skal ikke behandles her. Blot skal det nævnes, at den tyske forhandlingspartner var den befuldmægtigede, dr. Werner Best: »Nunmehr wurden verstärkt zur Vermittlung die Behörden des Reichsbevollmächtigten und die dänischen Zivil- und Polizeibehörden eingeschaltet«²⁴²; at Best givetvis har søgt at få strejken afviklet så hurtigt og smertefrit som muligt; og at indrømmelser fra tysk side ikke skulle være nogen hindring for en løsning, således som det fremgår af en udtalelse af Best fra den 12. august: »Hvis man i Esbjerg i stedet for at gå i strejke gennem organisationslederne havde fremført en beklagelse over det, som arbejderne fandt urimeligt, nemlig at de blev berøvet deres aftenfrihed efter en lang arbejdsdag, ville man utvivlsomt have vist forståelse herfor, og dr. Best tvivlede ikke om, at man kunne have forhandlet sig til rette . . . Der må siges til arbejderne: »I kan opnå alt gennem forhandlinger« . . . Politiske strejker . . . måtte for enhver pris undgås«²⁴³. Man tilføjer uvilkårligt: Robert Larsen skulle bare ane, at han i Esbjerg førte en hårdere antistrejkepolitik end selveste dr. Best! Resultatet i København blev, at »undtagelsestilstanden straks ville blive ophævet, når arbejdet var genoptaget«²⁴⁴.

Dagen igennem havde der været forbindelse mellem Esbjerg og København. Dels havde der været kontakt mellem Halsteen og statsadvokat Troels Hoff, dels mellem Jespersen/Hans Nielsen og arbejdsminister

240. Drøftelsen af levnedsmiddelproblemet omtales af Langkilde, Helge Tønnesen (lff. oplysning af 13.1. 1966), Viggo Petersen (der nævner en episode med en bager, der kom til udvalget for at få forholdsordre) og Wetterstein (der ligeledes erindrer bageren). Udvidelsen til DSB omtales kun af Langkilde. Tidspunktet if. Langkilde og FS.

241. Langkilde.

242. Goes i Parl. Komm., XIII, a, 2, p. 849.

243. Parl. Komm., IV, a, p. 243 ff.

244. FS.

Kjærbøl, i hvis ministerium Høyer-Nielsen opholdt sig²⁴⁵. »Sidst på eftermiddagen« fik Halsteen underretning om forhandlingsresultatet og bemyndigelse til at meddele dette, »når man af borgmesteren havde modtaget underretning om, at arbejderne havde accepteret forslaget, alt i forståelse med den tyske kommandant«²⁴⁶. Samme meddelelse tilgik Jespersen fra Kjærbøl, der udtrykkeligt pointerede, at det var hans ønske, at Jespersen og ikke Halsteen skulle underrette de strejkende om forhandlingsresultatet²⁴⁷. Efter den lidet flatterende rolle, Esbjergs socialdemokratiske ledere hidtil havde spillet i begivenhederne, skulle de i hvert fald i afviklingsfasen frem i billedet for at stå som dem, der bragte forholdene i lave igen.

Jespersen forelagde det københavnske resultat for et udsnit af Fællesorganisationens repræsentantskab, nemlig fagforeningsformændene, der var indkaldt til møde på Hotel Hafnia kl. 17²⁴⁸. Om deres stilling til forslaget kunne der ikke herske tvivl, men klog af skade anså man det for bedst at forelægge resultatet også for strejkeledelsen. Viggo Petersen, der kunne få inside-information fra Laue-Andersen, udtrykte sagforholdet ligefremt og brutalt i et indlæg til dagbladet »Vestjyden«, han skrev umiddelbart efter strejkens ophør: »Men ak, der sad disse gårsdagens »helte« og vidste hverken ud eller ind, de havde jo sat sig selv udenfor. Man måtte, hvor nødigt man end ville, bide i det sure æble og bede viceborgmesteren henvende sig til den forsamling, der valgt af byens arbejdere havde påtaget sig det arbejde, repræsentantskabet havde vist fra sig«²⁴⁹.

Niels Jespersen tog fra Hafnia hen på Højskolehjemmet, hvor han afbrød strejkeudvalgets planlægninger med forslaget om strejkens afvikling. Det synes på grundlag af det spinkle kildemateriale, som om Jespersen i første omgang har fremlagt forslaget således, at arbejdet skulle genoptages torsdag morgen til normal tid, hvorpå undtagelsestilstanden ville blive ophævet fra og med torsdag aften. Det ser videre ud til, at strejkeudvalget kategorisk har afvist dette forligstilbud, hvorpå Jespersen efter samråd med Hafnia-mødet er kommet tilbage til Højskolehjemmet med den ændring i forslaget, at undtagelsestilstandens ophør skulle indtræffe den følgende morgen. Derved ville de strejkende opnå den prestigesejr, at arbejdets genoptagelse fulgte *efter* og ikke *før* udgangsforbudets ophæ-

245. Ibid. og Hans Nielsens notat (bekræftet af Johs. Kjærbøl, Modvind og medbør, 1959, p. 199).

246. FS.

247. Hans Nielsens notat.

248. FS og Hans Nielsens notat.

249. Indlægget nåede ikke ud over koncept og afsendtes ikke. Originalen i Viggo Petersens besiddelse, afskrift bilagt hans samt.

velse ²⁵⁰. Selv med denne indrømmelse var sagen ikke problemløs for strejkeudvalget. Dels var der spørgsmålet, om man turde stole på det tyske tilsagn om undtagelsestilstandens ophævelse. Selv efter den Jespersen'ske indrømmelse kom arbejdets genoptagelse jo før effektueringen af ophævelsen. Dels stod problemet om tjenestemændenes skæbne fortsat åbent. Over for en stejl holdning (i forbindelse med hvilken Peter Jensens navn nævnes), der krævede en ensidig tysk ophævelse af undtagelsestilstanden, inden man tog stilling til strejkens ophør, sejrede en moderat linie, som hvis hovedtalsmand Hans Jacobsen for første gang træder frem i strejkens første række, med accept af tilbudet. Strejkeudvalget tog imidlertid nok et stik hjem, idet det ikke ønskede selv at tage definitiv stilling til forligstilbudet, men ville have »spørgsmålet forelagt på et møde, hvor de strejkende selv havde adgang til at udtale sig« ²⁵¹. Dermed markeredes, hvem der ikke handlede hen over hovedet på arbejderne, men forholdt sig i overensstemmelse med deres interesser og vilje. Den højeste kompetence lå atter hos det almindelige arbejdermøde, og Jespersen måtte affinde sig dermed. Et sådant skulle afholdes på Paladshotellet samme aften.

På det tidspunkt, da sagen var afgjort, var klokken blevet 19 ²⁵²; og skulle man nå at afholde et almindeligt arbejdermøde, inden udgangsforbudet trådte i kraft kl. 21, skulle man skynde sig. Strejkeudvalget henvendte sig til Halsteen, der overlod det politiets højttalervogn til bekendtgørelse af mødet og gav Steckelberg besked om mødets afholdelse ²⁵³. For Halsteen var den store risiko, at gaderne måske ikke ville være tomme kl. 21. Mødet samlede store tilhørerskarer. Ca. 2.500 mennesker fik plads i Paladshotellets sal og på balkonen, men udenfor stod ca. 3.000

250. Jespersens første afvisning omtales ikke i det samtidige materiale, men findes i flere samt. uafhængigt af hverandre i forskellig udformning. Milter Jensens samt. har den her fulgte version; Wettersteins samt. følger Milter Jensen, men indfører et skriftligt tilsagn i anden omgang; Thomassens ber. lader Jespersens to henvendelser være fordelt over to dage. – Axel Andersen, der overhovedet ikke var til stede ved offentlige møder, men sad i Thomassens hjem og blev løbende informeret af denne, har episoden, men indsætter Halsteen for Jespersen i sit brev: »Om aftenen meddelte politimesteren. . ., at hvis arbejdet blev genoptaget torsdag, ville undtagelsen blive ophævet torsdag aften. Arbejderne svarede: Arbejdet genoptages, når undtagelsen er ophævet. Så kom meddelelsen: Undtagelsestilstanden er ophævet fra torsdag morgen! SEJREN VAR VUNDET!!«. – Når Hans Nielsen taler om »et fra de strejkende hidkaldt udvalg, der modtog meddelelsen med begejstring«, er dette ikke i overensstemmelse med virkeligheden. – Belæg for det følgende er de samme samt.

251. FS.

252. Halst. brev.

253. FS.

mennesker, der ikke kunne komme ind²⁵⁴. Et forsøg på at installere højtaleranlæg udenfor mislykkedes, men forsinkede mødet en halv snes minutter.

»Et medlem af de strejkendes udvalg«, der kan identificeres med Wetterstein, indledte mødet²⁵⁵. Han redegjorde for forløbet af dagens forhandlinger. På »Esbjerg bystyrelses initiativ« var der ført forhandlinger mellem arbejdsminister Kjærbøl, regeringen og de øverste tyske militære myndigheder. Deres resultat var, at de særlige foranstaltninger skulle ophøre næste morgen kl. 5, hvis »Esbjergs befolkning« ville indstille strejken. På denne baggrund gav han Jespersen ordet. Det er umiddelbart forbløffende, at Wetterstein medvirkede til at fremføre denne helt nye version af begivenhedsforløbet. Man aner, at han, umiddelbart før han besteg talerstolen, er blevet brief'et af Jespersen, og man tager sikkert ikke meget fejl i at henføre konstruktionen af den myte, som Wetterstein gav mæle, til København. Når han gjorde det, må grunden være hans politiske uskoledhed. De gamle drevne partifolk med sans for nuancerne i det politiske spil havde aldrig lagt stemme til denne udlægning af handlingsforløbet, der gav æren for det resultat, hvis endelige udformning var en følge af standhaftigheden på Højskolehjemmet, til bystyrelsens initiativ og Kjærbøls indsats i København.

Jespersen udtalte sig efter de linier, Wettersteins indledning havde afstukket. Han havde forelagt Kjærbøl situationen, denne havde taget af-fære og havde om eftermiddagen kunnet meddele bystyrelsen, at »borgmesteren var bemyndiget til at meddele de strejkende i Esbjerg, at såfremt de ville genoptage arbejdet torsdag morgen . . . , ville de pålagte særlige foranstaltninger ophøre samme dags morgen kl. 5«. Der var »andre punkter, der skulle tages stilling til«, men de var uegnede til drøftelse i forsamlingen, og Jespersen var til enhver tid rede til at diskutere dem med de enkelte strejkeudvalgsmedlemmer. Det var ifølge Langkilde ingen lidenskabsløs forsamling, der påhørte Jespersens tale. »Der var megen uro i salen under hans tale. Et rygte havde fortalt, at hele kommunkontorets personale havde fået deres afsked, da de vedtog at strejke, og dette i forbindelse med borgmesterens forholdsvis dårlige talegaver gjorde, at

254. *ibid.*

255. Referat fra de strejkendes møde på Paladshotellet onsdag d. 11. august 1943 kl. 20, v/kriminalbetjent Andreassen, Halsteens arkiv. Desuden refererer Langkilde mødet, som han har overværet. De to referater stemmer ikke ganske overens i deres gengivelse af Jespersens tale, idet Langkilde gengiver den uretouched, mens Andreassen udtrykker sig mere diplomatisk og udelader animositeten mod Jespersen. Hvor andet ikke bemærkes, bygger fremstillingen på Andreassen. – If. Thomassens ber. var Wetterstein mødets dirigent.

der var megen uro og mange tilråb under hans tale. Man mærkede hurtigt, at han aldrig havde været populær i disse kredse, og at han selv fandt sig dårligt i selskabet«. Om Langkildes sympati er der ingen tvivl.

Derefter fik forskellige medlemmer af strejkeudvalget ordet. Blandt talerne var Milter Jensen, Peter Jensen, Arthur Sørensen, Hans Jacobsen og Viggo Petersen – altså repræsentanter for både den stejle og den moderate strejkelinie²⁵⁶. Viggo Petersen, der ikke havde optrådt offentligt tirsdag og onsdag, fik lejlighed til atter at føre sig frem og markere smedenes standpunkt. Talernes sum var, at det nåede resultat var »en sejr, som kun var nået ved den spontane tilslutning, ikke alene byens borgere og arbejdere, men også tjenestemænd havde givet strejken«²⁵⁷. Da et almindeligt arbejdermøde havde vedtaget strejken, skulle et sådant også vedtage dens ophør. Talerne anbefalede alle mødet at genoptage arbejdet næste morgen, hvilket derefter vedtoges ved håndsoprækning. »Så godt som alle stemte for arbejdets genoptagelse og ingen imod«²⁵⁸.

Mødet varede ca. 35 minutter, og kl. 21 var gaderne tomme. Kl. 21,15 kørte politiets højtalervogn endnu engang gennem gaderne, denne gang med Wetterstein ved mikrofonen: »Forhandlingerne er afsluttet. Arbejdet genoptages i morgen tidlig. Arbejdet ved Fiskerihavnen genoptages i morgen kl. 3,00. Nærmere meddelelse fremkommer i morgen tidlig kl. 7,00. Strejkeudvalget«²⁵⁹. Halsteen indtelefonerede resultatet til København og til Steckelberg²⁶⁰. Kl. 20,50 fjernskrev politimester Agersted hjem til Århus: »... Publikum er gået roligt hjem fra mødet, og alt tyder på, at aftenen vil forløbe roligt«²⁶¹.

Det kom imidlertid ikke til at holde stik. Ca. kl. 21 opstod der brand i kontoret til en Shell-tank på Fiskerihavnen, »og da muligheden for en sabotagehandling forelå, tog man på kommandanturen forbehold med hensyn til ophævelsen af undtagelsestilstanden«²⁶². Der foreligger intet i materialet til afgørelse af, om der var tale om sabotage eller ej. Sagen blev *ikke* indsendt til Statsadvokaturen for særlige anliggender, hvormed man i Esbjerg valgte den afgørelse, at branden ikke var sabotage. Den

256. De tre første navne hos Andreassen (der udtrykkeligt siger »bl. a.«) Thomasens ber. & samt. nævner Milter Jensen, Hans Jacobsen og Viggo Petersen.

257. Langkilde.

258. *ibid.*

259. Notits af 11. aug. 1943, Halsteens arkiv. – Let afvigende version hos Langkilde og i »Vestkysten«, 12.8. 1943.

260. Halst. brev.

261. A S. 64–862.

262. Indb./PM. – Branden omtales ikke i FS.

måtte simpelthen ikke være det. Hvor farlig Halsteen anså situationen for at være, ses af, at han efter slukningen personligt tog hen til Steckelberg og af denne fik tilsagn om, at han alligevel måtte bekendtgøre undtagelsestilstandens ophør »den følgende dags middag« under forudsætning af arbejdets genoptagelse ²⁶³.

Det angivne tidspunkt er værd at bemærke. Det, Steckelberg gik med til på trods af branden, som også han valgte at ignorere, var en gennemførelse af det københavnske forhandlingsresultat. Den indrømmelse, Jespersen havde givet strejkeudvalget, var Steckelberg ganske enkelt ikke orienteret om. Jespersen havde ikke haft forbindelse med ham, og Halsteen valgte med et fromt bedrageri ikke at gøre ham opmærksom på den.

Forholdet kom imidlertid for en dag, da højttalervognen torsdag morgen kl. ca. 7,30 kørte gennem byen med følgende meddelelse: »Forhandlingerne i København og Esbjerg er nu afsluttet, og i henhold hertil genoptages arbejdet så vidt muligt med det samme og senest til middag. Derefter vil politimesterens bekendtgørelse af 7. og 10. d. m. om overordentlige foranstaltninger blive ophævet ved bekendtgørelse i pressen ²⁶⁴. Måske var det et tilfælde – under alle omstændigheder var det en fordel – at »enten det nu var højttaleren eller manden, der talte i den, det var galt med, sandsynligvis det første, er det en kendsgerning, at det var vanskeligt at få fat i, hvad der blev sagt i højttaleren« ²⁶⁵. Der var dog dem, der bemærkede den lille forskel, og man tør tro, at bekendtgørelsen med forsæt først blev udsendt, efter at arbejdet var kommet i gang på de fleste arbejdspladser. Langkilde registrerer sikkert stemningen på gaden korrekt, når han skriver: »Var det blevet forelagt forsamlingen på denne måde, er det meget tvivlsomt, om arbejdet var blevet genoptaget. Strejken ville så sikkert være blevet fortsat for ikke at give den tyske værnemagt den fjer i hatten, at arbejderne på et nok så lille punkt måtte give efter, nemlig på det bestemt formulerede krav om, at undtagelsestilstanden skulle ophæves, *inden* arbejdet ville blive genoptaget«.

Da Esbjergs dagblade udkom om eftermiddagen, indeholdt de den officielle bekendtgørelse om ophævelsen. I deres referater udtrykte de sig – naturligvis – i forsigtige vendinger om begivenhederne, men en vis stil-

263. Halst. brev; indb./PM – Cf. Elm-Larsen i brev af 24.2 1966; »Navnlig har jeg hæftet mig ved, at (Steckelberg) så let lod sig overbevise, da vi (dvs. Halsteen og Elm-Larsen) om aftenen den 11. var i kommandanturen for at bilde ham ind, at den samme aften opståede brand . . . ikke kunde betragtes som sabotage. Der er for mig ingen tvivl om, at denne brand var påsat af folk, der ønskede at vælte spillet, således at undtagelsestilstand og dermed folkestrejke kunde fortsætte«.

264. Langkilde; »Vestkysten«, 12.8. 1943.

265. »Esbjergbladet«, 12.8. 1943.

lingtagen kom dog til orde. Fælles for dem var en rosende omtale af politiets indsats og holdning i de bevægede dage. Det konservative »Esbjergbladet« nævnte i sit referat af strejkedagene en passant, at »begivenhederne tirsdag og onsdag viste, at Fællesorganisationen havde mistet sit tag i medlemmerne«. Det radikale »Sydvestjylland« skrev derimod udtrykkeligt i sin leder: »Kun et enkelt brist afslørede begivenhederne: Og det er en beklagelig mangel på føling mellem fagorganisationernes ledere og denne bys arbejdere«. Bladets strejkevenlige holdning er åbenbar, og ligesom konsekvensen heraf måtte blive en stillingtagen imod fagorganisationerne, måtte den også blive det imod tyskerne, om end formen herfor var mere afdæmpet: »Det blev på en smuk og værdig måde tilkendegivet, at der er visse former, som ikke anstår et frihedselskende folk«. »Vestkysten« (Venstre) afholdt sig i sit strejkeferat fra kommenterende bemærkninger, men formede lederen som et angreb på den egentlige politimester for hans fravær. Det socialdemokratiske »Vestjyden« var vanskeligst stillet. Det understregede spontaneiteten og organisationernes energiske indgriben: »Den bevægelse, der bredte sig, var aldeles spontan og fik takket være bystyrets og de legitime, lokale faglige organisationers energiske indgriben et meget kortvarigt forløb, således at de nødvendige forhandlinger i København kunne tilendebringes allerede i aftes med tilfredsstillende resultat«. Total i sit omfang var strejken accepteret af befolkningen og måtte følgelig også accepteres af bladet. Ved at benytte spontaneiteten som strejkeårsag unddrog det kommunisterne æren for den – men samtidig også ansvaret. Bladet var selvfølgelig udmærket klar over kommunisternes andel i strejken – det fremgår af dets leder en halv snes dage senere ²⁶⁶ – og søgte med ordet »legitim« at returnere ansvaret til dem. En cadeau til stemningen i byen var anvendelsen af konjunktionen »og« til at forbinde spontaneiteten og det kortvarige forløb. God stilistisk form ville her kræve et »men«. Stilistiken måtte imidlertid på en sådan dag vige for de politiske hensyn.

Torsdag aften samledes strejkeudvalget til afsluttende møde på Høj-skolehjemmet sammen med tillidsmænd fra arbejdspladserne. Formålet var at konstatere, om strejken havde fået følger for nogen i retning af ubehageligheder eller afskedigelser ²⁶⁷. På en maskinfabrik havde der været tilløb hertil. Tre lærlinge var blevet afskediget, fordi de under strejken havde fået resten af lærlingene til at gå hjem. Men da maskinarbejderne nedlagde arbejdet, bøjede firmaet sig efter to timers forløb ²⁶⁸. På for-

266. Citeret p.

267. Langkilde.

268. Skrivelse af 16.8. 1943 fra Jern- og Metalindustriens Sammenslutning, DSMF, hovedf.

hånd havde udvalget vel ventet, at tjenestemændene kunne blive et problem, men det blev ikke tilfældet. Desuden formulerede strejkeudvalget »En tak fra strejkeudvalget«:

»Strejkeudvalget har været samlet til afsluttende møde på Højskolehotellet i aften, hvorved det blev besluttet, at det bestående udvalg, som var valgt af Esbjergs samtlige arbejdere, blev opløst. Strejkekomiteen rådede over en kassebeholdning på 300 kr., der vil blive skænket til Børnenes Kontor. Vi vil herved rette en tak til byens borgere for den sympatitilkendegivelse, de gav Esbjergs arbejdere ved strejken. Ligeledes en tak til Esbjergs politi for dets loyale optræden, og en tak til Esbjerg bys samtlige arbejdere for det gode samarbejde og sammenhold, de derved udviste.

På strejkekomiteens vegne,
Ejgil Wetterstein,
formand ²⁶⁹.

Samme aften – formentlig efter udvalgsrådet – holdt den kommunistiske byledelse møde hos Søren Jensen. Lederen for Sydjylland og Fyn, Holger Vivike, var i løbet af dagen ankommet til byen ²⁷⁰. Og Milter Jensen havde fået brev fra Laurits Rosendahl, afdelingens gamle formand, der da sad interneret på Hald Kuranstalt. Han ville høre, hvad der var sket i Esbjerg. På mødet gennemgik man strejkeforløbet og fremsatte kritik over for begåede taktiske fejlgreb, og Vivike måtte gyde olie på vandene med den morale, at man måtte lære af sine fejlgreb ²⁷¹. Trods fejlgrebene må mødet dog have været behersket af sejrstemning, og Axel Andersen reflekterer uden nogen tvivl denne stemning, når han i sit ofte citerede brevs indlednings- og slutbemærkninger skrev: » . . . en stor sejr, efter min mening den største sejr, danske arbejdere har vundet gennem flere år . . . Alle er stolte, vi har sejret over værnemagten, og arbejderne har fået deres selvtilid tilbage; det lover godt for fremtiden«.

Strejken blev ikke fremkaldt af nogen enkeltfaktor, men en lang række momenter samvirkede til at skabe et gunstigt milieu, hvori den kunne udvikles. Den Poulsen'ske sabotagebølge omfattede nok mange hele og halve fiaskoer, men også tilstrækkeligt mange iøjnefaldende succes'er til, at byens befolkning bemærkede den, og til, at det danske politi og de

269. Afskrift i Halsteens arkiv. »Frit Danmark Sydvestjylland«, nr. 3, aug. 1943, har en let afvigende ordlyd, der retter teksten op stilistisk.

270. Vivikes samt., if. hvilken han tilkaldtes af en kurér.

271. Viggo Petersens samt. henfører kritikken til et møde med Ib Nørlund, men denne var ikke i Esbjerg i august 1943. Vivikes samt. (m. Hans Kirchhoff af 4.5. 1965), erindrer diskussion om taktiske fejlgreb, men ingen detaljer.

tyske militære myndigheder foranledigedes til forebyggende og bekæmpende foranstaltninger, der kulminerede i »undtagelsestilstanden«. Slagsmålene mellem danskere og tyske soldater satte meget ondt blod og skabte vilje til at gøre gengæld blandt de to parter hårdtslående elementer. Ulovlige arbejdsstandsninger havde allerede i lang tid floreret, og man kunne lade sig inspirere til dem ved læsning i den illegale presse, undertiden også i den legale. Den tyske tilbagegang på krigsfronterne blev netop i sommeren 1943 åbenbar, hvormed udsigten til, at freden var på vej, voksede, i nogles forhåbninger endda med ganske voldsom fart. Tilbagegangen avlede stigende tysk sensibilitet over for virkelige eller formodede provokationer. Kombinationen af alle disse ting skabte en opvedet atmosfære, i hvilken de, der havde vilje til at bringe begivenhederne i drift, kunne udfolde sig.

Da det at strejke i høj grad er en politisk handling, må man spørge efter det politiske ståsted for strejkens initiativtagere. Det er indlysende, at de ikke skal søges i Socialdemokratiet, der stod som en af garantterne for forhandlingspolitikken. Men det forbavsende er, at man også vil søge forgæves efter dem i de højere kommunistiske instanser. Strejken forløb ganske uden den i København siddende Centralkomites vidende, endsige medvirken. Den lokale distriktsleder, Vivike, kom først til byen, da det hele var overstået. Og byledelsen kan først konstateres i aktivitet om tirsdagen op ad formiddagen, på strejkens anden dag. Byledelsens holdning kan belyses af to iagttagelser. For det første, at formanden, Søren Jensen, om mandagen accepterede, at den partialaktion blandt smedene, som Viggo Petersen havde fået at tumle med, atter blev bragt til standsning. For det andet, at Halvor Thomassen om mandagen ikke – så vidt materialet viser det – søgte sammen med resten af byledelsen, men at han så at sige privat lagde op til særaktion.

Det er ikke muligt entydigt at påvise strejkebevægelsens ophavsmænd hverken for mandagens eller tirsdagens initiativer. Men så langt, som det er muligt at komme bagud i kæden af begivenheder, er de enkeltpersoner, der kan knyttes til dem, kommunister. Det gælder Hans Peder Poulsens provokationssabotager om søndagen. Da »stoffet« til dem først skulle hentes i Tønder, må deres planlægning henføres senest til søndag formiddag, snarere lørdag. Det gælder endvidere Harry Pedersens henvendelse til Laue-Andersen mandag morgen; det gælder Halvor Thomassens selvstændige initiativ mandag ved fyraften; det gælder Sigfred Jensens deltagelse i et konspiratorisk møde mandag aften og hans optræden på sin arbejdsplads tirsdag morgen; og det gælder tilsvarende Arthur Sørensens optræden på sin arbejdsplads tirsdag formiddag.

Selv om man således ikke er i stand til at trænge bagud til det uomtvisteligt første initiativ, vil det dog være forkert at indføre spontaneitetsbegrebet som en *deus ex machina* til forklaring af strejkens opståen. Det kan kun aflede opmærksomheden fra væsentlige forhold i forbindelse med dens opståen. For det første dette, at der rundt om på arbejdspladserne var beskæftiget en række folk af kommunistisk observans. De var – ofte gennem en årrække – kendt som rivaler, hver på sit sted, til det socialdemokratiske lederlag i det fagpolitiske apparat. Efter 1941 var de hindret i at optræde åbent i det faglige arbejde, men de kunne stadigvæk i det dulgte og gennem den illegale presse bringe deres synspunkter frem og gjorde det efter bedste evne. De eksisterede derfor fortsat som et alternativ, oven i købet med forøget status frem gennem krigsårene, der i en kritisk situation kunne blive det, der blev valgt. Deres time kom i august 1943. For det andet dette, at Hans Peder Poulsen og kredsen omkring ham viste meget stor aktivitet under strejken. Bortset fra sine sabotager om søndagen erklærede Poulsen sig som modstander af smedenes genoptagelse af arbejdet mandag aften, var tirsdag morgen med til at hente folk ud fra arbejdspladserne og søgte samme dags formiddag at presse Viggo Petersen op på talerstolen. Folk som Sigfred Jensen, Peter Jensen og Holger Nielsen var hans nære medarbejdere i sabotagegruppen, ligesom Arthur Sørensen tilhørte samme kreds. Det er blandt dem, man finder yderliggående synspunkter og hård linie under strejkeforløbet.

Strejken er altså opstået nedefra for så vidt, som den ikke skyldtes det kommunistiske lederlag, men kommunistiske aktivister på planet derunder. Den udgik fra folk, der sad som tillidsmænd eller nød en tillidsmands autoritet på deres arbejdsplads og/eller var knyttet til Poulsens sabotagegruppe, hvorfor de var indstillet på kamp i langt højere grad end de, hvis illegale arbejde var civilt betonet. Alle var de skolede i partiets synspunkter og kendte dets paroler. De kunne kende en gunstig situation, når den bød sig, og vidste derfor selv at udnytte den. I første omgang om mandagen mislykkedes bestræbelserne på strejke blandt smedene. Et nyt initiativ om tirsdagen – tilsyneladende koncentreret om og udgående fra arbejdsmændene – havde bedre held og formåede at rive byledelsen med sig.

Da udviklingen først var gået i skred, greb partiledelsen ind og overtog ledelsen af den. Milter Jensen lod sig placere i strejkeledelsens kerne, og Halvor Thomassen etablerede tirsdag aften det møde i Højvang, hvor man anlagde videre perspektiver, herunder om sympatistrejke andetsteds. Den var indstillet på en kampstrejke af ubestemt varighed, men viste moderation nok til at afvikle strejken, da den havde gennemtvunget en formel

for arbejdets genoptagelse, der overlod prestigen til de strejkende. Den skaffede borgerlig rygdækning for strejken ved at få Frit Danmark-gruppen til at udsende sit sympatiopråb.

Man kan undre sig over, at strejken overhovedet blev en realitet, når man tager i betænkning, at bestræbelserne på at bremse den om mandagen endog udgik fra den kommunistiske inderkreds. Til forklaring heraf skal der peges på en række gunstige omstændigheder omkring strejkeforløbet. Meget væsentlig var Socialdemokratiets svage position i de dages Esbjerg, et forhold, som dagbladet »Sydvestjylland« ikke undlod at pege på. Partiets reaktioner på begivenhederne bærer præg af vrede, indignation og afmagt og viser, i hvor høj grad det følte sig stående med ryggen mod muren. En vanskelighed for det var uden tvivl de mange udenbys arbejdere, der var trukket til de tyske befæstningsarbejder på Vestkysten, og som svækkede det lokale faglige apparat. En øjeblikkelig betydningsfuld faktor var Høyer-Nielsens fravær fra Esbjerg. Derved overgik bystyret til Niels Jespersen, der som socialinspektør havde erhvervet sig upopularitet i visse kredse, hvilket kom ham til skade i den kritiske situation. Jespersen stod svagt i de dage og synes at være skubbet frem til handling, dels af sine nærmeste omgivelser, kommunaldirektør Hans Nielsen og venstremanden J. N. Jørgensen, dels af sine partifæller i København, Kjærboel og Høyer-Nielsen.

En anden gunstig omstændighed var Halsteens placering i politimesterstolen. Han førte en meget dygtig og smidig politik, hvorved han var i stand til konstant at opretholde forbindelsen såvel til de strejkende som til tyskerne, ligesom han var de danske myndigheders kontaktperson til strejkeledelserne, lige til Kjærboel krævede Jespersens indsats. Samtidig med, at han som embedsmand søgte at bremse lavinen, viste han strejkebevægelsen sin sympati, hvilket var grunden til, at han til stadighed kunne bevare forbindelsen med den. Hans personlige optræden og hans ledelse af politiet vendte den illegale hetz mod politiet til ligefrem popularitet. Ved sin optræden på Paladshotellet tirsdag aften satte han skel mellem optøjer og undtagelsestilstand og gjorde denne til eneste strejkegrundlag, hvorved han gav strejken en holdbar motivering at løbe på. Når Axel Andersen i »Vestjyden« skrev, at arbejderne forstod at formulere deres krav, må det følges tilføjes, at de i højeste grad fik hjælp hertil af Halsteen. I sine forhandlinger med tyskerne og i sine indberetninger opad nedvurderede han optøjernes omfang samtidig med, at han satte al kraft ind på deres bekæmpelse. Under afviklingen mestrede han på eengang at få både tyskerne og de strejkende til at tro, at de havde hentet prestigen hjem. Det er ikke enhver formidler beskåret at blive prist fra begge

sider, men Halsteen blev det. Samme torsdag, som Axel Andersen karakteriserede ham som »en god mand«, ringede justitsminister Thune-Jacobsen ham op og udtrykte sin anerkendelse over for ham.

Endelig må nævnes det mådehold og den fornuft, som den lokale tyske kommandant, Steckelberg, udviste. Den rabiate holdning, som tyske kommandanter andetsteds i landet indtog i august 1943, f. eks. i Odense, finder man intet af i Esbjerg. Steckelberg var villig til kontakt med mandagens strejkeledere; han holdt sine soldater i forlægningerne tirsdag aften og hele dagen om onsdagen; han afholdt sig fra militær indgriben og overlod Esbjerg til Halsteens pacifikatoriske bestræbelser om onsdagen; og han viste god vilje til at tro på, at branden onsdag aften var tilfældig og normal.

TILLÆG I

Kort oversigt over strejkens ledende personer.

Andersen, Axel, lærer fra Odense. Fra april til september 1943 under jorden i Esbjerg som varetager af kommunisternes bladarbejde. Arresteret af tyskerne den 8. oktober, skudt den 4. december 1943.

Andersen, Svend, lokomotivfører, broder til Axel Andersen. Kommunistisk anløbsadresse i Esbjerg, kommunistisk repræsentant i byens Frit Danmark-gruppe.

Christensen, Jørgen, arbejdsmand. Socialdemokratisk byrådsmedlem. Formand for Arbejdsmændenes fagforening i Esbjerg.

Halsteen, Knud, politifuldmægtig, under strejken konstitueret politimester. Medlem af Dansk Samlings amtsledelse for Ribe amt.

Himmelstrup, Otto, vicepolititiinspektør, udstationeret ved Arhus-afdelingen af Statsadvokaturen for særlige anliggender med henblik på sabotagebekæmpelse.

Høyer-Nielsen, L., redaktør, socialdemokratisk borgmester i Esbjerg.

Jacobsen, Hans, snedker. Ikke-partimæssigt organiseret kommunist. Redaktør af »Frie Tanker«, organ for den kommunistiske dæklister i byrådet, Arbejder- og Tjenestemandslisten (Liste G).

Jensen, Milter, postbud. Medlem af den kommunistiske byledelse i Esbjerg (kasserer).

Jensen, Peter, arbejdsmand fra Odense, broder til Milter Jensen. Kommunistisk partimedlem, medlem af Poulsens sabotagegruppe.

Jensen, Sigfred, arbejdsmand. Kommunistisk partimedlem, medlem af Poulsens sabotagegruppe.

Jensen, Søren, støbemester. Formand for den kommunistiske partiafdeling i Esbjerg.

Jespersen, Niels, socialinspektør. Socialdemokratisk byrådsmedlem, viceborgmester.

Jørgensen, J. N., postmester. Byrådsmedlem (Venstre).

Larsen, Robert, forretningsfører for Fællesorganisationen i Esbjerg.

Laue-Andersen, Jens, maskinarbejder. Partimæssigt uorganiseret, formand for Arbejder- og Tjenestemandslstens vælgerforening, formand for smedenes og maskinarbejdernes fagforening i Esbjerg.

Lauersen, Gad, cigarmager. Fremtrædende medlem af det kommunistiske parti i Esbjerg.

Nielsen, Hans, kommunaldirektør.

Nielsen, Holger, bager, p. t. organiseret som arbejdsmand. Kommunistisk partimedlem, medlem af Poulsens sabotagegruppe.

Pedersen, Harry, maskinarbejder. Kommunistisk partimedlem.

Petersen, Viggo, maskinarbejder. Kommunistisk partimedlem, byrådsmedlem for Arbejder- og Tjenestemandslisten, indtil efteråret 1941 næstformand for Smedenes og maskinarbejdernes fagforening.

Poulsen, Hans Peder, maler fra Odense. Fra oktober 1942 til ultimo august 1943 illegalt i Esbjerg som leder af kommunisternes sabotagearbejde.

Steckelberg, Fregattenkapitän, april 1941–marts 1944 Standortältester (kommandant) i Esbjerg.

Sørensen, Arthur, arbejdsmand. Kommunistisk partimedlem.

Thomassen, Halvor, murer. Medlem af den kommunistiske byledelse (sekretær).

Vivike, Holger, matros. 1941–1944 leder af det kommunistiske partis sydjysk-fynske distrikt.

Wetterstein, Ejgil, sporvejsfunktionær. Formand for strejkeudvalget.

Efter undersøgelsens afslutning har cand. mag. Hans Kirchhoff gjort mig opmærksom på en indberetning af Robert Larsen om »Kup-«generalstrejken« i Esbjerg den 9.–11. august 1943«, indsendt til De samvirkende Fagforbund i august 1943 (»D. s. F. Forskellige sager« 1921/43, L. O.'s arkiv). Den vender front mod tyskerne, mod politiet (». . . under parolen: Vi har politimesteren med os – ! satte man nu rigtigt sving i tingene.«) og mod kræfterne bag strejken (»et selvbestaltet strejkeudvalg«). Robert Larsen bekræfter, at Halsteen mandag formiddag telefonisk henvendte sig til ham ang. strejkens opståen, og at han selv fik forbindelse med Laue-Andersen kl. 10,30. Han ansætter smedenes strejkeudvalg til kl. 11 og oplyser – hvilket er nyt –, at han blev tilkaldt af Laue-Andersen til mødet kl. ca. 11,30, og at han på dette fremkom med forslaget om at nedsætte et udvalg til at forhandle med politiet »og eventuelt også med de tyske lokale myndigheder«. Han nævner intet møde på Café Bristol, men oplyser i en anden sammenhæng, at Halsteen »allerede ved forhandlingerne om mandagen havde tilbudt at komme til stede ved smedenes møder«. Hertil er at bemærke, at smedenes strejkeudvalg snarest har været dannet før Robert Larsens ankomst; at formålet med at tilkalde ham vel under alle omstændigheder har været at konfrontere ham med de strejkendes krav; og at mødet med politiet udmærket kan have været initieret af Halsteen, så at Robert Larsen blot blev formidleren af tilbudet. Beretningen oplyser iøvrigt, at »andre grupper af arbejdere også havde nedlagt arbejdet« om mandagen uden at sige noget om omfanget heraf. Disse fortsatte strejken tirsdag morgen, men »der var de bedste udsigter til, at også dette var blevet bilagt«, da Christola-affæren »umuliggjorde alle bestræbelser«. Det er muligt, at Robert Larsen her projicerer tirsdag morgens strejkebevægelse bagud i tiden. I hvert fald deltager han ved at fremhæve Christola-affæren i den almindelige overføring af skylden for de videre begivenheder på tyskerne. Han siger intet om at have været til stede ved de strejkendes møder om tirsdagen eller på anden vis at have grebet direkte ind i begivenhederne ud over indkaldelsen til ekstraordinært repræsentantskabsmøde om aftenen samt kontakt til Niels Jespersen. Om strejkens afvikling oplyser han, at Jespersen på et møde onsdag kl. 15 for ham og Jørgen Christensen forelagde resultatet af forhandlingerne i København. Han bekræfter i øvrigt det kendte begivenhedsforløb – »og Esbjergs befolkning åndede lettet op som efter et mareridt«.

TILLÆG II

Kilder:

Det kildemateriale, der har stået til rådighed for undersøgelsen, kan deles i tre kategorier.

A. Samtidigt materiale, der hovedsageligt kan sammenfattes i følgende grupper:

1. Arkivet for Statsadvokaturen for særlige anliggender, RA. (Forkortet A. S.). Heri indgår i særdeleshed:
 - Fjernskrivermeddelelse af 13. august 1943 fra Halsteen til Justitsministeriet. (Forkortet: FS). Indberetning af 24. august 1943 fra politimesteren i Esbjerg til Justitsministeriet. (Forkortet: Indb/PM).
2. Esbjerg politikreds' arkiv: »Besættelsen. Tjenstlige sager m. m., samlet af politimester Hebo«, pk. I-III. (Forkortet: Hebo + romental).
3. Politimester Halsteens arkiv, i privat besiddelse, men med kopier i mine »Samlinger til Region III's historie«, der til sin tid overgår til RA. Heri indgår bl. a.
 - Privat brev af 24. august 1943 fra Halsteen. (Forkortet: Halst. brev).
 - N. Langkilde Rasmussen, Strejkeepisoden i Esbjerg i dagene fra 7.8. til 11.8.43. (Forkortet: Langkilde). Udarbejdet af politibetjent N. Langkilde Rasmussen på foranledning af Halsteen, fuldendt den 14. aug. 1943.
4. Dansk Smede- og Maskinarbejderforbund, hovedforbundets arkiv: »Korrespondancesager Esbjerg, 1943« (forkortet: DSMF, hovedf.), og Esbjergafdelings arkiv: »Korrespondancebog« (forkortet: DSMF, Esbj.).
5. Esbjerg borgmesterkontors arkiv: »Sager vedr. værnemagten«, læg »strejkerne«, hvori:
 - Hans Nielsen, Notat vedr. »undtagelsestilstanden« og strejkerne, dateret d. 20. aug. 1943. (Forkortet: Hans Nielsen).
6. De i Esbjerg udkommende dagblade.
7. Den illegale presse (se KB's samlinger), herunder:
 - En illegal version af fjernskrivermeddelelsen af 13. august (= Buschartt, Fabritius & Tønnesen, Besættelsestidens illegale blade og bøger, 1954, p. 179 (Illegale bøger nr. 119)). (Forkortet: III. FS). – Skriftet, der har visse tilføjelser til fjernskrivermeddelelsen, er sagligt og sobert såvel i sin omskrivning af denne som i sine tilføjelser. Det er anonymt og udateret.
 - Strejkeopråb og lokale illegale blade findes i: Illegale blade i Esbjerg.
8. Brev (udateret, men fra d. 12. aug. 1943) fra Axel Andersen til fru Petra Petersen, i dennes privateje, afskrift i »Samlinger til Region III's historie«.

B. Offentligt tilgængelige beretninger fra de første efterkrigsår:

1. Anonym artikel, »To år siden den første FOLKESTREJKE« i: »Folkets Røst«, 10. august 1945.
2. Robert Gram, Den første folkestrejke i Danmark, i: »Pigtråd«, april 1949.
3. Erik Neergård Jacobsen, Modstandsbevægelsen i Ribe amt, i: Ebbe Munck og Børge Outze (red.), Danmarks Frihedskamp skrevet af danske journalister, I, 1949, p. 57.

C. En række beretninger – til dels i form af referater af førte samtaler – som jeg til formålet og i forbindelse med en større undersøgelse af det illegale arbejde i Syd- og Sønderjylland (Region III) har fremskaffet i årene 1960–66 fra mennesker, der var disse begivenheder på nært hold – oftest som aktører. I denne undersøgelse er der gjort brug af følgende (med angivelse af tidspunktet for deres tilblivelse):

1. Viggo Åsted (samtale 30.9. 1962).
2. J. I. Anfeldt (brev 30.8. 1965).
3. Ingvard Arent (beretning, udateret, formentlig 1945).
4. Poul Christensen (beretning ca. 1962–63).
5. K. Halsteen (foredragsmanuskript 1955).
6. S. A. Hanssen (brev 2.9. 1962).
7. C. F. Jensen (beretning 29.8. 1960).
8. E. Noll Jensen (beretning 13.10. 1961).
9. Milter Jensen (samtale 10.10. 1962).
10. Sigfred Jensen (samtale 15.11. 1965).
11. Karl Jørgensen (beretning 1.8. 1962).
12. Eskild Lassen (brev 24.11. 1964).
13. Jens Laue-Andersen (samtale 18.6. 1965).
14. Gad Lauersen (samtale 5.9. 1962).
15. Søren Mathiasen (samtale 17.2. 1966).
16. Holger Nielsen (samtale 6.2. 1966).
17. Ejnar Pedersen (beretning 29.6. 1945, samtale 12.7. 1963).
18. Viggo Petersen (samtale 6.8. 1962, udateret beretning).
19. Hans Peder Poulsen (samtale 25.8. 1962).
20. H. H. Rambusch (samtale 26.7. 1962).
21. Arthur Sørensen (samtale 17.2. 1966).
22. Halvor Thomassen (beretning 1.8. 1963 med supplerende oplysninger 3.9. 1963, 12.9. 1963, 15.10. 1963, 12.12. 1963, samtale 15.11. 1965).
23. Holger Vivike (samtale 24.8. 1961).
24. Ejgil Wetterstein (samtale 6.2. 1966).

Disse beretninger citeres med navnet + »samt.«, henh.v. »ber«. De indgår alle i »Samlinger til Region III's historie«.

Det bør tilføjes, at følgende af de i undersøgelsen omtalte personer var døde på tidspunktet for beretningsindsamlingen: Axel Andersen, Egon Buus, Jørgen Christensen, Peter Jensen, Søren Jensen, Niels Jespersen, N. C. Jørgensen og Robert Larsen.

D. Strejken er behandlet af Sven Henningsen, Esbjerg under den anden verdenskrig, 1955, p. 148–171. (Forkortet: Henningsen).

„FÆDRELANDET“

– TYSK UNDERSTØTTELSE AF DANSKE DAGBLADE 1939–45*)

Af *Henning Poulsen*

Den samlede tyske støtte til danske pro-nazistiske dagblade, først og fremmest »Fædrelandet«, udgjorde under anden verdenskrig mindst 6½ mill. kr., fastslår amanuensis, cand. mag. Henning Poulsen. Dette er forklaringen på, at »Fædrelandet« trods betydelige årlige underskud kun havde en lille gæld i 1945. De rene propagandainteresser vejede ikke tungest for tyskerne. Efter 9. april var det vigtigste formål med understøttelsen at styrke nazi-partiet med henblik på dets eventuelle magtovertagelse. Efter begivenhederne i august 1943 intensiveredes støtten af prestigehensyn i takt med bladets faldende indtægter.

»Naar man i Dag skal søge at fastlægge de vigtigste Aarsager til Selskabets Fallit, vil Begivenhederne Natten til den 5. Maj d. A. kun være at ligne ved den Tue, der væltede det i Forvejen hældende Læs.« Sådan karakteriserede lrs. Bent Sally, der af handelsministeriet var indsat som midlertidig administrator af boet efter A/S af 30. December 1938 – bedre kendt som dagbladet »Fædrelandet« – i sommeren 1945 dette selskabs besynderlige eksistens ¹.

Det var ingen let opgave for skifteretten at skabe overblik over det nazistiske dagblads økonomiske forhold. Da befrielsesbudskabet den 4. maj om aftenen havde lydt over BBC, blev »Fædrelandet«s lokaler i Store Kongensgade i København besat af modstandsgrupper, dets maskiner beskæftiget med trykning af de hidtil illegale »Information« og »Morgenbladet«. På det tidspunkt var bladet allerede forladt; alle papirer af interesse var fjernet og – som det viste sig – for størstepartens vedkommende brændt i ejendommens fyringsanlæg eller i kælderens på Dagmarhus, hvor

*) Afhandlingen er udarbejdet som forstudie til en bog om samspillet mellem tyske myndigheder og danske nazistiske kredse under besættelsen, som forfatteren har påtaget sig som medarbejder ved Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie (DNH), og hviler væsentligst på materiale indsamlet med dette sigte. Til dette selskabs forskning af besættelsestiden er der ydet bevillinger af Undervisningsministeriet, Ministeriet for kulturelle anliggender og Carlsbergfondet, og desuden er der ved kgl. resolution af 9. juni 1961 givet DNH's medarbejdere adgang til statens arkiver. Også nærværende afhandling står i gæld til DNH og til de myndigheder og institutioner, der har muliggjort gennemførelsen af dets forskningsprogram. – Om de benyttede arkivalier se side 272.

1. Indberetning til skifteretten 31.7.1945. Konkursagen mod A/S af 30 dec. 1938. Sjø- og Handelsrettens arkiv, skifteretssag nr. 6/45.

der april igennem arbejdedes på højtryk for at fjerne sporene efter besættelsesstyret og dets illegitime danske forbindelser.

Aktieselskabsregisteret kunne ikke yde undersøgelsen større hjælp, da »Fædrelandet«s anmeldelsespligt kun i ringe omfang havde været opfyldt. Af regnskaber fandtes kun et enkelt summarisk og vanskeligt gennemtrængeligt årsregnskab for 1943. Heller ikke forhandlingsprotokollen lod læseren få indblik i de væsentlige sider af selskabets forhold. I en bankboks kom imidlertid en samling årsregnskaber til syne, og de viste, at bladet fra sin start havde kørt med meget betydelige underskud og alligevel kun havde en beskedent gæld i 1945. Altså måtte balancen mellem indtægt og udgift være blevet rettet op gennem gaver, og visse samtidig fundne papirer tydede på, at det drejede sig om tyske tilskud. Ved påfølgende afhøringer indrømmede de hovedimplicerede, at pengene – der var tale om millionbeløb – stammede fra det tyske gesandtskab².

Skønt sagen således lå tilstrækkelig klart belyst for retten og resulterede i et konfiskationskrav fra statskassen på 4.636.000 kr., hvoraf kun en brøkdel lod sig udrede, er det dog først gennem påfølgende straffesager under landssvigeropgøret, gennem Bovrup-arkivet (DNSAP's arkiv) og først og fremmest gennem Auswärtiges Amts arkiver, der er skabt grundlag for en vurdering af de motiver, som foranledigede Hitler-Tyskland til at investere i »Fædrelandet« og enkelte andre danske dagblade, og i det hele taget for en historisk udredning af de nærmere omstændigheder ved denne sag.

Politik og propaganda

Det vil være nyttigt på forhånd at tage et overblik over de bevæggrunde, Tyskland kunne have for at yde støtte til venligtsindede danske dagblade. Mest nærliggende er de almindelige propagandainteresser. Tyskland måtte se det som et formål at fremme sådanne blade, der skildrede verdensbegivenhederne og det dansk-tyske forhold på en for denne magt gunstig måde, og som viste sympati for Tyskland og dets regime. Det måtte være interesseret i, at disse blade blev opretholdt og fik den størst mulige udbredelse, fordi de set med tyske øjne øvede en gavnlig indflydelse på opinionen i Danmark og derigennem kunne formodes enten i øjeblikket eller på længere sigt at påvirke de statslige myndigheders holdning. Propagandahensynet kom i Danmark og specielt i forholdet til »Fædrelandet« til at spille en vis rolle for Tysklands pekuniære understøttelser; men som det nedenfor skal påvises, var det ikke det eneste og ikke det vigtigste motiv.

2. Se kuratorbogen og særskilte referater og bilag i skifteretssagen.

Et andet mønster fremkommer, når pressen vurderes i indrepolitisk sammenhæng. Visse blade – deriblandt »Fædrelandet« – havde først og fremmest til opgave at agitere for et bestemt politisk parti, og i et sådant tilfælde kunne en støtte have som formål at øge dette partis indflydelse, så det enten kunne udøve et stærkere pres på regeringen eller eventuelt selv blive i stand til at overtage regeringsmagten. Efter 9. april 1940 fik dette perspektiv en særlig vægt og blev forudsætningen for den væsentligste part af støtten til tyskorienterede blade.

På det lille plan, når vi fra de besluttende rigsmyndigheder i Berlin bevæger os ud til de enkelte tyske tjenestesteder, der kom i berøring med de tyskvenlige kredse i Danmark, dukker endnu nogle momenter op i billedet, idet enkelte kontorer eller personer kunne have en særinteresse i at yde en hjælp, der også kunne komme pressen til gode, enten som en modydelse for tjenester, de pågældende kredse gjorde dem, eller blot som et bidrag til forbedring af forholdet til disse kredse. Ideologisk samfølelse og personlige sympatier kunne også indgå i dette motiv; men dets rækkevidde var begrænset af de implicerede kontorers og personers kompetence, og da forbindelserne fra Danmark ikke gik til særlig indflydelsesrige steder, var det kun småbeløb, der lod sig formidle ad denne vej. Særinteresserne havde væsentligst betydning, fordi de kunne bidrage til aktivisering af politiske eller propagandamæssige interesser. De dannede udgangspunktet for den første beskedne støtte, der tilflød »Fædrelandet«.

SD-Kiel

SD (Sicherheitsdienst) var et politisk efterretningsvæsen, der var opbygget inden for rammerne af SS som et led i sikringen af det nazistiske regime. Dets hovedopgave var gennem et net af agenter at holde folkestemningen i Tyskland under observation, at lure på faresignaler i den nu undertrykte opinions reaktioner på Hitler-styrets politik og nøje kontrollere de grupper, der blev anset som fordægtige. Efterhånden strakte dets virke sig også ud over rigets grænser. Det centrale organ, SD-Hauptamt var delt, så Amt III, SD-Ausland behandlede udenlandsk efterretningsstof og desuden tog sig af en række mere eller mindre lyssky forretninger, som den regulære udenrigstjeneste foretrak at holde sig borte fra. Da SD og sikkerhedspolitiet 1. okt. 1939 fik fælles hovedkontor i RSHA (Reichssicherheits-hauptamt), indgik SD-Ausland som dettes Amt VI, mens SD-Inland blev Amt III ³.

3. SD's virkefelt og organisation er behandlet i Hans Buchheim m. fl.: »Anatomie des SS-Staates« I s. 67 ff (1965).

Nærmest den danske grænse opererede »SD-Unterabschnitt Schleswig-Holstein« – okt. 1939 omdøbt til »SD-Abschnitt Kiel«⁴. SD-Kiel, som det for kortheds skyld skal benævnes, blev indtil foråret 1939 ledet af SS-Obersturmbannführer Böhme. Efter en vakance, hvori SS-Sturmbannführer Karl Tschierschky fungerede, blev han i august s. å. efterfulgt af SS-Obersturmbannführer Biermann. Eberhardt v. Löw var afdelingsleder med rang af SS-Sturmbannführer⁵.

I 1937 havde Böhme og Löw i efterretningsøjemed skaffet sig forbindelse med læge Frits Clausen, Bovrup, der var partifører for DNSAP (Danmarks Nationalsocialistiske Arbejder Parti). Det blev Löws opgave at pleje og udbygge denne kontakt med nazistiske kredse i Danmark, hvorigennem han samlede oplysninger om den politiske udvikling, om stemningen, om tyske emigranter etc. Samtidig fattede han en vis sympati for DNSAP og for Frits Clausen personligt. Ved årsskiftet 1939, da DNSAP begyndte udgivelsen af »Fædrelandet«, var Löw og SD-Kiel den eneste kontakt af nogen betydning, det havde i det nazistiske Tyskland, og det var derfor ingen tilfældighed, at spørgsmålet om tysk støtte til dette usikre bladforetagende først blev rejst her.

Forretningsmæssigt tilhørte »Fædrelandet« ikke DNSAP, men det ny-stiftede A/S af 30. December 1938. Aktierne var dog alle tegnet af partiet eller velhavende medlemmer, og i vedtægterne var indsat en paragraf, der også i fremtiden sikrede mod indblanding udefra, idet enhver aktie kunne tilbagekøbes af bestyrelsen. Denne bestod af tre mand, partikassereren, fabrikant C. C. Fischer, Åbenrå, sognerådsformand J. J. Schmidt, Skrydstrup som repræsentant for den sønderjyske afdeling samt formanden, Irs. H. C. Bryld. Sidstnævnte var initiativtageren ved »Fædrelandet«s oprettelse og i de første år dets altdominerende leder, især hvad angik den forretningsmæssige drift. H. C. Bryld var direktør for et forsikringselskab, ret velhavende, og hans interesse for nazismen skrev sig fra en rejse i Tyskland, hvorefter han i sommeren 1938 havde indmeldt sig i DNSAP. Han gjorde hurtig karriere, blev samme efterår sysselleder (amtsleder) og i 1940 desuden leder af partiets propaganda. Han var nært knyttet til Frits Clausen, og næst efter denne må han i årene 1939–42 betragtes som den mest indflydelsesrige skikkelse i DNSAP.

4. SD-Kiels organisation belyses af politirapport over Wolfgang Söhnlein 18.9.45. (Sagen mod Frits Clausen XVI/PPP), SD-Kiels akter vedr. »Fædrel.« (sst. X/21) samt SS-personaleakter, Löw (RA's affot. ty. dok. pk. 443 a).

5. De her nævnte SS-gradsbetegnelser kan stort set omsættes til militære grader efter følgende skala: SS-Obersturmbannführer = oberstløjtnant, SS-Sturmbannführer = major, SS-Hauptsturmführer = kaptajn, SS-Untersturmführer = løjtnant, SS-Oberscharführer = fænik.

Redaktionelt præsenterede »Fædrelandet« sig klart som organ for partiet. Dets første nummer 9. jan. 1939 domineredes af en velkomstartikel af Frits Clausen, og det bragte løbende meddelelser om partiets arrangementer og udførlige referater af dem. Ved sammenligning med DNSAPs ugeblad »National-Socialisten« ser vi, at »Fædrelandet« henvendte sig til lidt videre kredse; der er en smule længere mellem skældsordene, anti-semitismen er knap så dominerende; men stort uden for partiets kredse egnede det sig ikke som læsning⁶. Udenrigspolitisk lagde det lige så lidt som DNSAP skjul på sin forkærlighed for det nazistiske Tyskland.

Årsregnskabet for 1939 kom til at udvise et meget stort underskud. De samlede indtægter beløb sig til 118.000 kr. (incl. 8.000 kr. i »Bidrag«), mens udgifterne var oppe i ikke mindre end 251.000 kr.⁷ – altså et underskud på 133.000 kr. Som nedenfor skal omtales fik »Fædrelandet« i 1939 et enkelt tysk tilskud i form af frit gode, som bevirkede en reduktion af udgifterne, og muligt kan andre tilskud være skjult på samme måde. Det opførte underskud må derfor betragtes som et minimalt udtryk for bladets forretningsmæssige fiasko. Dets nettooplag var kun på 3–4000⁸, og annoncerne indbragte i årets løb kun 24.000 kr. Aktiekapitalen var 30.000 kr., resten måtte dækkes ved bank- og veksellån samt enkelte private lån.

I betragtning af DNSAPs talmæssige svaghed og politiske isolation skulle denne misere synes forudselig, da bladet blev startet i jan. 1939. En advarsel var for hånden, idet »National-Socialisten« havde oparbejdet

-
6. En gennemgang af indholdet i DNSAPs presse for 1940, 1941 og 1942, foretaget af hhv. Erik Reske-Nielsen, Karen Marie Nielsen og Elly Mogensen, findes i de »Redegørelser fra Bovrup-arkivet«, der 1946–47 blev udarbejdet i forbindelse med retsopgøret. Komplet samling i Centralkartoteket pk. 417.
 7. Årsregnskaberne 1939–44 findes i konkurssagen, dog bortset fra 1941 samt et detaljeret regnskab for 1942, der siden er bortkommet, men hvis hovedtal kendes gennem lrs. Sallys indberetning til skifteretten (sst.). Ugebladet »National-Socialisten« samt i 1939 desuden »Hagekorset over København« er medregnet, men spiller ingen væsentlig rolle. De i teksten anførte tal er afrundet til hele tusinde kr. Regnskabet for 1939 bærer revisionspåtegning fra 10.11.1941 og må anses for en senere rekonstruktion, jfr. dir. C. B. Nielsens forklaring, hvorefter regnskabet ved hans tiltrædelse 1.5.40 var mangelfuldt, og en status først lod sig opstille 31.12.40. Sagen mod Aage Thomsen, Q. Underskuddets størrelse er dog næppe væsentligt berørt af den herved opkomne usikkerhed, eftersom de væsentligste gældsposter har ladet sig verificere, og saldoen indgår i balancen for 1940. Prestige Grunde gør det lidet rimeligt, at salgsindtægten er reduceret.
 8. Beregnet på grundlag af indtægten for abonnement og løssalg under forudsætning af, at den gennemsnitlige avance på løssalget og fordelingen mellem løssalg og abonnement nogenlunde svarer til forholdene i 1942, hvorfra specificerede tal findes i konkurssagen. Tilsvarende tal (3–4.000) er opgivet af Gustav Meissner til pol. rapp. af 26.10.45 (Frits Clausen-sagen II/GG).

så stor en gæld, at det var på nippet til at måtte gå ind. Når partiet ikke kunne bære et ugeblad, måtte det forekomme endnu mindre sandsynligt, at det kunne opretholde et dagblad. For overhovedet at kunne forklare, at H. C. Bryld og Frits Clausen, mellem hvem sagen blev afgjort, vovede eksperimentet, må vi tage særdeles urealistiske forestillinger om bladets udgifter i betragtning. Det var placeret i Kolding, og tanken var, at det hovedsagelig skulle være sønderjysk lokalblad, dog samtidig anglende efter abonnenter i de midtjyske LS-egne og blandt DNSAPs medlemmer over hele landet. Der blev indkøbt brugte trykkerimaskiner, og meddelere i Sønderjylland lovede gratis at forsyne »Fædrelandet« med lokalt stof. Der må have foresvævet noget om en slags »hjemmelavet« avis, der kunne fremstilles billigt⁹. Helt kan vi heller ikke se bort fra troen på, at partiet – muligvis ved bladets hjælp – kunne opleve »det store gennembrud«, ligesom det var sket for Hitler i 1930.

Den mest nærliggende forklaring, at man ved oprettelsen havde haft løfte om eller blot regnet med en storstilet økonomisk støtte fra Tyskland, viser sig nemlig ikke at holde stik. Først i sommeren 1939, da nogle måneders drift havde tæret på likviditeten, og det begyndte at stå klart, at det store underskud i hvert fald var et langvarigt fænomen, søgte »Fædrelandet« at opnå tysk støtte i et omfang, så det kunne blive af økonomisk betydning for bladet. Hvad man indtil da havde bedt om, regnede man ikke som en hjælp, men som et arrangement til gensidig fordel, højst en vennetjeneste.

Et heldigt dokumentfund sætter os i stand til ret nøje at følge »Fædrelandet«s forhold til SD-Kiel i 1939. SD-Kiels arkiv må anses for tabt; men ved ransgning fandt politiet i 1945 på SD-kontoret i Åbenrå en enkelt mappe betegnet V.(ertrauliche) A.(kten) 423/39, som viste sig at indeholde SD-Kiels akter vedr. »Fædrelandet« fra dec. 1939 til febr. 1940¹⁰. For perioden frem til sept. 1939 tegner de et helhedsbillede af »Fædrelandet«s bestræbelser for at opnå økonomisk støtte gennem tyske myndigheder, beskriver en udvikling, der punktvis bekræftes gennem kilder af anden proveniens.

9. »Fædrelandet«s start belyses gennem pol. rap. over H. C. Bryld og Fritz Clausen (sagen mod F. C. X/M) samt af redegørelse da. 14.6.47 af Jes Asmussen, der i 1939 var sysselleder for Sønderjylland (sagen mod J. A.). Ifølge J. A.s opgivelse skulle der, før bladet startedes, være tegnet 2300 abonnenter alene i Sønderjylland, og det ventedes, at tallet ville nå 4.000 til apr. kv. Dette kunne tyde på, at oplaget var overvurderet; men i betragtning af, at DNSAP ved folketingsvalget i 1939 kun fik knap 4500 stemmer i Sønderjylland, svarende til det halve antal husstande, kan J. A.'s tal ikke være rigtige, og vi må i stedet fæste lid til de af Frits Clausen og Bryld opgivne beregninger, hhv. 4.000 abonnenter i hele landet og 1.200 i Sønderjylland.

10. Nu i sagen mod Frits Clausen X/21.

Mens starten forberedtes i dec. 1938, bad Frits Clausen SS-Untersturmführer Heinrich Lönnecker, der stod for det under Kiel hørende SD-Aussenstelle Flensburg, om at sørge for, at det nye dagblad fik DNB (Deutsche Nachrichtenbureau)'s meddelelser¹¹. Der havde ikke været grund til at gå vejen om ad SD, hvis det skulle opfattes som en normal bestilling, som ethvert dagblad kunne foretage hos DNB. Men anderledes blev henvendelsen ikke optaget, enten det så var i Kiel eller hos DNB i Berlin, misforståelsen skete. DNB beregnede sig et honorar på 50 RM pr. måned, og skønt Böhme indtrængende henstillede at støtte DNSAP, som han betegnede som den »vistnok eneste tyskvenlige organisation i Danmark«¹², blev »Fædrelandet« i maj 1939 rykket for et tilgodehavende på 208 RM; men regningerne sendtes indigneret retur, og »Studienrat Dr. Müller« alias Frits Clausen udtalte overfor Lönnecker sin forundring over at skulle betale for nyheder, som han i Tysklands interesse videregav og udbredte¹³. Han kan næppe have været uvidende om, at også tyske pressebureauer normalt ikke leverede nyheder gratis, selv om deres benyttelse i udenlandsk presse måtte siges at være i den tyske propagandas interesse. På »Fædrelandet«s regnskab gjorde de 50 RM (= ca. 100 kr.) hverken fra eller til; men Frits Clausen har set sådan på det, at ligesom sønderjyske partimedlemmer uden betaling leverede lokale nyheder til bladet, kunne også hans venner i Kiel passende yde et bidrag. Det var de heller ikke uvillige til; men da »Fædrelandet« end ikke ville gå med til – som DNB foreslog – at betale et symbolsk afdrag, hvorefter fordringen lod sig afskrive som uerholdelig, måtte Propagandaministeriet inddrages i sagen, og det varede indtil 8. aug., før den gik i orden. Propagandaministeriet påtog sig at dække DNB's tilgodehavende og fremtidigt betale »Fædrelandet«s abonnement; det måtte dog ikke meddeles bladet, hvor pengene kom fra¹⁴.

De argumenter, der er nævnt i korrespondancen mellem SD-Kiel og DNB, går i almindelighed på partiets og bladets protyske holdning, dog siges det direkte i Karl Tschierschkys takkeskrivelse til DNB, at arrangementet sikkert ville blive til fordel for den tyske propaganda¹⁵. Derimod er SD-Kiels særlige interesse i de danske nazisters virksomhed som meddelere ikke nævnt. Alligevel kan den have spillet en rolle; det lå

11. Rapport fra Lönnecker 14.12.38.

12. »... dieser wohl allein deutschfreundlichen Organisation in Dänemark...« Böhme, notits af 6.3.39.

13. Rapport fra Lönnecker 16.5.39.

14. Korrespondance DNB – SD-Kiel maj–aug. 1939.

15. 10.8.39.

i efterretningsvæsenets natur, at SD ikke til udenforstående kunne oplyse om sine kilder, ikke i breve, måske antydningssvis i de samtaler, der blev ført. I betragtning af de vanskeligheder det voldte at udvirke denne beskedne understøttelse, er det i hvert fald ikke tænkeligt, at sagen havde ladet sig gennemføre uden de af efterretningsinteresser inspirerede varme anbefalinger fra SD-Kiel. Dettets særlige forhold til DNSAP må derfor tages i betragtning jævnsides med det propagandahensyn, der har legitimeret støtten i Berlin. Både for propaganda og efterretningsarbejde i udlandet gælder det, at den tilspidsede udenrigspolitiske situation i månederne op til verdenskrigens udbrud gav dem forøget vægt.

Annoncer

Vi finder i SD-Kiels akter flere eksempler på småtjenester, der er ydet »Fædrelandet«. I juni 1939 blev fra partiinstanser i Slesvig-Holsten tilvejebragt en oversigt over tidsskrifter, der beskæftigede sig med kommunismen, og i september sendte »Fædrelandet«s korrespondent i Berlin en særlig presserende meddelelse hjem via SD's og politiets fjernskrivere til Flensborg og derfra videre med SD-kurér¹⁶. Men der var langt fra disse håndsrekninger til en effektiv økonomisk understøttelse. I sommeren og efteråret 1939 blev det klart, hvor begrænset en interesse Tyskland havde for det nazistiske dagblad, da forsøget på ved myndighedernes hjælp at skaffe det tyske annoncer mislykkedes.

Det var så oplagt en idé at få tyske firmaer eller deres datterselskaber i Danmark til at annoncere i »Fædrelandet«, at vi må gå ud fra, der er gjort forsøg på det allerede ved bladets start. Men også tyske firmaer måtte først og fremmest se på deres forretningsmæssige interesser, og »Fædrelandet« var kun et lille provinsblad. Desuden var det ikke ubetinget gavnligt for et firmas renommé at engagere sig politisk, at komme under mistanke for at være et i særlig grad nazistisk foretagende. Fra sensommeren 1939 kender vi et enkelt karakteristisk svar på en henvendelse fra »Fædrelandet«, idet Leipzigermessens repræsentant i København ligeud erklærede, at han aldrig ville indrykke annoncer i et nationalsocialistisk blad¹⁷.

Der var en modstand at overvinde, og da »Fædrelandet«s underskud havde varet ved i et lille halvt år, og noget måtte gøres, blev tyske myn-

16. Landesleitung der Reichsschrifttumskammer beim Landeskulturwalter Gau Schl.-Holst. – SD-Kiel 26.6.39, SD-Kiel – Ausst. Flensburg 27.6.39. Tilgr. og fjernskrivermedd. 19.9.39.

17. Löws notits om samtale med H. C. Bryld 6.9.39.

digheder kaldt til hjælp¹⁸. I juni 1939 enedes H. C. Bryld og Frits Clausen om at rette henvendelse til Gustav Meissner, der var leder af Skandinaviensafdelingen i »Dienststelle Ribbentrop«, et udenrigspolitisk partikontor, Ribbentrop i 1935 havde oprettet, og som efter hans udnævnelse til tysk udenrigsminister i 1938 varetog visse opgaver af partimæssig natur i tilknytning til Auswärtiges Amt. Det er muligvis Quisling, føreren for søsterpartiet, Nasjonal Samling i Norge, der har henledt de danske nazisters opmærksomhed på denne udvej. Quisling deltog i DNSAPs landsstævne i Kolding 17.–18. juni og førte bl. a. en længere samtale med »Fædrelandet«s redaktør¹⁹. Få dage forinden havde han i »Dienststelle Ribbentrop« haft et møde med bl. a. Meissner og da udkastet en plan om at oprette et dagblad i Norge, finansieret gennem tysk annoncering. Den var ikke blevet uvenligt modtaget²⁰. Nu besøgte han et parti, der fejrede store triumfer; det var ved valget i april blevet repræsenteret i Folketinget og havde også fået et dagblad. For ham gik det ned ad bakke. Skønt Quisling var ordknap som ellers og ikke stod på nogen fortløbig fod med sine danske meningsfæller, er det psykologisk vanskeligt at forstå, at han ikke skulle have ladet et ord falde om, at også han havde visse projekter i gang. Dog var tanken om tysk annoncering som nævnt nærliggende, og Meissner, der stammede fra grænselandet, var ikke ukendt for hverken Frits Clausen eller Löw og en god bekendt af Heinrich Lönnecker.

Sagen lå imidlertid uden for »Dienststelle Ribbentrop«s kompetence, og Meissner gav derfor »Fædrelandet«s anmodning videre til Werberat der Deutschen Wirtschaft. Dette kontor var en nazistisk nyskabelse, oprettet i 1933 med det formål at koordinere det tyske erhvervslivs reklame i udlandet. Da det kontrollerede valutatilodelingen til dette formål, havde det et fast greb om annoncepolitikken, og en antydning af, at denne var tiltænkt en central stilling i den tyske støtte til protyske aviser, ligger der i, at Werberat indtil krigsudbruddet øvede indflydelse på alle mere betydelige transaktioner af denne art – også selv om de ikke havde form

18. Der sondres ikke her mellem statslige myndigheder og partiinstanser, skønt det muligt spillede en rolle for nazisterne, at såvel SD (bortset fra hovedkontorerne) som det nedennævnte »Dienststelle Ribbentrop« var underlagt partiet. Nogen reel betydning havde delingen ikke, hvad DNSAPs ledelse heller ikke var uvidende om.

19. C. C. Steen-Rasmussens kronik i »Fædr.« 3.2.42.

20. Referat af samtale 12.6.39 af Meissner. Auswärtiges Amt, Dienstst. Ribtr. ark., Verwaltung und Allgemein 1939. RA pk. 197. En forgænger for denne plan findes i memorandum af H. H. Aall 31.5.39, hvori tilrådes annoncestøtte til alle tyskorienterede blade i Norden. Sst. Vertrauliche Berichte 1939–42. RA pk. 198.

af annoncering. I forholdet til svensk presse blev alle andragender behandlet i Werberat, der oftest stillede sig afvisende²¹. Fra Danmark kender vi en enkelt sag forud for »Fædrelandet«, idet Renthe-Fink, Tysklands gesandt i København, i maj 1939 anbefalede Werberat under en eller anden form at understøtte ugebladet »Danmarks Handels- og Søfartstidende«, der var udpræget tyskvenligt, og til hvis øjeblikkelige vanskeligheder der knyttede sig særlige forhold, som gav Tyskland en moralsk forpligtelse til at hjælpe det. Dets ejer og redaktør, Ove Leif Guldberg, var netop blevet dømt efter et injuriersøgsmål, fordi han på opfordring fra propagandacentralen »Antikomintern« i Berlin havde bragt en urigtig beskyldning mod en dansk statsborger for spionage til fordel for Sovjetunionen. Renthe-Finks henvendelse var forgæves, og trods mindre tilskud fra gesandtskabets pressefond måtte Guldberg opgive bladet efter få måneders forløb²².

»Fædrelandet«s sag trak i langdrag. Da Löw omkring 1. aug. 1939 besøgte H. C. Bryld under en rejse i Jylland, var denne stærkt utålmodig og slog på det urimelige i, at tyske firmaer ofrede store beløb på annoncer i tyskfiendtlige blade. Samtalen viser i øvrigt, hvor prekær sagen var for Bryld, idet han ikke godt kunne skildre situationen i hele sit fortvivlede omfang uden at erkende en fiasko, som måtte påvirke synet på både partiet og bladet. Han angav et oplagstal på 10–14.000 (i det mindste en fordobling) og betegnede vanskelighederne som forbigående og kun foranlediget af investeringer, som den stærke vækst nødvendiggjorde²³. Denne modificerede sandhed afgav ikke noget godt grundlag for en hjælpeaktion; men Löw lovede at bakke sagen op hos Meissner og foranledigede samtidig, at SD-Hauptamt i Berlin støttede sagen.

I den sidste uge af august syntes det endelig at lysne. Meissner skrev 23. august til Frits Clausen, at han netop havde haft en forhandling med Werberat, som havde lovet (»zugesichert«), at »Fædrelandet« – og desuden »National-Socialisten« – skulle få annoncer fra tyske firmaer, der havde filialer i Danmark. Han forudsagde resultater allerede i den nærmeste fremtid²⁴. Og netop i de samme dage aflagde den tyske presseattaché Karl Frielitz uopfordret sit første besøg på »Fædrelandet« i Kol-

21. Åke Thulstrup: Med lock och pock. Tyske försök att påverka svensk opinion (Stockholm 1962) s. 182–87.

22. R. F.-præs. Hunke 10.5.39, Ove Leif Guldberg, redegørelse af 14.4.39, Ty. gessk.s arkiv 1936–39, Presse. Propaganda. RA pk. 324, jfr. notits af Frielitz 2.2.42. Sst. Arbeiterbewegung, Sozialpolitik, Kommunisten, Emigranten. RA pk. 325 samt sagen mod O. L. Guldberg.

23. Löw: notits af 3.8.39. SD-Kiels akter.

24. Orig. i sagen mod H. C. Bryld IV/3.

ding. Han drøftede med H. C. Bryld de planer, bladet havde om at flytte til København, som nedenfor skal omtales, og i den forbindelse lovede han at være behjælpelig med anskaffelse af en ny rotationspresse på lempelige betalingsvilkår. Annoncespørgsmålet kom også op i samtalen, og enten ved denne lejlighed eller få dage senere opgav Frielitz nogle adresser på firmaer, som kunne opsøges²⁵. Det var unægteligt besnærende at tro, at den tyske presseattachés besøg var foranlediget af annoncesagen, og at denne da havde fundet en for »Fædrelandet« positiv løsning. Så meget større blev skuffelsen, da det viste sig, at de anviste firmaer gav blankt afslag.

Forklaringen ses af en rapport i Frielitz's papirer²⁶, som omhandler en rejse i provinsen i sidste halvdel af august 1939 og også omtaler besøget på »Fædrelandet«. Det fremgår, at dette blot var et led i den almindelige orientering i provinspressen, der var rejsens formål. Annoncesagen er ikke nævnt, kun tilsagnet om støtte ved køb af rotationspresse. Hans interesse for bladenes bestand af maskiner er et gennemgående træk i rapporten, og hans afsluttende bemærkninger viser, at han under rejsen har søgt at klarlægge, hvilke eksportmuligheder der på dette område var for den tyske maskinindustri, så det favorable tilbud var ganske nærliggende og måske heller ikke uafhængigt af ønsket om at sikre ordren til et tysk firma.

Skønt Frielitz's besøg på »Fædrelandet« blev tilskrevet Löws bestræbelser – Löw antog, det var blevet til på Meissners initiativ – er det uden tvivl tilfældigt, at det indtraf, mens annoncesagen var aktuel. Frielitz behøver ikke engang at have været underrettet om, at der forelå et sådant spørgsmål. H. C. Bryld kendte ham ikke, men vidste, at han i modsætning til Löw og Meissner var regeringsembudsmand, og har i betragtning af emnets delikate karakter ikke fundet det påfaldende, hvis han selv har måttet bringe sagen på bane, og Frielitz har behandlet den, som om den var ny for ham og nøjedes med at love personlig støtte eventuelt blot opgivet nogle rimelige emner for annonceagenten. Situationen rummede rige muligheder for misforståelse. Hvad den ene part har opfattet som halvkvædet vise, kan den anden part have ment, som det var sagt. Utvivl-

25. Udateret rapport af Frielitz om rundrejse i provinsen (det fremgår af påbegyndt marginaldatering, at besøget i Kolding ligger nogle dage efter 21.8.39), Frielitz's papirer, Centralkartoteket K 13805. Löw: notiser af 28.8. og 6.9. 39. SD-Kiels akter. Meissner-LS Schlemann, Pres. Abt. Ausw. Amt 14.-15.9. 39. Ty. gessk.s arkiv. Presse- und Propagandawesen in Dänemark 1939-40. RA pk. 370.

26. Se note 25.

somt hørte Bryld en officiel støtte i de samme ord, som udtrykte presse-attachéens personlige imødekommen.

1. sept. 1939 blev Meissner udnævnt til presseattaché i København, hvor han fungerede sideordnet med Frieltz indtil besættelsen 9. april 1940, da han helt afløste denne. 14 dage efter sin ankomst skrev han til Ausw. Amts presseafdeling en oversigt over verserende sager²⁷, og i en efterskrift hertil anbefalede han presseafdelingen at interessere sig for en nyordning af annoncefordelingen, så der tilvejebragtes en understøttelse af de tyskvenlige blade, der hidtil ingen tyske annoncer havde fået. Indberetningen kaster også lys over »Fædrelandet«s sag, idet Meissner uden specielt at nævne det nazistiske blad skriver, at Werberat der Deutschen Wirtschaft, så vidt han vidste, arbejdede med spørgsmålet om annoncerens fordeling, en altfor forbeholden fremstilling, hvis han stadig var af den opfattelse, at der m. h. t. »Fædrelandet« var truffet en beslutning om annoncestøtte, som han havde skrevet til Frits Clausen.

På sin rejse til København passerede Meissner gennem Slesvig og Holsten, og Löw, der fik dette at vide, men ikke kendte noget til hans nye stilling, antog, at Meissner rejste til Danmark for at bringe annoncestøtten til udførelse. At det ikke umiddelbart var sket, blev han klar over, da han lidt over midnat den 6. september fik besøg af H. C. Bryld, der var kørt til Kiel for at bede om hjælp i den alvorligste af de krisesituationer, »Fædrelandet« hidtil havde stået i.

Til skuffelsen over, at vejen til de tyske annoncepenge alligevel ikke var banet, kom de mørke fremtidsudsigter, som de storpolitiske begivenheder tegnede for DNSAP og dermed også for dets blad. Den 23. august undertegnedes den tysk-sovjetiske ikke-angrebspakt, og 1. september angreb Tyskland Polen og startede dermed 2. verdenskrig. Begge dele skærpede stemningen mod det nazistiske Tyskland, hvad også dets danske fortalere fik at føle. Det kostede utvivlsomt »Fædrelandet« abonnenter, og det afskar muligheden for ekspansion. Samtidig blev bladet ramt af en likviditetskrise, som bevirkede, at det ikke kunne udbetale månedsløn til redaktionen²⁸, og som gav anledning til en hurtig partiindsamling under usædvanlig hårdhændede former; på listerne skulle det også noteres, hvilke medlemmer der *ikke* havde bidraget²⁹.

Trods den desperate situation, der også giver sig til kende i det særegne

27. Se note 25.

28. Korr. med lokalredaktøren i København, Bovr. ark. 3 b–38,5.

29. Partibefaling gengivet i SA-befaling nr. 28 af 7.9.39. Sagen mod Frits Clausen VII/10.

tidspunkt, han 6. september opsøgte Löw på, havde H. C. Bryld dog endnu ikke ladet alle prestigehensyn falde. Han forklarer efter krigen, at han var endt i Kiel under eftersøgning af en bog, hans bror havde lånt på Det kongelige Bibliotek, og som var hjemkaldt. Den var vandret gennem flere hænder, og Bryld blev henvist fra Bovrup til Flensborg og derfra til Kiel, hvor det endelig viste sig, at Löw havde sendt den videre til Berlin. Forklaringen rummer sådanne urimeligheder – bl. a. at det ikke ved en telefonsamtale fra Flensborg blev opklaret, at Löw ikke havde bogen – at den næppe er ren konstruktion³⁰. Löws samme dag udfærdigede notits om samtalen viser da også, at den har et udgangspunkt i virkeligheden. Löw skriver om den natlige samtale: »Det vigtigste formål med hans besøg var utvivlsomt . . .« , med andre ord har Bryld benyttet et letgennemskueligt påskud – den hjemkaldte bog – som en formel motivering af samtalen. Alene dette tyder på, at han denne gang havde videregående ønsker at fremføre end under deres forrige møde en god måned før.

»Fædrelandet«s nød malede Bryld nu i de mørkeste farver uden dog at afsløre det kroniske underskud. Foruden etableringsgælden skød han vanskelighederne over på krigsudbruddet, som ikke blot skulle have kostet abonnenter, men også danske annoncer og samtidig have gjort det umuligt for bladet at optage lån i noget pengeinstitut. En sådan forfølgelse af nazisterne førte stemningen i Danmark nu med sig. I annoncesagen var Bryld dybt pessimistisk, og han erklærede over for Löw, at han måtte have en afgørelse hurtigt, for hvis svaret blev negativt, måtte »Fædrelandet« træde i likvidation. Så langt var der kun tale om en motiveret skærpelse af det hidtil fremførte ønske om annoncer, nye argumenter for en tysk støtte. Netop det forståelige behov for en snarlig afklaring af annoncesagen kunne begrunde, at han opsøgte Löw over hals og hoved; men hvorfor da de indledende omsvøb?

Annoncering var den foretrukne form for støtte, fordi den formelt var et normalt forretningsmæssigt anliggende, og fordi man kunne påberåbe sig kun at ville have ligestilling med de øvrige aviser. Anderledes, hvis det drejede sig om kontante tilskud som lån eller gave. Og Bryld var ikke taget til Kiel for at fremskynde den ene eller den anden afgørelse i annoncesagen, men for at få et positivt tilsagn om hjælp – på den ene eller den anden måde. Hans ærinde blev penibelt, fordi han måtte gøre Löw forståeligt, at han også var interesseret i at få hjælp under andre former,

30. Sagen mod H. C. Bryld II/D § 33.

31. »Die Hauptsächlichste Zweck seines Besuches war zweifellos. . .«. Notits af 6.9.39. SD-Kiels akter.

evt. som kontante bidrag. Han sagde det ikke direkte; men samtidig med at han gav udtryk for sin skepsis m. h. t. annoncerne, stipulerede han et beløb – 15.000 kr. – som nødvendigt for at rette situationen op og udtalte håb om at få dem som forudbetaling fra de kommende annoncører.

Löw forstod. Han svarede Bryld, at han ikke var i stand til at give nogen løfter, men ville gøre endnu et forsøg på at hjælpe ham. Samme dag skrev han til SD-Hauptamt i Berlin et brev med en indtrængende opfordring til at gøre, hvad der var muligt for at opretholde »Fædrelandet«, og i dette brev var Brylds anmodning vendt om, så den primært gjaldt 15.000 kr. – eventuelt fremskaffet gennem annoncer³². Löw gik meget stærkt ind for hjælpen og skrev, at han ville forsøge selv at komme til Berlin.

Det var Tysklands propagandainteresser, Löw påkaldte. Han mindede SS-Sturmbannführer Ehlich, som brevet var stilet til, om at de nylig havde talt sammen om, hvor vigtigt propagandaarbejdet i Danmark var, og hvilken rolle DNSAP spillede for det. Han kaldte »Fædrelandet« det eneste dagblad i Danmark, som den tyske propaganda kunne gøre sikker regning på³³, og vedlagde en stemningsberetning om den danske befolknings antityske holdning efter krigsudbruddet – modtaget fra DNSAP.

Akterne viser ikke det videre forløb eller resultatet af Löws bestræbelser, og heller ikke de forklaringer, der er afgivet efter krigen, tillader sikre slutninger³⁴. Men »Fædrelandet«s spalter viser, at det endnu varede adskillige måneder, før tyske annoncer holdt deres indtog, så i den retning fik Löws henvendelse ingen betydning. Derimod rummer akterne vidnesbyrd om kontante tilskud, som nedenfor skal omtales; men de var af så ringe en størrelsesorden, at de snarest er tilvejebragt lokalt eller i hvert fald inden for rammerne af SD's midler. Så stort et beløb som

32. »Diese können eventuell durch Anzeigenaufträge deutscher Firmen beschafft werden... Sollte es noch eine andere Möglichkeit geben, einen solchen Kredit flüssig zu machen?« Löw-SS-Sturmbannführer Dr. Ehlich 6.9.39. Samtalenotitsen medsendtes som bilag.

33. »das einzige wirklich zuverlässig(e) der deutschen Propaganda zur Verfügung stehende Tagesorgan in Dänemark«. Formen »zuverlässige«, må anses for en skrivefejl, da samme vending i samtalenotitsen er rettet til den adverbelle form, som også giver bedre mening.

34. Politirapporter i sagen mod H. C. Bryld IV/C og i sagen mod Frits Clausen IV/Y. Söhnlein, der fra 1.4.39 var ansat i Kiel, fra 1.9.39 udstationeret i Flensburg, forklarer, at han af Lönnecker fik at vide, at sagen var gået i orden; men det skulle være sket under selve Brylds besøg i Kiel, hvorfor meningen sikkert kun har været, at Löw stillede sig velvilligt. Löw forklarede først, at pengene blev skaffet, men ændrede så sin forklaring til, at han ikke vidste det, da udbetalingen var Meissners sag. Således fastholdt endnu i redegørelse af apr. 1948, s. 35–36. Sagen mod Frits Clausen II/5.

15.000 kr. var der ikke tale om, og vi må derfor snarest gå ud fra, at det ikke lykkedes at skaffe penge fra myndigheder, som havde større summer til rådighed for dette formål, at Löws aktion slog fejl, og at han i stedet fandt muligheder for en mindre nødhjælp. Det er således som et udslag ikke af propagandainteresser, men af begrænsede særinteresser, støtten skal ses.

Nærmest tilknytning til Brylids besøg har et notat foroven på kopien af Löws brev til SD-Hauptamt 6. sept. 1939. Med rød blyant er skrevet: »Værdibrev RM. 1050,- Ettusindeoghalvtreds« og nedenunder »Ilkurér«³⁵. Dette notat kan kun sættes i forbindelse med brevet, hvis vi antager, at det var penge, der tilgik »Fædrelandet« som en hjælp i den øjeblikkelige krisesituation; men naturligvis kan SD-Kiel også have benyttet lejligheden til at få et sagen uvedkommende beløb befordret til Berlin med samme kurér som brevet.

Klarere taler en rapport fra Lönnecker 21. okt. 1939. Lönnecker, der ligesom Löw var indstillet på at støtte DNSAP, kritiserede, at »Fædrelandet« ikke havde fået nogen støtte fra tysk side »med undtagelse af de 4000 kr. én gang for alle«³⁶. Da veksselforholdet mellem mark og kroner var ca. 1:2, er der her tale om det dobbelte af det beløb, notatet angik.

Samtidig bestred Lönnecker – og så vidt udbetalinger gennem SD-Kiel angår, må vi antage med rette – en udtalelse i Berlin, der antydede en mere betydelig støtte til »Fædrelandet«. Hans underordnede, SS-Oberscharführer Wolfgang Söhnlein, havde været i hovedstaden og talt med referenten for danske anliggender i RSHA VI (tidligere SD-Ausland) SS-Hauptsturmführer Hans Pahl. Pahl havde da udtalt, at »Fædrelandet« havde fået tilstrækkelig støtte fra Tyskland, og at det nu var på tide, de danske nationalsocialister selv sørgede for deres blad³⁷.

Denne udtalelse er først og fremmest interessant, fordi den viser, at der i SD også hævdede sig røster, der var kritiske over for støtten til »Fædrelandet«. Hans Pahl (der efter 9. april 1940 blev SD-kommitteret i København) nød ikke stort ry som efterretningsmand, men var dog nået til den realistiske opfattelse, at DNSAP og navnlig »Fædrelandet« i økonomisk henseende var at ligne ved »en tønne uden bund« – »ein Fass ohne Boden« – og han mente, at de danske nazister kun var ude på at trække penge ud af tyskerne og ikke gjorde noget til gengæld. Efter kri-

35. »Wertbrief RM. 1050,- Eintausendfünfzig« – »Eilboten«.

36. »mit Ausnahme der einmaligen 4.000 D. kr.« SD-Kiels akter.

37. Udat. fragment underskrevet Söhnlein af beretning om rejse til Berlin 12.–13. okt. 1939. SD-Kiels akter.

gen har Söhnlein forklaret, at han i efteråret 1939, da SS-Obersturmbannführer Biermann var tiltrådt som leder af SD-Kiel, fik ordre til at samle efterretninger om DNSAP uden om partiledelsen og referere direkte til ham, uden om Löw³⁸. Der er således ikke tvivl om, at Löw i hvert fald hen på efteråret mødte modvind også inden for SD, så når akterne efter oktober tier med støtteaktioner til fordel for »Fædrelandet«, skyldes det utvivlsomt, at der ingen blev foretaget, fordi Löw ikke kunne udrette noget. Dette indtryk bekræftes af det sidste aktstykke i mappen, der refererer et forsøg på at opnå støtte fra Reichspropagandaamt Schleswig-Holstein ved en henvendelse 27. febr. 1940³⁹. På grund af DNSAPs modsætningsforhold til det tyske mindretal kunne et forsøg hos partiinstanser i Schleswig-Holstein ikke forventes at give – og gav da heller ikke – noget resultat. Löw ville ikke lade noget være uforsøgt; men hans muligheder var udtømt. Nogen effektiv understøttelse af »Fædrelandet« førte DNSAPs samarbejde og venskabelige forbindelse med SD-Kiel ikke til.

Gustav Meissner

Samtidig med at SD-Kiels betydning som fortaler for »Fædrelandet« ebbede ud, vandt bladet fodfæste i det tyske gesandtskab i København. »Tiderne er jo i Dag anderledes m. H. t. Gesandtskabets Syn paa D. N. S. A. P.«, skrev H. C. Bryld 5. apr. 1940, hvormed han sigtede til presseattaché Gustav Meissner, og samme dag gav denne i en rapport til »Dienststelle Ribbentrop« udtryk for, at han nærede tiltro til DNSAPs fremtidsmuligheder⁴⁰. Frem til besættelsen var Meissners kontakt med DNSAP i det væsentlige koncentreret om »Fædrelandet«, hvis sag han så at sige havde med fra Berlin, og som han efter sin ansættelse 1. sept. 1939 bearbejdede i sin egenskab af presseattaché.

Om perioden frem til august 1940, da den store understøttelse af DNSAP og dets presse, som nedenfor skal omtales, begyndte, findes praktisk talt intet samtidigt kildemateriale om tysk støtte til »Fædrelandet«, og kun meget begrænsede slutninger lader sig drage af de efter krigen afgivne forklaringer. I senere opgørelser foretaget af tyske myndigheder kan vi imidlertid indirekte læse, at der ikke før august 1940 fra det tyske udenrigsministeriums side har fundet nogen understøttelse sted

38. Sagen mod Frits Clausen XVI/QQ.

39. Notits af SS-Obersturmführer Schlünzen, kulturreferent i SD-Kiel.

40. H. C. B. – A. Langaard Nielsen (Bovr. ark. la-4,2), G. M.-SS-Oberführer Likus. Ausw. Amt, Dienststelle Ribbentrop's ark. Mitarbeiterberichte 1939–40. RA pk. 197.

af en størrelsesorden, som gjorde den værd at tage hensyn til. Klarest er en opgørelse fra november 1941, der opgiver tallet 3.340.000 kr. for den samlede støtte til DNSAP og »Fædrelandet«, hvilket nøje svarer til summen af de fra aug. 1940 bevilgede tilskud ⁴¹. Forskellige opgørelser af de specielt til »Fædrelandet« udbetalte midler lader heller ikke formode, at der er regnet med større udbetalinger før august 1940; men nogen nøjagtig sammenligning med de enkelte bevillinger kan ikke foretages, da der først fra foråret 1941 sondredes skarpt mellem penge til parti og presse ⁴². Når vi hertil lægger, at understøttelsen i august 1940 overalt i de ret mange dokumenter, hvorigennem vi kan følge den, behandles som en ny foreteelse, uden at det f. eks. bemærkes, at den afløser anden understøttelse fra Auswärtiges Amt, kan tidspunktet for en betydelig eller regelmæssig støtte til »Fædrelandet« sættes til august 1940. Indtil da var hjælpen gennem gesandtskabet i København af samme beskedne omfang, som den SD-Kiel havde ydet eller udvirket.

I Meissners tidligere nævnte indberetning af 15. sept. 1939 ⁴³ omtaler han det indkøb af ny rotationspresse, som var drøftet med Frieltz, og som denne havde lovet at være behjælpelig med at skaffe på gode betingelser, »med en understøttelse fra os« ⁴⁴, skriver Meissner. Det var planen, at denne anskaffelse skulle ske ved »Fædrelandet«s overførelse til København i oktober; men skønt denne blev gennemført, tvang økonomien dog bladet til at fortsætte med de gamle maskiner. Det havde længe været H. C. Brylds hensigt at forlade Kolding, og allerede 28. juli 1939 bad han sin bror, Irs. Børge Bryld, om at rejse et banklån på 20.000 kr. til nyetablering i København ⁴⁵. Skønt et større banklån først blev opnået i december, fandt flytningen dog allerede sted i slutningen af oktober, hvilket kunne lade sig gøre, fordi Meissner havde skaffet forbindelse med et bogtrykkeri, der var villigt til at trykke bladet på kredit, mens flytningen stod på ⁴⁶. Nogen succes blev dette arrangement

41. Rademacher: notits af 7. nov. 1941. Ausw. Amt, »Dienststelle Ribbentrop« (Abt. Deutschland)s ark. Ringordner »Unterstützung der nationalsozialist. Arbeit in Dänemark«. RA pk. 198. (Trykt i Parl. Komm. beretning XIII bil. 207). Optælling efter bevillingerne af 2. aug. 40, 20. dec. 40, 24. apr. 41, 18. juli 41, samt det udtrykkeligt medregnede bevillingsforslag af 27.10.41 (alle sst.) giver et beløb på 3.345.121 kr.

42. Se foruden Rademachers notits af 7. nov. 41 (note 41) H. C. Bryld – det tyske gesandtskab 15.3.41 (RA pk. 198) samt et på tysk affattet regnskab for perioden 1.1.–15.9.41 (skifteretssagen).

43. Se s. 243.

44. »Mit einer Beihilfe von uns«.

45. Bovr. ark. 49 b-2.

46. Forklaring af H. C. Bryld 10.1.46. Sagen mod H. C. B. II/D § 10.

dog ikke, da det kun varede 4 dage, hvorefter »Fædrelandet« i en halv snes dage slet ikke udkom, indtil en ny bogtrykker var fundet. Fra 3. dec. 1939 benyttede det igen eget trykkeri, og takket være en kassekredit på 50.000 kr. – mod klækkelig kaution, ikke færre end 6 hver for sig velhavende kautionister – kunne de mest trykkende gældsposter i forbindelse med flytningen bringes ud af verden.

Blev Meissners hjælp i denne forbindelse således ikke af megen værdi, var han dog i stand til at genskabe den gode stemning ved at yde tilskud fra gesandtskabets pressefond. I sin indberetning af 15. sept. 1939 skriver han, at denne var utilstrækkelig til nogen virksom og vedvarende understøttelse af den tyskvenlige presse, og i overensstemmelse hermed forklarede han efter krigen, at han fra begyndelsen af 1940 udbetalte mindre beløb til »Fædrelandet«s redaktør, Steen-Rasmussen, i situationer, hvor bladet var i forlegenhed for penge til lønudbetaling eller på anden måde var kommet i en særlig økonomisk knibe⁴⁷. Dette udsagn er i sig selv af omtvistelig værdi; for skønt Meissner under retsopgøret støttede de ledende nazisters forsvar, forelå her den særlige situation, at det allerede i sommeren 1945 var klarlagt, at »Fædrelandet« havde modtaget store summer fra Tyskland, hvorefter hovedbestræbelsen gik ud på at skjule, at også DNSAP havde fået en klækkelig økonomisk støtte. Meissner kunne derfor have et motiv til at rykke den første understøttelse af »Fædrelandet« tilbage til et tidspunkt, hvor de politiske konjunkturer gjorde det mindre sandsynligt, at den havde sammenhæng med udbetalinger til partiet, ydet som et led i den tyske politik. Udsagnet bekræftes imidlertid på karakteristiske punkter af en telefonaflytning fra 29. juli 1940⁴⁸, da kassen var tom, og forskellige veje til at rejse penge til at få genåbnet bladets telefon drøftedes. H. C. Bryld indskærpede da, at Steen-Rasmussen ikke måtte gå til Meissner, »det er uklogt, vi har trukket lidt hårdt paa ham i den sidste Tid, saa det maa han endelig ikke . . .«. For det første bekræfter denne kilde, at der før august havde været økonomisk hjælp at hente hos Meissner – netop som en nødhjælp, og for det andet beskrives fremgangsmåden ligesom af Meissner sådan, at det var Steen-Rasmussen, der hentede pengene, mens de fra august altid blev modtaget af H. C. Bryld.

Måske ydede tyske myndigheder – og vi må igen navnlig tænke os Meissner – »Fædrelandet« endnu en økonomisk hjælp i sommeren 1940. Den 7. maj optræder nemlig den første tyske annonce i bladet, og frem

47. Rapport af 26.10.45 og af 18.9.46 (Sagen mod Frits Clausen II/GG og IV/Y, rapport af 18.11.46 (sagen mod H. C. Bryld IV/C).

48. Afskr. i sagen mod H. C. Bryld III/4.

til 18. aug. lader i alt 38 annoncer sig henføre til tyske firmaer og institutioner. Tilsammen fyldte de ca. 6 sider. Hvis priserne på annoncer var de samme, som kendes fra efteråret 1940⁴⁹, og de er blevet betalt efter højeste takst, 30 øre pr. mm = 900 kr. pr. side, har de indbragt i alt ca. 5400 kr. fordelt over 3 måneder. Der er langt fra dette tal til de forventninger, der året før var stillet til den tyske annoncering. I sin indberetning af 15. sept. 1939 opgav Meissner, at den samlede tyske annoncering i Danmark androg ca. 1.700.000 kr. Er dette tal blot tilnærmelsesvis korrekt, var det endnu kun en yderst beskedne bid af kagen, der blev rakt det nazistiske blad.

Var disse annoncer dukket op i 1939, kunne vi med sikkerhed have sagt, at de repræsenterede en støtte fra tyske myndigheder; men meget havde siden ændret sig. Danmark var 9. april 1940 blevet besat af tyske tropper, og en nazistisk magtovertagelse var dermed blevet en mulighed, der ikke kunne afvises af partiets modstandere, og som dets tilhængere troede på. Det bevirkede, at »Fædrelandet« fik flere annoncer, og det er da muligt, at også tyske firmaer eller deres repræsentanter i Danmark har anset det for klogt på denne måde at vise en gestus over for de potentielle nye magthavere. Ingen af annoncerne lader sig umiddelbart karakterisere som støtteeannoncer, hvilket heller ikke var at forvente på et tidspunkt, da også tyske myndigheder lagde overordentlig stor vægt på at holde deres støtte til de danske nazister skjult. Hovedparten var indrykket af Persil-koncernen, der drev lige så intens reklamevirksomhed i de øvrige blade. Et par annoncer for de tyske propagandaorganer »Signal« og »Das Reich« var udpræget velplaceret i en nazistisk avis, og også det tyske arbejdsanvisningskontor kunne regne med et særligt publikum blandt »Fædrelandet«s læsere. Da DNSAP havde sin største styrke på landet og desuden var trådt i samarbejde med L. S., var det heller ingen ufornuftig disposition af Krupp at indrykke annoncer for høstmaskiner i juli og august. Derimod undrer det trods alt at se 3 ganske vist ret små annoncer for Leipziger messen i betragtning af, at den stadig var repræsenteret af samme mand, som året før havde erklæret aldrig at ville reklamere i et

49. Daglige annoncerrapporter sept. 1940–sept. 1942. Bovr. ark. 49 d. Af disse daglige sammentællinger af hhv. tegnede og indrykkede annoncer ses, at der er anvendt takster varierende fra ca. 10–30 øre pr. mm. Den sidste pris er taget for de annoncer, der er specificeret under »Propagandakontoret« i efteråret 1940, dvs. dem, der indgik i DNSAPs annoncekampagne og betaltes af de tyske tilskud. En stigning i gennemsnitsprisen for annoncer de dage, tyske annoncer udgjorde en større part, tyder på, at de blev betalt efter en lignende høj takst. Af posten Propagandakontoret ses også, at rabatten for flere indrykninger har været meget lille.

nazistisk blad⁵⁰. Fra midten af september til midten af december kom tilsvarende en ny bølge annoncer af ret nøje samme størrelse, og sådan indløb indtil midten af 1942 med mellemrum grupper af tyske annoncer, hver repræsenterende samme eller en lidt mindre værdi end de grupper, vi træffer i 1940. Så beskedne disse ordrer var, lader de sig højst anse som produkt af en halvt frivillig ordning mellem firmaerne og gesandtskabet. For »Fædrelandet« var de som al tysk støtte før august 1940 en hånds-rækning, men ingen effektiv hjælp.

Den politiske understøttelse

Det ringe udbytte, »Fædrelandet« igennem mere end et år havde af sine bestræbelser på at skaffe tysk understøttelse, viser, at det endnu kun var svage kræfter og interesser, det formåede at aktivere. Den lokale, delvis nyttebetonede velvilje, det nød hos underordnede myndigheder og enkeltpersoner, rakte ikke langt, og Tysklands propagandainteresser formåede det heller ikke i større grad at tiltrække. DNB-abonnementet og nødhjælpen fra gesandtskabets pressefond var ingen overbevisende gengæld for det ihærdige forsvar, det nazistiske dagblad førte for Det tredje Riges fremfærd inklusive besættelsen af Danmark.

Forholdet kan ikke tilstrækkeligt forklares ved, at bladets tyske forbindelser lå på et ret lavt plan, eller ved de berettigede anker, der lod sig fremføre mod dets redaktionelle og tekniske kvalitet, skønt begge dele kan have spillet en rolle. Vi må også tage i betragtning, at »Fædrelandet« var så nært knyttet til DNSAP, at en støtte til bladet samtidig blev en støtte til partiet og altså lod sig opfatte som et politisk engagement. Før besættelsen stødte en tilnærmelse til DNSAP an mod Tysklands udenrigs-politiske linie, som sigtede mod et venskabeligt forhold til den danske regering med det formål at opretholde Danmarks neutralitet, og heller ikke umiddelbart efter den 9. april var de ansvarlige tyske myndigheder tilbøjelige til at indlade sig på et hasardspil til fordel for Frits Clausen med risiko for et alvorligt tilbageslag for de vægtige militære, politiske og økonomiske interesser, der var sikret gennem forhandlingspolitikken. Så længe denne tilstand varede, var en hånds-rækning i smug alt, hvad »Fædrelandet« kunne gøre sig håb om.

Det ligger uden for denne undersøgelses rammer at uddybe den kurs-ændring, tysk besættelsespolitik i Danmark undergik i sommeren og efteråret 1940. Baggrunden var først og fremmest Tysklands sejr under vestfelttoget i maj-juni 1940, som satte Frankrig ud af spillet, hvorved en en-

50. Se s. 239.

delig tysk sejr eller en fordelagtig fred med England en tid syntes inden for rækkevidde. Dermed svækkedes begrundelsen for det foreløbige arrangement, der var truffet med den danske regering, og opmærksomheden rettedes fremad mod en »endelig« ordning af Danmarks forhold. En bestemt plan at gå efter havde de tyske myndigheder ikke; men blandt de muligheder, man forestillede sig, spillede de danske nazisters overtagelse af magten en væsentlig rolle.

Stillingen i juli 1940 kan beskrives sådan, at det tyske udenrigsministerium, hvis kompetence m. h. t. de politiske forhold i Danmark var ubestridt, ikke i øjeblikket havde til hensigt at bringe Frits Clausen til magten, men alligevel nærrede en sådan interesse for DNSAP, at det ville sætte noget ind på at styrke dets stilling i befolkningen for eventuelt senere at tage dets overtagelse af regeringsmagten op til overvejelse. I denne ånd udarbejdedes 10. juli 1940 en notits om de indrepolitiske forhold i Danmark, hvori DNSAPs muligheder var stærkt betonet, mundende ud i et forslag om at finansiere udførelsen af en storstilet propagandaplan, som var opstillet af DNSAP. Som et led i denne plan indgik køb af den længe savnede ny rotationspresse til »Fædrelandet« samt penge til udvidelse af medarbejderstaben og til en kampagne, der skulle skaffe bladet flere abonnenter. Der ansøgte om et samlet beløb på 524.621 kr., hvoraf ca. 200.000 kr. skulle komme »Fædrelandet« til gode⁵¹.

Denne notits var underskrevet af Löw, der 11. apr. 1940 var avanceret til referent for Skandinavien i RSHA VI, hvorfra han 1. juli 1940 ved en nyordning overførtes til RSHA III med Danmark, Norge, Holland og Belgien som arbejdsområde, samt af Meissner, hvem det i maj 1940 officielt var blevet overdraget at varetage forbindelsen med de danske nazister. Så langt var det de hidtidige kræfter, der virkede; men initiativet bag ansøgningen var dog udgået fra gesandt (senere understatssekretær) Martin Luther, der var leder af Abteilung Deutschland, en ny afdeling af det tyske udenrigsministerium, der havde overtaget bl. a. »Dienststelle Ribbentrop«s personel og arbejdsområde, og under hvem forbindelsen med nazistiske organisationer i og uden for Tyskland sorterede. 29. juli forelagde Luther andragendet for rigsudenrigsminister Ribbentrop, der understregede dets politiske betydning ved først at indhente Hitlers samtykke, før han 2. august pålagde Luther at bringe planen til udførelse⁵².

51. Notits med bilag i Ausw. Amt, Renthe-Finks håndakter. RA pk. 302. Notitsen trykt i Parl. Komm. XIII bil. 63.

52. Luther, forelæggelsesnotits af 29.7.40, Sonnleithner – Luther 2.8.40. Ausw. Amt, »Dienststelle Ribbentrop«s ark. »Unterstützung der nationalsozialist. Arbeit in Dänemark«. RA pk. 198. De følgende akter fra RA pk. 198 stammer alle fra denne ringordner.

13. august var Löw i København og udbetalte den første rate til Frits Clausen, der overlod pengenes videre fordeling til H. C. Bryld i hans egenskab af propagandaleder for DNSAP og formand for »Fædrelandet«s bestyrelse.

Vi kan ikke nøjagtigt se, hvor mange penge der tilflød »Fædrelandet«. Propagandaplanen blev ikke uændret gennemført, og navnlig den store 9. april-kampagne i okt.-nov. 1940, der ikke var forudset, må have medført reduktion i de andre poster. Men den planlagte udvidelse af redaktionen og forbedringen af det tekniske udstyr blev foretaget. Den 18. september udkom bladet med forbedret tryk og med Helge Bangsted – tidligere Reuter-korrespondent og redaktionssekretær ved BT – som ny og mere professionel redaktør. Også kampagnen for tegning af nye abonnenter førtes igennem. Derfor har mulighederne for at skære ned på de beregnede 200.000 kr. sikkert været meget begrænsede.

Bladets økonomiske stilling var nemlig ingenlunde forbedret i 1940. Indtægterne steg, men holdt ikke trit med udgifterne. Det tyske tilskud, som i 1939 ville have været afslutningen på alle sorger, forsløg i 1940 kun til at holde de mest pågående kreditorer fra døren. Årsregnskabet for 1940 viser en tredobling af både udgifter og indtægter, så underskuddet for dette år var på 408.000 kr. Hermed nåede nettogælden ved årsskiftet op på i alt 541.000 kr. En del af den kunne man tage sig let, idet 133.000 kr. var tyske tilskud, der var bogført som tilgodehavende til H. C. Bryld⁵³. Men af den øvrige gæld var over 100.000 kr. vekslers, mens 240.000 kr. blev samlet under »Diverse Kreditorer«. Nye langfristede lån lykkedes det ikke at optage i 1940.

Årsregnskabet var endda ikke noget fuldgyldigt udtryk for »Fædrelandet«s økonomiske misere ved udgangen af 1940. Dels var 58.000 kr. af indtægterne tilvejebragt gennem delvis hårdhændede indsamlinger, dels må vi regne med, at en del af tilskuddet fra Tyskland ikke er bogført, men indgået i regnskabet som en afkorting af udgifterne. I sin instruks for udbetalingen bestemte Luther, at pengene bortset fra et forskud skulle udbetales mod udlevering af kvitterede regninger, og i gesandtskabets indberetning af 20. november 1940 med redegørelse for støtten skrev Meissner, til hvem udbetalingerne af praktiske grunde var overgået, at denne praksis i størst muligt omfang var fulgt, ligesom det fremgår, at

53. Lrs. Sally: Indberetning til skifteretten. Skifteretssagen. Henfører til en nu ukendt oversigt over lånekreditorer pr. 31.12.1940. Af de 189.000 kr., H. C. Bryld står opført med, henførte han ved opgørelsen med »Mundus« i sept. 1941 de 56.000 kr. til egne indskud.

bilag var vedlagt indberetningen til Berlin⁵⁴. Derved er de kommet til at mangle i »Fædrelandet«s bogholderi, og det var da den simpleste fremgangsmåde at holde dem uden for regnskabet, hvorved udgiftssiden er blevet reduceret. I alt må vi regne med, at det forretningsmæssige under-skud har oversteget en halv million kr.

Bladets oplag lader sig ikke beregne på samme måde som for 1939 på grundlag af indtægten på abonnement og løssalg. Dels steg abonnementsprisen fra kvartal til kvartal, dels steg oplaget, så et gennemsnit kun har mindre interesse. Vi kan dog umiddelbart se, at de oplagstal, Meissner 20. nov. 1940 indberettede til Berlin, beror på en betydelig overdrivelse, idet 12.000 pr. 15. sept. og 23.000 pr. 20. nov. skulle have indbragt dobbelt så meget som de 184.000 kr., der er opført på årsregnskabet.

Et pålideligt udgangspunkt findes i en på tysk affattet oversigt over »Fædrelandet«s oplag måned for måned i 1941–42⁵⁵ fundet blandt »Fædrelandet«s papirer. Den viser, at bladet i januar 1941 havde 6419 abonnenter og et løssalg på 4561, altså et samlet nettooplag på ca. 11.000. Desuden kender vi resultatet af den kampagne for nye abonnenter, de tyske tilskud finansierede. Der udsendtes prøveabonnementer i stor stil, og skønt modtagelsen ofte var blandet (»Som Svar . . . skal jeg kun bringe Dem en Tak fordi De er *ophørt* med at sende dette nationalsocialistiske Organ ind ad Døren«, skriver 14. okt. en sagesløs tandlæge⁵⁶) viser akkvisitionsregnskabet dog, at kampagnen gav resultater⁵⁷. I tiden mellem 24. sept. og 23. dec. tegnedes 3072 abonnementer på denne måde, og hvis vi regner med, at de heri indeholdte genbestillinger er gået omtrent lige op med stigningen i abonnementer tilgået bladet direkte, når vi til, at »Fædrelandet« i okt. kv. 1940 gennemsnitligt har haft ca. 5000 abonnenter. De særlige politiske forhold taler for at regne løssalget lidt højere end normalt i de følgende år, hvor det udgjorde $\frac{2}{5}$ af oplaget. Sættes det ligeledes til 5000 i okt. kv., nås et samlet gennemsnitligt oplag på 10.000 solgte eksemplarer. Regnskabets salgsindtægt nås da ved f. eks. at regne med oplag på 4, 6 og 7000 i de foregående kvartaler. Trods fremgangen i 1940 befandt den danske nazisme sig endnu på dette beskedne niveau.

»Fædrelandet« var på intet tidspunkt indstillet på at sætte tæring efter

54. Luther: notits af 16. (fejlskrivning for 6.?) aug.40. Indberetning underskrevet af Renthe-Fink 20.11.40. Begge RA pk. 198. Sidstnævnte trykt i Parl. Komm. XIII bil. 131. Denne er konciperet af Meissner. Meissner rapport af 22.3.48. Sagen mod Frits Clausen IV/Æ.

55. Skifteretssagen.

56. Bovr. ark. 49 a-1.

57. Bovr. ark. 49 c.

næring. Den prestigepolitik, der alt i alt kendetegnede DNSAP omkring 1940, var særlig udpræget for bladets vedkommende. Tidligere er omtalt de overdrevne forestillinger, H. C. Bryld bibragte Löw m. h. t. bladets oplag⁵⁸. Meissner synes ved årsskiftet 1939–40 at være blevet rigtigere orienteret, idet han i indberetningen af 20. nov. 1940 opgiver et begyndelsesoplag for 1940 på 4000, hvilket i hvert fald som bruttooplag betragtet er rimeligt. Men hans senere tal er igen stærkt overdrevne. Til de store ord svarede også en flothed i dispositioner, der bidrog til at forøge underskuddet. Først flytningen til København, som måtte øge omkostningerne, og netop i denne situation, hvor man ingen penge ejede, taltes om anskaffelse af ny rotationspresse. Da de tyske tilskud kom, blev de ikke brugt som tilskud til driften, men til udvidelser og forbedringer, der belastede det fremtidige udgiftsbudget. Man lod det ikke engang blive ved at gennemføre de projekter, der var bevilget penge til, men udvidede 16. okt. 1940 »koncernen« med en ny avis, et frokostblad, der hed »Middagsbladet«. Det var holdt i den lette genre, næsten uden politisk indhold, med 4 sportssider og læserbreve med vrede klager over overfyldte postkasser i den indre by. Denne »spøg« nåede at koste »Fædrelandet« 60.000 kr., før den blev opgivet igen 21. dec. 1940.

Midt i november 1940 blev alle planer om en snarlig nazistisk magtovertagelse skrinlagt; men stadig var det Tysklands politik at støtte DNSAP for eventuelt i en fjernere fremtid, når den »endelige« nyordning skulle finde sted – det vil sige efter krigsafslutningen – at lade partiet overtage hvad magt, der måtte være for danske organer at udøve. Det betød, at der måtte bevilges flere penge, og i den ovenomtalte indberetning af 20. nov. 1940 var også opstillet et budget for de næste tre måneder, hvortil søgtes om i alt 516.500 kr. De blev bevilget af Ribbentrop 19. dec. 1940⁵⁹. Af dem var kun 72.000 kr. tiltænkt »Fædrelandet«. Heldigvis var der taget højde for overskridelser, hvortil 200.000 kr. af bevillingen blev holdt i reserve. Dem brugte »Fædrelandet« godt og vel. Da gesandtskabet 29. marts 1941 aflagde regnskab over for Berlin, var der endnu 30.000 kr. tilbage af bevillingen; men af de udbetalte penge havde »Fædrelandet« fået ikke mindre end 338.000 kr.⁶⁰

Det betød ikke, at »Fædrelandet«s ledelse helt havde indrømmet, hvor håbløse dets økonomiske forhold var. Oplagstallet dobledes op til 22.000, og den store overskridelse havde man fundet et nyt påskud for ved fra

58. Se s. 241.

59. Luther: notits af 20.12.40. Trykt i Parl. Komm. XIII bil. 143.

60. Indberetning af 29.3.41. RA pk. 198. Det må antages, at denne og de følgende kvartalsberetninger ligesom indberetningen af 20.11.40 er konciperet af Meissner.

1. januar at forøge sideantallet fra 8 til 12, noget mere om søndagen. Desuden anførtes det, at »Fædrelandet« havde påtaget sig det meste af trykkearbejdet for DNSAP. Herefter indrømmede H. C. Bryld, at det månedlige underskud var på 80.000 kr. Men en rest af tidligere tiders prestigepolitik kom til udbrud i en forunderlig slutbemærkning til den beretning, hvori han opgjorde bladets og partiets fremtidige pengebehov: »Skulde den politiske Udvikling være heldig for D. N. S. A. P., vil samtlige ovenstaaende Investeringer være overordentligt fordelagtige.« Underforstået for Tyskland ⁶¹.

Mundus

Når Bryld brugte udtrykket »Investeringer« om de tyske tilskud, hang det sammen med, at der kort forinden var truffet aftale om, at disse skulle bogføres som tilgodehavende for H. C. Bryld repræsenterende tredjemand; det ændredes kort efter, så DNSAP indtrådte i Brylds sted. En sådan ordning var naturlig, da den økonomiske understøttelse var ment som en hjælp til DNSAP, mens »Fædrelandet« var et selvstændigt aktieselskab. Den dybere hensigt på tysk hold var imidlertid at skaffe sig indsigt i og kontrol med bladets forhold.

Skønt det i gesandtskabets indberetning 29. marts 1941 blev sagt, at »Fædrelandet«s økonomi ikke var ringere, end at det havde kunnet bære sig selv, hvis det som hidtil var udkommet med 8 sider, må det store pengeforbrug dog have vakt mistanke. Desuden stod der røre om H. C. Brylds person. Den udeblevne magtovertagelse i november 1940 vakte stærk uro i DNSAP og førte i februar 1941 til et ikke ubetydeligt udbrud i København og på Sjælland. Kritikken rettede sig i første række mod H. C. Bryld og hans tre brødre, der også indtog ledende poster i partiet. Denne kritik vandt gehør i det tyske gesandtskab og førte dels til et ønske om at se H. C. Bryld udelukket af partiets ledelse, hvad Frits Clausen nægtede, dels til en – næppe berettiget – mistanke om, at han søgte at drage økonomisk fordel af sin stilling.

I en samtale med Frits Clausen i begyndelsen af april 1941 åbenbarede gesandt Renthe-Fink, hvad der var hensigten med den nye ordning ⁶². De ydede tilskud såvel som alle fremtidige skulle betragtes som rentefri lån; dog skulle der finde en aktieudvidelse sted, hvorved en del af det tyske tilgodehavende blev omsat til aktier, så majoriteten overgik på tyske hænder. Som en formildende omstændighed og for ikke ud-

61. H. C. Bryld – gesandtskabet 15.3.41 RA pk. 198. Kopi med bilag i Bovr. ark. 49 b-3.

62. Indber. af 8.4.41. RA pk. 198.

adtil at kompromittere arrangementet var det hensigten at lade den tyske aktiepost repræsentere af en dansk statsborger, der stod DNSAP nær. På Frits Clausens forslag udpegedes hertil grev Heinrich Schimmelmann, Lindenborg. Denne, fortsatte Renthe-Fink, skulle så formelt fremføre ønsket om at få tilkaldt en tysk sagkyndig, som kunne gennemgå bladets drift og konstatere, hvordan dets økonomi kunne stabiliseres, og hvilke tilskud der i fremtiden blev nødvendige. Pointen i det sindrige arrangement var altså en revision. Heller ikke dette forslag havde Frits Clausen mulighed for at sige nej til; men som en slags protest demonstrerede »Fædrelandet« i de samme dage sit tilhørsforhold til partiet ved fra 5. apr. 1941 at skrive sig som udgivet af DNSAP i stedet for det »A/S af 30. December 1938«, der nu blev bragt under tysk kontrol.

I hvor høj grad aktieudstedelsen var en formssag fremgår af, at Renthe-Fink i samme indberetning, hvori han refererede samtalen med Frits Clausen, og før der endnu var truffet forberedelser til at sætte nyordningen i værk, bad om snarest muligt at få den omtalte tyske sagkyndige sendt til København. Mindre diplomatisk sendte Berlin i første omgang slet og ret en revisor, der omkring 1. juni 1941 satte sig ind i »Fædrelandet«s økonomiske forhold. Den rapport, han efter sin hjemkomst af lagde til Abteilung Deutschland, rummede dog intet om økonomiske uregelmæssigheder, og han kunne heller ikke fremsætte forslag til væsentlige besparelser. Den forældede maskinpark krævede for mange reparationer, og personalet var for stort, men til gengæld dårligt lønnet. Det månedlige underskud var opgjort til 60–70.000 kr. Det blev nu kendt i Berlin, at oplaget kun var 10–11.000 ⁶³.

Omtrent samme resultat nåede den særligt pressesagkyndige SA-Oberführer Schönwitz fra Reichsverband der deutschen Zeitungsverleger, da han i sept. 1941 var i Danmark for at fuldende det nye aktiearrangement og samtidig foretog en fornyet gennemgang af »Fædrelandet«s forhold ⁶⁴. Han fandt i almindelighed driften sparsommelig og så i det væsentlige kun mulighed for at forbedre økonomien gennem et fremstød for flere abonnenter og annoncer, til hvilket formål han foreslog det månedlige tilskud forøget fra 80.000 til 85.000 kr. i den første tid. Mistilliden til H. C. Bryld kom til udbrud i en strid om 56.000 kr. af hans nominelle tilgodehavende, som han hævdede var hans personlige indskud. Dette måtte Schönwitz erkende, men foreslog, at de hurtigst muligt blev tilbagebetalt, så Brylds indflydelse på bladet kunne bringes til ophør.

63. Dr. Nusse (Abt Deutschl.): notits af 21.6.41. RA pk. 198. Jfr. Rademacher (Abt D.) notits af 28.5.41 med Luthers påtegning. Sst.

64. Schönwitz: notits af 16.9.41. RA pk. 198.

Han konstaterede også, at »Fædrelandet«s konti for tyske tilskud ikke lod sig bringe i overensstemmelse med gesandtskabets tal, så det måtte antages, »at ikke alle beløb er gået til de formål, de var bestemt for«⁶⁵. Men længere end til en antagelse nåede han ikke, og det er uklart, om de konstaterede uoverensstemmelser angik det samlede udbetalte beløb eller fordelingen mellem parti og blad⁶⁶.

Praktiske resultater bragte den tyske gennemgang af »Fædrelandet« således ikke for dagen. Den økonomiske misere beroede i al enkelhed på, at der ikke i Danmark var et tilstrækkelig stort publikum for en nazistisk avis, i al fald ikke af de dimensioner, som både DNSAP og de tyske myndigheder anså for påkrævet af prestige Grunde.

Forandringen i bladets ejerforhold gennemførtes i flere tempi. På »Fædrelandet«s generalforsamling 16. maj 1941 vedtoges en udvidelse af aktiekapitalen fra 30.000 til 300.000 kr. »ved Konvertering af Gæld«, som det diplomatisk er udtrykt i protokollen⁶⁷. Samtidig blev vedtægterne ændret, så bestyrelsens ret til at indløse aktier til dagskurs (den var næppe høj) ophævedes, og det i stedet udtrykkeligt blev bestemt, at ingen aktionær var forpligtet til at lade sine aktier indløse. Sådan sikrede de gamle aktionærer sig mod helt at miste deres indflydelse. Den hidtidige bestyrelse fortsatte efter en enkelt udskiftning uden forbindelse med de nye forhold.

31. maj 1941 forhøjedes aktiekontoen med de vedtagne 270.000 kr. Heraf fordeltes 62.950 kr. til en række indskydere, der siden 1939 havde foretaget indbetalinger til senere aktieudvidelse. Resten, 207.050 kr., blev trukket på »Konto Laanekreditorer, Lrs. H. C. Bryld«⁶⁸. Denne aktiepost sikrede netop $\frac{2}{3}$ flertal i generalforsamlingen, som det krævedes til visse beslutninger.

Under Schönwitz's ovenomtalte besøg i Danmark i sept. 1941 blev disse aktier overdraget til grev Schimmelmänn. I mellemtiden var der skabt klarhed over den form, besiddelsen af dem skulle have. Schimmelmänn underskrev en erklæring om, at aktierne tilhørte og han kun repræsenterede »Mundus A. G.«, Pressburg (Bratislava).

»Mundus« var et holding company, der var oprettet i 1940 efter sej-

65. »Es muss daher angenommen werden, dass nicht alle Beträge ihrem bestimmten Zweck zugeführt wurden.«

66. Et brev fra stabsleder C. Fischer til stabsleder Wodschow 9.11.41. (Bovr. ark. 44 d-17) viser, at H. C. Bryld i foråret 1941 pådrog sig utilfredshed i partiet ved at lade størstedelen af de tyske tilskud udbetale til »Fædrelandet.«

67. Forhandlingsprotokollen for bestyrelse og generalforsamling findes nu i sagen mod Frits Clausen, diverse.

68. Afskrift af posteringsjournal pr. 31.5. 1941. Fra »Fædrelandet«s papirer, nu i sagen mod Aage Thomsen.

ren over Frankrig med det formål at forvalte aktiemajoriteten i det franske pressebureau »Agence Havas« og forlaget »Libraire Hachette«, der begge kobledes ind i den tyske udlandspropaganda. Siden havde det erhvervet aktier i en lang række europæiske selskaber, hovedsagelig i de besatte lande, ligeledes til støtte for propagandaen. »Mundus« var placeret uden for Tysklands grænser, i det siden 1939 formelt selvstændige Slovakiet. Det ejedes ikke direkte af det tyske udenrigsministerium, men af det hertil knyttede »Deutsche Informationsstelle«⁶⁹.

Det var således ad en højst indirekte vej, det tyske udenrigsministerium besad aktiemajoriteten i »Fædrelandet«. Men dette var en juridisk formalitet uden praktisk betydning. Også efter at det sindrige arrangement var blevet truffet, førtes alle forhandlinger direkte mellem bladets ledelse og det tyske gesandtskab i København, og det var stadig dette, der efter samråd med Abteilung Deutschland bestemte, hvordan den tyske indflydelse på »Fædrelandet« skulle anvendes. Foreløbig skete der ingen ændring i den redaktionelle linie. På generalforsamlingen 5. nov. 1941 omdannedes bestyrelsen i overensstemmelse med aktieudvidelsen; idet Schimmelmann blev formand, og der desuden indtrådte en tysk statsborger, købmand Damm Johansen, Flensborg, der i en årrække havde fungeret som Löws kontaktmand til DNSAP. Men H. C. Bryld bevarede sin plads i bestyrelsen, og endnu på generalforsamlingen i april 1942 var det ham, der aflagde beretning på bestyrelsens vegne⁷⁰. Hans indflydelse ophørte først endeligt, da han i okt. 1942 tiltrådte en stilling i Tyskland. I første omgang var det mest følelige resultat af »Mundus«s overtagelse af aktiemajoriteten, at bladet fik bevilget ekstra 350.000 kr. til afvikling af løst gæld, samtidig med at trykkeriet blev fornyet for 150.000 kr.⁷¹. Dermed blev de stadig tilbagevendende økonomiske kriser, der havde fulgt »Fædrelandet« gennem mere end to år, endelig i efteråret 1941 bragt til ophør.

Pris og udbytte

Det tyske udenrigsministeriums understøttelse af »Fædrelandet« fortsatte indtil Tysklands kapitulation 5. maj 1945 i stort set samme omfang som i 1941. Indtil årsskiftet 1942–43 kan vi følge udbetalingerne gennem opgørelser fra »Fædrelandet«s papirer, suppleret med oplysninger fra

69. Redegørelse af Luther i notits af 18.8.41. Ausw. Amt. Luthers håndakter. RA pk. 300.

70. »Fædrelandets protokol, sagen mod Frits Clausen, diverse.

71. Schönwitz: notits af 16.9.41. Renthe-Fink: indber. af 30.9.41. Begge RA pk. 198.

Auswärtiges Amts arkiv⁷², og når da til det samlede tal 2.700.000 kr., hvortil kommer de beløb, som i den første tid blev udbetalt gennem Löw og Meissner og måske en del af den første store bevilling sarat det igen hele krigen løbende friabonnement på DNB; disse poster er dog i forhold til den samlede understøttelse forsvindende små. For årene 1943–45 kan tilskuddene ved et forsigtigt skøn sættes til samme beløb som i 1942, ca. 1 mill. kr. årligt, hvorved den samlede understøttelse når op på ca. 5 mill. kr.

Når tilskuddene for de sidste krigsår kun er ansat til 1942-niveauet, hænger det sammen med, at det utvivlsomt stærke fald i de ordinære indtægter nogenlunde kan påregnes at være udlignet gennem øget tysk annoncering. Det er ovenfor omtalt⁷³, at »Fædrelandet« i 1940 fik mindre ordrer på tyske annoncer, måske ved bistand fra tyske myndigheder, og at lignende ordrer indløb uregelmæssigt i nogenlunde samme omfang indtil efteråret 1942. De var i hele perioden af en sådan karakter, at de kunne siges at varetage salgsinteresser. Filmselskabet Ufa, tyske blade, bøger og udstillinger tegnede sig for hovedparten. Fra oktober 1942 træder det annoncepolitiske perspektiv imidlertid klart frem. Mængden øges fra ca. 1½ til ca. 4 sider pr. md., og denne forøgelse skyldes, at en række af de hidtidige annoncer er blevet større og hyppigere, samtidig med at tyske industrifirmaer optræder med store annoncer, der for det meste hverken reklamerer for en bestemt vare eller angiver danske repræsentanter. I 1943 ses en yderligere forøgelse af de tyske annoncer, og at det drejer sig om støtteannoncer, er klart ved første blik, da forøgelsen udelukkende fremkommer gennem en serie inserater, der forsikrer, at Tyskland leverer varer til Danmark, at det stadig producerer, og siden nøjes med at pege på Tysklands store sønner, Gutenberg, Luther, Beethoven osv. I 1944 steg den tyske annoncering til ca. 10 sider pr. md., mens praktisk taget alle danske annoncer forsvandt, og på dette niveau holdt den sig, indtil den d. 17. jan. 1945 brat ophørte. I de sidste måneder reduceredes bladets sidetal, og næsten alle annoncer hidrørte fra »Fædrelandets Bog & Papirhandel«⁷⁴.

Den økonomiske betydning af denne tyske annoncering lader sig ikke nøjagtigt opgøre. Dels savnes oplysning om annonceprisernes udvikling, dels kan det ikke udelukkes, at der er blevet betalt for flere annoncer,

72. Skifteretssagen og RA pk. 198.

73. Se s. 249 ff.

74. Ovenstående gennemgang hviler på stikprøver fra enkelte kvartaler eller måneder suppleret med en lokalisering af de større bevægelser. Fra 1943 er der ikke taget hensyn til annoncer under 0,1 s., ligesom hverveannoncerne, som måske ikke er betalt, samt en del annoncer af tvivlsom proveniens er udeladt.

end der blev indrykket; fra det tyskunderstøttede svenske blad »Dagsposten« kendes således et eksempel på, at et tysk firma har indbetalt 39.000 kr. for annoncer, men kun indrykket for 500 kr. – for ikke at eksponere sig og dermed miste kunder ^{73a}. Det var lige så velmotiveret at anvende denne teknik over for »Fædrelandet«. Vi kan derfor kun beregne annoncestøttens minimale omfang. Hvis vi på grundlag af den almindelige prisstigning antager, at også annoncepriserne er steget, og forsigtigt anslår »Fædrelandet«s gennemsnitlige pris til 1000 kr. pr. side (i 1940: 900 kr.), har de tyske annoncer i alt indbragt ca. 250.000 kr., hvoraf omkring halvdelen i 1944. Selv om tallet eventuelt har været dobbelt så stort, var annonceindtægterne dog kun af underordnet betydning sammenlignet med de kontante tilskud. Man må i grunden undre sig over, at det er fundet ulejligheden værd at lade så ringe en del af finansieringen gå ad denne komplicerede vej. Begge former for støtte skete gennem udtræk på de tyske konti i Nationalbanken og måtte til syvende og sidst betales af den danske statskasse. Forklaringen må ligge i, at det tyske udenrigsministerium var underkastet valutarationering og gennem annonceringen kunne lægge et marginalbeløb over på tyske firmaer eller handelsorganisationer.

Spørgsmålet om, hvad Tyskland fik for disse penge, må besvares med udgangspunkt i de hensigter, der motiverede støtten. Som foran nævnt var det politiske overvejelser, der begrundede, at det tyske udenrigsministerium i sommeren 1940 lod DNSAP og dets blad tilflyde betydelige pengemidler; så længe DNSAP bevarede en plads i den tyske besættelsespolitik, var udbyttet af de økonomiske tilskud, at partiet kunne drive politisk aktivitet i langt større omfang end ellers, og at det kunne have et dagblad som talerør. Den økonomiske afhængighed af Tyskland, både parti og blad gerådede i, kan vel ikke helt frakendes betydning for DNSAP's intensive samarbejde med besættelsesmagten; men i så henseende var håbet om ved tysk hjælp at overtage magten dog en langt stærkere drivkraft, og den protyske indstilling var på forhånd en realitet. DNSAP og Hitler-Tyskland havde på så mange punkter sammenfaldende interesser, at det er vanskeligt at udskille, hvilke træk i »Fædrelandet«s politiske linie der skyldes denne eller hin parts indflydelse. Udenrigspolitisk var det et naturligt led i DNSAPs propaganda at forsvare Tyskland, og selv om der i »Fædrelandet« træffes mange artikler, der ligefrem bærer præg af at være af tysk proveniens, behøver vi ingenlunde at betragte dem som udtryk for den tyske indflydelse på bladet. Går vi over til indre

73a. »Dagsposten«, utrykt afhandling af Sune Örnkrans, Historiska Institutionen, Stockholm.

danske forhold, er det klart, at de hyppige angreb på danske personligheder og på de samarbejdende partier og deres politik i hvert fald kun undtagelsesvis har været inspireret af de tyske myndigheder. De tjente først og sidst som led i DNSAPs agitation og var ofte led i dette partis forsøg på at overbevise tyskerne om, at de ikke kunne være tjent med at fortsætte samarbejdet med den siddende regering. Disse forhold ændrede sig ikke, efter at Mundus havde overtaget aktiemajoriteten. I febr. 1942 kom det til en kortvarig åben konflikt mellem DNSAP og det tyske gesandtskab, idet Frits Clausen formelt som en demonstration mod politiets påståede ligegyldighed over for ødelæggelser foretaget mod nazistiske partikontorer beordrede egne vagter udkommanderet, hvilket også skete ved nogle af DNSAPs bygninger i København. Trods påbud fra gesandtskabet om at inddrage disse vagter opretholdtes de i nogle dage, og »Fædrelandet« støttede i denne situation Frits Clausen og bragte også en berlinerkorrespondance, gesandtskabet udtrykkeligt havde neclagt forbud mod – uden at det fik konsekvenser for bladet ^{74a}.

Sådanne uoverensstemmelser var en undtagelse; men som en hovedregel nøjedes gesandtskabet med at søge at neddæmpe den voldsomme tone, hvori »Fædrelandet« (og DNSAP) førte kampen mod regeringen, og lod i øvrigt bladets karakter af partiorgan uantastet – i overensstemmelse med de forudsætninger, hvorunder den økonomiske støtte blev ydet. Et forsøg på at gøre det til talerør for Tyskland blev først gjort i sommeren 1943, da forholdene på vigtige punkter havde ændret sig, og dette forsøg blev en illustration af, hvor vanskeligt det var at løsne forbindelsen mellem »Fædrelandet« og det parti, der på anden måde bar det oppe.

Den 5. nov. 1942 tiltrådte Werner Best som tysk rigsbefuldmægtiget efter Renthe-Fink. I de nærmeste måneder ledte han den tyske politik ind på et nyt spor, idet han opgav de planer om engang at lade Frits Clausen overtage magten, som både krigsudsigterne og DNSAPs ringe succes i alle tilfælde forlagde til en fjern fremtid. Bests politik blev ensidigt at støtte sig på den nydannede regering Scavenius, og han var ikke til sinds at lade den ubetydelige nazistiske minoritet i Danmark modarbejde sine bestræbelser. Den 15. febr. 1943 kaldte han Helge Bangsted til sig og indskærpede, at »Fædrelandet« indstillede sig på hans politiske linie og f. eks. ikke angreb en udvidelse af politistyrken, der var billiget af ham. Ejheller burde bladet på noget punkt afvige fra den handelspolitiske linie, han til enhver tid fulgte. Bangsted havde ingen protest at fremføre.

74a. Se sagen mod Frits Clausen XII, læg indeh. rapporter og bilag vedr. bevogtningsovertagelsen 6. febr. 1942.

Også i DNSAP bredte den erkendelse sig, at spillet var ved at være tabt ⁷⁵.

De kommende uger svækkede yderligere DNSAPs stilling. I Berlin faldt Luther i unåde, og Meissner forlod 1. april København. Ved rigsdagsvalget 23. marts 1943 vandt DNSAP kun en beskednen fremgang og demonstrerede dermed, at det fortsat var uden betydning i dansk politik. For Tyskland havde det endnu nogen betydning, da det stadig stillede folk til Waffen-SS, så nogen afbrydelse af samarbejdet var ikke i tysk interesse; men planerne om en fremtidig magtovertagelse var skrinlagt.

Der var således god konsekvens i, at Frits Clausen 25. marts frasagde sig fremtidig økonomisk bistand til partiet, da dens motivering jo nu var faldet bort. M. h. t. »Fædrelandet« henviste han til, at det allerede hovedsagelig var i tysk besiddelse, og at det derfor måtte være Tysklands sag at føre det videre, mens DNSAP i fremtiden nøjedes med »National-Socialisten« som partiorgan ⁷⁶.

Hermed havde Best fået Frits Clausens formelle billigelse af, at »Fædrelandet« blev koblet fra DNSAP og overført til den tyske propaganda. Til at gennemføre denne omstilling udpegedes den hidtidige leder af det tyske propagandabureau Presse-Dienst i København, forfatteren Louis v. Kohl, som 17. maj 1943 blev indsat som en art kommissær ⁷⁷. Hans opgave formuleredes sådan, at han skulle løsgøre bladet fra DNSAP og i fremtiden lade det virke for dansk-tysk forståelse; men dette skulle ske i venskabelig forbindelse med DNSAP. Hvorvidt denne opgave i det hele taget lod sig løse, er tvivlsomt, og i hvert fald viste v. Kohl ikke den takt og tålmodighed, den krævede.

Frits Clausen kunne efter sin tidligere erklæring ikke godt modsætte sig omstillingen og udsendte efter aftale 28. maj en meddelelse til partiets ledere om den ændring, der havde fundet sted ⁷⁸. Man må dog give v. Kohl ret i, at den heri indeholdte anbefaling var påfaldende vag, idet det blot siges, at det på grund af »Fædrelandet«s uændrede udenrigspolitiske linie og som orientering om partiets arbejde »vil . . .være rigtigt for vore Medlemmer fortsat at støtte Bladet«. Da det kom til stykket, fortrød Frits Clausen sit standpunkt.

v. Kohl stødte på modstand fra »Fædrelandet«s ledelse. Han blev ven-

75. Bangsted – Frits Clausen 15.2.43. Bovr. ark. 44 d-7.

76. F. C.–Best 25.3.43. Bovr. ark. 44 d-1.

77. Skildringen af denne episode bygger på sagen mod Louis v. Kohl pkt. 3, indeholdende 3 rapporter af v. K. fra dennes papirer dat. 26.–28.6.43, samt dennes og Bests forklaringer, jfr. retsbogen. Værdien af den vigtigste rapport styrkes ved kritiske marginalnoter af Bests sekretær, Hermann Bielstein.

78. Bovr. ark. Meddelelser fra Partiføreren.

ligt behandlet; men af effektive ændringer fik han kun gennemført en vis omlægning af tonen og en nedskæring af partistoffet. I øvrigt blev forslag af virkelig betydning ignoreret. Det gjaldt »National-Socialisten«s udskillelse (der aldrig blev gennemført) og ændringer i bestyrelsens og redaktionens sammensætning. Derimod lod man ham løbe linen ud, hvor det kun kunne medføre irritation blandt læserne. Hagekorsene forsvandt, de lokale annoncer, der hidtil havde været inddelt efter sysler (partiets inddeling), blev sat under landsdele, og endelig fjernede han fra hovedet det af Frits Clausen formulerede motto »For Danmarks Ære, Frihed og Ret«. I sidstnævnte anledning protesterede Frits Clausen over for Best, der dog foreløbig gav v. Kohl ret. Men rundt i partiorganisationen agiteredes der nu åbenlyst for opsigelse af abonnenterne, og under dette tryk besluttede Best kort før indgangen til juli kvartal at opgive eksperimentet. Den 28. juni 1943 indkaldte Bests sekretær, Hermann Bielstein, der siden Meissners afrejse havde varetaget forbindelsen til de nazistiske kredse, v. Kohl til en konference på Dagmarhus sammen med Bangsted og direktør Schillinger, der fra begyndelsen af 1943 havde opsyn med »Fædrelandet«s økonomi og administration på Mundus's vegne. Bielstein indskærpede da, at v. Kohl kun var rådgiver, mens Bangsted havde det fulde ansvar for redaktionen, og gjorde sig til talsmand for, at bladet genoprettede det gode forhold til DNSAP. Herefter trak v. Kohl sig tilbage.

Hovedårsagen til den tyske retræte var det konstaterede eller befrygtede stærke fald i læserkredsen. Denne bestod som følge af bladets hidtidige linie overvejende af DNSAPs medlemmer og tilhængere og lod sig vanskeligt forny. Indtil begyndelsen af 1943 havde »Fædrelandet«s oplag holdt sig på det niveau, det havde nået i 1940. En mindre nedgang havde meldt sig i april 1941, hvorefter nettooplaget i et år lå på mellem 8500 og 10.000; men fra april 1942 var det igen lykkedes at arbejde det op til mellem 11.000 og 13.000, og i januar 1943 var det solgte nettooplag 11.145, hvoraf 6829 abonnenter ⁷⁹. Derefter kan vi kun følge abonnementstallet, som 1. maj var sunket til 6177 og pr. 22. juni 1943 blev opgjort til 5785 ⁸⁰. At faldet endnu ikke var større, hang sammen med, at opkrævningerne for april kvartal var udsendt før valget 23. marts. Vi kender ikke resultatet af fornyelsen 1. juli; men anklagen mod v. Kohl om at ruinere »Fædrelandet« tyder på, at de almindelige politiske kon-

79. Übersicht über die Gesamtauflage 1941 und 1942«. Skifterets sagen. Til det solgte oplag kom gennem hele perioden ca. 1800 friabonnementer til Frikorps-folk m. v., hvorved trykoplaget med restoplag, makulatur og tab blev ca. 2500 højere.

80. Opgørelse fra v. Kohls papirer, sagen mod v. K.

junkturer i forening med DNSAPs modstand mod omlægningen har ramt bladet føleligt.

»Fædrelandet« eksisterede i 1943 i kraft af inertiens lov, med en læserkreds der i et vist omfang holdt fast ved bladet, men uden synderlige muligheder for at forny sig. I denne situation kunne drastiske ændringer kun fremskynde faldet, og resten af besættelsen bevarede bladet da også sit dansk-nazistiske præg. Men i en lignende situation stod DNSAP, hvis bærende politiske idé var håbet om magtovertagelsen, og som splittedes og svandt ind, da dette fortonede sig. Fra sommeren 1943 eksisterede ingen fast partilinie, som »Fædrelandet« kunne slutte sig til, og det var derfor i endnu højere grad end før henvis til agitationen for Hitler-Tysklands sag som eksistensberettigelse. Alligevel er henvisningen til tyske propagandainteresser ikke nogen udtømmende forklaring på den fortsatte understøttelse af bladet efter det politiske motivs bortfald. Også her må vi tage en træghed, et hensyn til det engang bestående i betragtning. Opretholdelsen af »Fædrelandet« var et prestigespørgsmål for Tyskland. Som det hedder i et telegram fra Best 28. aug. 1943, hvori han argumenterer for vedblivende støtte til de nazistiske organisationer: hvis »Fædrelandet« blev inddraget, ville det føre til »et hårdt prestigetab for Riget«⁸¹. Også Tyskland var nu i defensiven. Det var ikke i en position, der tillod nye fremstød, men måtte hævde sin anseelse ved at klamre sig til, hvad det endnu havde igen.

»Folket« og »Himmerland«

Det billede af tysk understøttelsespolitik i besættelsesårene, der tegner sig ved gennemgangen af »Fædrelandet«s forhold, viser sig i nogen udstrækning også at have gyldighed for de øvrige tyskunderstøttede dagblade. Kredsen er snæver, omfatter kun det meste af LS-pressen samt det privatejede (formelt Venstre-)blad »Himmerland«⁸². Som en afrunding uden forsøg på at give en udtømmende fremstilling skal et par karakteristiske træk ved understøttelsen af disse blade fremdrages.

LS (Landbrugernes Sammenslutning) disponerede i 1940 kun over tre lokale dagblade: »Landbrugernes Dagblad« (Maribo), »Folket« – »Nordjysk Tidende« (Randers – Ålborg) og »Ringkøbing Amtstidende«⁸³.

81. »einem schweren Prestigeverlust für das Reich«. Ausw. Amt, statssekretærens ark. RA pk. 203.

82. Der ses her bort fra det tyske mindretals blad, »Nordschleswigsche Zeitung«, hvis position i alle henseender var egenartet. Om tysk støtte til dette, se Parl. Komm. XIV, redegørelse af Johan Hvidtfeldt, s. 95.

83. Foruden de i de følgende noter angivne akter fra Ausw. Amts ark. bygger fremstillingen af LS-pressens forhold på rapporter og bilag i sagen mod Jørgen Sehested m. fl. og sagen mod C. O. Jørgensen.

Kun det førstnævnte, der var aflægger af et konservativt blad, var i stand til at løbe rundt, mens de andre havde oparbejdet en ret betydelig gæld. Desuden var det utilfredsstillende, at LS, der ved besættelsen havde knap 40.000 medlemmer, kun havde 8000 holdere til sine dagblade. Da også ugebladet »Landboværnet«, som dækkede Sjælland, Fyn og Syddjylland, var i økonomiske vanskeligheder, havde en reorganisering af LS-pressen allerede før krigen været på tale.

Spørgsmålet blev yderligere aktuelt, da LS den 17. juni 1940 proklamerede, at det gik i samarbejde med bl. a. DNSAP. Dels medførte dette samarbejde indre vanskeligheder, der gjorde det yderligere påkrævet for ledelsen at finde midler til at holde sammen på medlemsskaren, dels skabte det mulighed for økonomisk støtte fra Tyskland. I første omgang blev LS ikke betænkt i de tyske bevillinger, der udelukkende tilgik DNSAP; men i vinteren 1940–41 indledtes drøftelser med tyske myndigheder, først om indførsel af et parti kunstgødning, hvoraf LS skulle have en afgift, siden om en eksportkvota af kvæg, som skulle tildeles det LS nærtstående Danske Landbrugeres Kreatursalgforening og indbringe en fortjeneste, som kunne finansiere LS-pressens nyordning. Begge forslag afvist fra tysk side, da der ikke var interesse for at få LS koblet ind i den dansk-tyske samhandel, og resultatet blev da i stedet kontante tilskud fra gesandtskabet.

Efter en drøftelse i det tyske gesandtskab i København omkring 1. apr. 1941, hvori også legationssekretær Rademacher fra Abt. Deutschland deltog, blev det vedtaget at udvide den politiske pengestøtte med 100.000 kr. pr. kvrt., som skulle tilfalde LS, og hvoraf pressen skulle have 25.000 kr. I sin motivering af denne støtte pegede Renthe-Fink på LS's »betydning for en tyskvenlig propaganda i den danske bondestand«⁸⁴. Støtten til LS var med andre ord ikke blot betinget af samarbejdet med DNSAP. Navnlig i betragtning af det danske landbrugs leverancer til Tyskland, hvis størrelse ikke ansås for upåvirket af stemningen blandt landmændene, bestod der en særlig tysk interesse i at støtte den tyskvenlige agitation, LS drev. Men bevillingen havde dog sin plads i det politiske mønster, der var opbygget omkring DNSAP, idet Renthe-Fink videre anførte, at det var tanken at lade pengene tilgå LS gennem en medlemmand, der tilhørte DNSAP, »for derved at knytte LS nærmere til det nationalsocialistiske parti«⁸⁵. Det er værd at bemærke, at støtten – lige-

84. »... in Berücksichtigung ihrer Bedeutung für eine deutschfreundliche Propaganda in der dänischen Bauernschaft...«. R.-F. indber. af 8.4.41. RA pk. 198.

85. »um dadurch die »L. S.« näher an die nationalsozialistische Partei heranzuziehen.«

som for DNSAP-»Fædrelandet«s vedkommende – primært var tiltænkt LS-organisationen, der så kunne anvende en del af beløbet til sin presse. I krigens første fase, mens politiske fremtidsplaner stadig spillede en rolle, var det politiske organisationer mere end bladene, Tyskland havde interesse i at støtte. Ved sin forelæggelse for Ribbentrop hæftede Luther sig alene ved det politiske perspektiv, idet han betegnede bevillingen til LS som særlig presserende »for at forhindre et sammenbrud af denne sideorganisation (til DNSAP), der omfatter betydelige dele af den danske bondestand«⁸⁶.

Støtten til LS's presse blev dog i hvert fald hovedsagen i denne understøttelse, og da dennes reorganisering skred langsomt frem, blev der af den første bevilling kun udbetalt 20.000 kr.⁸⁷ Imens opstod en situation, som gav tyskerne anledning til at behæfte støtten med særlige betingelser. Ved handelsforhandlingerne mellem de danske og tyske regeringsudvalg blev der grundet mangel på foderstoffer vedtaget en reduktion af de danske kvægbesætninger, som fremskyndedes gennem udbetaling af eksportpræmier i sommeren 1941. LS var modstander af denne reduktion, så meget mere som det ikke havde fået andel i eksporten, og det blev derfor ved en intern tysk konference i gesandtskabet 11. juni 1941 besluttet at gøre den økonomiske støtte betinget af, at LS i stedet agiterede for de kommende nedslagtinger. Næste dag stillede lederen af den tyske handelsdelegation, ministerialdirektør Walther fra rigsernæringsministeriet, til gengæld i udsigt, at det tyske husdyrkontor »Reichstierstelle« fra 1. juli ville bevilge 60.000 RM (= ca. 120.000 kr.) pr. kv. til støtte for LS, og denne ordning blev tiltrådt i Berlin⁸⁸.

Man kan ikke se bort fra, at den aflastning af det tyske udenrigsministeriums valutasituation, ordningen indebar, har været et moment i sagen, og i alle tilfælde var støtten til LS allerede påbegyndt og altså ikke motiveret i denne specielle situation. Men den illustrerer, at LS's agitation inden for landbruget havde en specifik betydning ved siden af den politiske vægt, LS blev tillagt.

Udbygningen af LS-pressen påbegyndtes 1. okt. 1941, da »Folket« (med lokaludgaver) blev udsendt til alle medlemmer af LS i Nordjylland, blot mod at amtsorganisationerne betalte 2 kr. kvartalet pr. med-

86. »... besonders dringlich, um einen Zerfall dieser Nebenorganisation, die starke Teile des dänischen Bauernbestandes erfasst, zu verhindern.« Luther: forelæggelsesnotits af 21.4.41. RA pk. 198.

87. Indber. af 25.6.41. RA pk. 198.

88. Rademacher: notits af 16.6.41, v. Scherpenberg: notits af 17.6.41. Begge RA pk. 198.

lem. Herved forøgedes oplaget fra 3500 til 15–16.000⁸⁹. Samtidig gik »Ringkøbing Amtstidende« over til en uafhængig status. Den 1. juli 1942 blev det hidtidige ugeblad »Landboværnet« ved en lignende abonnementsordning inden for sit område gjort til obligatorisk LS-dagblad, dog reelt således at det hidtidige navn kom til at dække nye lokaludgaver af »Folket«, der hermed spændte over det meste af landet og fik et samlet oplag på 25.000. Dette resultat måtte betegnes som et betydeligt fremskridt for LS's propaganda, og bladet indfriele også på anden måde de tyske forventninger, da det var tyskorienteret og ydede loyal støtte til DNSAP.

I overensstemmelse med den oprindelige plan blev støtten formidlet af DNSAPs landbrugsleder, C. O. Jørgensen, der i begyndelsen af 30erne havde indtaget en ledende stilling i LS. Fra okt. 1942 fik han også mulighed for at øve direkte indflydelse på »Folket«, da han indtrådte som formand for LS's Bladudvalg. I økonomiske spørgsmål vedblev »Folket« og »Fædrelandet« dog ligesom LS og DNSAP at følge hver sin politik. Set fra tysk synspunkt var hovedudbyttet af den økonomiske støtte til »Folket« den styrkelse af LS, den indebar.

Da de politiske fremtidsplaner i 1943 faldt bort, og understøttelsespolitikken dermed gik ind i sin anden fase, fortsatte også støtten til »Folket«, og den må ligesom for »Fædrelandet«s vedkommende ses i forbindelse med princippet om at forsvare vundne positioner. Hertil kunne Best dog i sit tidligere nævnte telegram af 28. aug. 1943 atter fremhæve bladets særlige indflydelse i landbruget og den betydning, det derved fik for leverancerne til Tyskland⁹⁰. I sammenligning med »Fædrelandet« var »Folket« nøjsomt. Det klarede sig med månedlige tilskud på 20–30.000 kr. I alt er de opgjort til 1.150.000 kr.

Endnu billigere, men også af langt mindre effekt var den tyske støtte til »Himmerland« i Hobro⁹¹. Dets oplag var i 1939 2600, ved dets overgang til tysk ejendom i begyndelsen af 1944 kun 1000, og da det vurderedes med salg for øje i jan.-febr. 1945, havde det kun 600 abonnenter tilbage, skønt det var eneste lokale avis i Hobro.

»Himmerland« var formelt et venstreblad og stod tilsluttet Foreningen af Venstreblade. Det prægedes dog helt af dets redaktør og ejer, Carl Rasmussens stærke protyske og pronazistiske synspunkter, uden at det havde forbindelse med nogen af de nazistiske grupper. Det er ikke klart,

89. Disse tal stammer fra en samtidig oversigt og fra rapportafhøringer; og det fremgår ikke, om der er tale om brutto- eller nettooplag.

90. Ausw. Amt., statssekretærens arkiv. RA pk. 203.

91. L. Bindsløv Frederiksen: Pressen under Besættelsen (1960) s. 421 f. Sagen mod Carl Peter Rasmussen og sagen mod C. O. Jørgensen.

hvornår den tyske understøttelse af »Himmerland« begyndte; men den kan i hvert fald føres tilbage til sept. 1941. Dette første kendte tilskud, på 2000 kr., blev udbetalt af Meissner, og det er bemærkelsesværdigt, at han lod det gå vejen over H. C. Bryld, hvori man kunne se et forsøg på også at knytte »Himmerland« til DNSAP⁹². Dette skete dog ikke, hvorimod red. Carl Rasmussen var på tale som redaktør af »Folket« i 1942. I tiden frem til efteråret 1943 modtog »Himmerland« mindre tilskud fra det tyske gesandtskab, uden at der dog var tale om nogen regelmæssig støtte. Hovedgrundlaget for bladets økonomi havde i en årrække været store og voksende lån i den lokale bank, og da disse efterhånden var adskilligt større end bladets værdi, og da banken i nov. 1943 fandt en køber til det, forlangte den, at Carl Rasmussen skulle sælge mod at blive løst fra alle forpligtelser. 8. dec. blev salget bekendtgjort; men to dage efter greb den tyske presseattaché ind og krævede over for Udenrigsministeriets Pressebureau, at handelen blev stillet i bero. Fra tysk hold blev det dernæst krævet, at købet skulle overgå til C. O. Jørgensen og grev Schimmelmans, og efter en række forhandlinger ført i UMs Pressebureau endte sagen i febr. 1944 med, at disse overtog bladet, reelt som bestyrere af tyske penge. Resten af besættelsen blev »Himmerland« opretholdt gennem et fast månedligt tilskud på 6000 kr., stadig med Carl Rasmussen som redaktør.

Det ligner en tanke, at »Himmerland« blev overtaget af de samme to mænd, der over for Tyskland stod som garant for støtten til hhv. »Folket« og »Fædrelandet«. Imidlertid er der ikke på dette sene tidspunkt nogen grund til at tro, at Best ville udbygge den nazistiske blok. Det var blot de prøvede kræfter, der atter blev taget i anvendelse, så meget mere nærliggende, som begge boede i en rimelig nærhed af Hobro, og C. O. Jørgensen tidligere havde bistået Carl Rasmussen ved en henvendelse til gesandtskabet, mens Schimmelmans formueforhold kunne bibringe den formelle transaktion et skin af sandsynlighed. Som helhed må understøttelsen af »Himmerland« ses som en selvstændig foreteelse, der havde sin baggrund i tyske propagandainteresser. Dets erhvervelse så at sige for åbent tæppe illustrerer, hvor desperat Best hagede sig fast i de engang vundne positioner. I alt kan støtten til dette blad anslås at have kostet 150–200.000 kr.

Følge af besættelsen

Det samlede beløb, Tyskland under 2. verdenskrig brugte til understøttelse af danske dagblade, når hermed op på 6½ mill. kroner, måske

92. H. C. Bryld – Meissner 3.10.41. Bovr. ark. 49 b–7.

en smule mere. Om baggrunden har vi i det foregående konkluderet, at bevillingerne hovedsagelig blev givet med politisk motivering som led i et forsøg på at forrykke Danmarks indrepolitiske struktur, hvorved der skulle banes vej for en nazistisk magtovertagelse. Denne plan udgjorde i de første år et led i den tyske besættelsespolitikens mønster. Det spørgsmål står imidlertid tilbage, om ikke en lignende understøttelse kunne være tilvejebragt ud fra andre motiver og uden at have besættelsen som baggrund. Det kan ikke besvares ved simpel henvisning til det tidspunkt, da støtten blev påbegyndt, eftersom krigens udbrud skabte en ny situation for den tyske udlandspropaganda, og denne i øvrigt samtidig overgik til andre myndigheder, til Auswärtiges Amt, der på dette felt afløste Propagandaministeriet. Spørgsmålets hypotetiske natur medfører, at der kun kan være tale om en sandsynliggørelse af svaret; men en sådan kan dog foretages ved sammenligning med forholdene i neutrale lande inden for samme periode.

Umiddelbart synes besættelsen at være overflødiggjort som forklaring, når vi betragter forholdene i Norge før 9. april 1940, idet Quisling allerede i vinteren 1940 modtog en økonomisk understøttelse af samme dimensioner som den, der fra sommeren 1940 tilgik DNSAP, og som bl. a. satte ham i stand til at omdanne partiorganet »Fritt Folk« til dagblad⁹³. Norges strategiske placering såvel som Quislings rolle i det militærpolitiske spil op under det tyske angreb var dog i enhver henseende af en så speciel karakter, at forholdet kun giver anledning til at konstatere, at også andre situationer end en besættelse undtagelsesvis kunne fremkalde en massiv økonomisk undersøttelse, hvorved besættelsen som tilsvarende baggrund i Danmark ikke anfægtes væsentligt.

At pengestøtte som politisk infiltrationsmiddel dog også kunne bringes i anvendelse under mere normale omstændigheder, fremgår af et dokument fra Abteilung Deutschlands arkiv vedr. tildeling af valuta til politisk formål fra maj 1942⁹⁴. Foruden Danmark er her også Svejs nævnt, og det oplyses, at der for perioden 1. 4. 1942–1. 4. 1943 var afsat et beløb til understøttelse af de svejtsiske nazister, som gennem indrepolitisk pres skulle påvirke regeringens udenrigspolitiske holdning, uden at dets anvendelse er opgivet. Det er dog iøjnefaldende, at der her er tale om et langt mindre beløb, ca. 107.000 RM mod 3.596.000 RM for Danmarks vedkommende i samme periode. Dokumentet, der rummer svar på en henstilling om at spare på valutaen, viser, at Abteilung Deutsch-

93. M. Skodvin: Striden om okkupasjonsstyret i Norge fram til 25. september 1940, 1956.

94. Rademacher: notits af 21.5.42. Ausw. Amt. Luthers håndakter. RA. pk. 300.

land på det pågældende tidspunkt kun har anvendt penge til politiske formål i disse to lande, hvilket sandsynliggør, at udenrigsministeriet ikke andre steder har ydet en pengestøtte, der var politisk motiveret, da transaktioner af denne art normalt henhørte under Abteilung Deutschland.

Denne iagttagelse er af betydning for at vurdere den støtte, der samtidig blev ydet den tyskvenlige presse i Sverige. Det fremgår af Åke Thulstrups undersøgelser⁹⁵, der hviler på retsmateriale og Auswärtiges Amts arkiv, at Tyskland i 1942–43 ydede støtte til to svenske blade, »Dagsposten«, der udkom fra 1. dec. 1941, og »Folkets Dagblad«, der startede 4. juli 1942. Før den tid havde det støttet det nazistiske dagblad »Dagens Eko«, der udkom i 1940–41; men selv om de tyske tilskud til dette blad godt kan have været større end de 8050 sv. kr., redaktøren blev dømt for at have modtaget, viser bladets korte levetid, at støtten ikke var effektiv. Både »Dagsposten« og »Folkets Dagblad« blev udgivet af nazistiske eller pronazistiske organisationer, og den tyske understøttelse var en forudsætning for deres oprettelse hhv. genoprettelse. Det førstnævnte blad var understøttet, da den ovennævnte notits fra Abt. Deutschland blev til, og den bekræfter således den opfattelse, der fremgår af det sporadiske aktmateriale vedr. denne sag, nemlig at den ikke var betragtet som et politisk engagement til fordel for udgiverne, men var betinget af propagandahensyn. Det samme var også delvis tilfældet for »Folkets Dagblad«; men her søgtes samtidig SD's efterretningsinteresser tilgodeset, og udbetalingerne blev foretaget af SD's repræsentant ved det tyske gesandtskab i Stockholm.

I Sverige finder vi således de samme propaganda- og efterretningsinteresser repræsenterede, som gjorde sig gældende i spørgsmålet om støtte til »Fædrelandet« før sommeren 1940. Men for de svenske blade blev de anderledes givtige. Udbetalingerne fra Stockholmslegationens kasse nåede i hvert fald i en periode op på 34.000 sv. kr. månedligt, hvortil kom en vis støtte i form af annoncer. De kontante ydelser udgjorde ganske vist kun knap det halve af de samtidige tilskud til »Fædrelandet« og »Folket«; men differencen lader sig meget vel forklare ved forskelle i bladenes behov – »Fædrelandet« var slået meget stort op. I det store hele må vi se de svenske forhold som et bevis på, at propagandahensyn i forbindelse med begrænsede særinteresser var i stand til at fremkalde en lignende økonomisk understøttelse som den, vi kender fra det besatte Danmark.

Vi kan altså pege på, at det tyske udenrigsministerium på den ene side foretog en understøttelse af de svejtsiske nazister i politisk hensigt, men

95. »Med lock och pock«. Tyska försök att påverka svensk opinion 1933–45. 1962.

med langt mindre beløb end til samme formål i Danmark, på den anden side ydede pronazistiske svenske blade en støtte, der tåler sammenligning med pressestøtten i Danmark, men som ikke tjente politisk formål og ikke inkluderede organisationerne. Det foran stillede spørgsmål må derfor besvares sådan, at støtten til den nazistiske og pronazistiske presse i Danmark ikke isoleret betragtet kan siges at have haft besættelsen som nogen uomgængelig betingelse. Men som den fremtrådte, i det væsentlige som del af eller nært forbundet med en betydelig støtte til DNSAP og styret af politiske hensigter, må den ses som et produkt af det dyberegående tyske engagement i Danmark, der opstod gennem besættelsen. I sin aktuelle form var den økonomiske understøttelse af danske dagblade altså et karakteristisk træk i den tyske besættelsespolitik.

Men det bør til slut påpeges, at økonomisk understøttelse ikke var det væsentligste middel, besættelsesmagten tog i anvendelse over for den danske presse. Den tyske påvirkning af opinionen i Danmark søgtes i første række fremmet gennem skærpet presselovgivning og overvågelse af bladene, gennem spærring af nyhedskilder og talrige enkeltforbud, efter 29. aug. 1943 gennem censur på alle aviser⁹⁶. Hvis det lykkedes Hitler-Tyskland i større kredse af den danske befolkning at tegne et mere fordelagtigt billede af sig selv end berettiget var, skete det i kraft af disse midler, mens lovprisningen i de nazistisk orienterede organer, hvis opretholdelse eller udbredelse skyldtes tyske penge, af de fleste blev opfattet som en provokation og derfor snarest gjorde Tyskland mere skade end gavn. Og da krigslykken vendte sig, blev de politiske planer, understøttelsen skulle have bidraget til at realisere, overflødige.

96. Pressens forhold under besættelsen er detaljeret behandlet i L. Bindsløv Frederiksen: *Pressen under Besættelsen*. 1960.

DE BENYTTED E ARKIVERS PLACERING

Rigsarkivet:

Fotografier fra Auswärtiges Amt,
SS-kontorer m. fl.
Bovrup-arkivet.
Centralkartoteket.

Sø- og Handelsretten, København:

Konkurssagen mod A/S af 30 dec. 1938,
skifteretssag nr. 6/45.

Københavns Politi:

Sagen mod Fritz Clausen.

Politimesteren i Hobro:

Sagen mod Carl Peter Rasmussen.

Københavns Byret:

Sagen mod Aage Thomsen, 23. afd.
nr. 299/46.
Sagen mod Jørgen Sehested m. fl., 23. afd.
nr. 204/46.
Sagen mod Louis V. Kohl, 24. afd.
nr. 60/48.
Sagen mod C. O. Jørgensen, 22. afd.
nr. 35/47.
Sagen mod Ove Leif Guldberg, 22. afd.
nr. 557/46.
Sagen mod H. C. Bryld, 24. afd.
nr. 133/47.
Sagen mod Jes Asmussen, 21. afd.
nr. 194/47.

DEN UNGE VIGGO HØRUP

Af *Karsten Thorborg*

Stud. mag. Karsten Thorborg fremdrager et lidet kendt kildemateriale, som bidrager til at belyse Viggo Hørups personlighedsudvikling. Det drejer sig først og fremmest om en brevveksling fra sommeren 1873 med kusinen Henriette Steen i Fredensborg, men også om breve fra fængselsopholdet omkring nytår 1890 og senere i 1890'erne.

»Men man kender ikke Resultatet, naar man ikke har seet det blive til –«

Hørup til Henriette Steen
30. april 1873.

I en anmeldelse af Arups Hørup-biografi skriver Povl Engelstoft: »Det er faktisk, som Arups Bog viser, umuligt trods ivrig Søgen at stable Materiale på Benene til en gennemført psykologisk Udredning af Hørups Udvikling fra Dreng til Mand. Det er tilladt at beklage dette, for så vidt som et og andet i Hørups offentlige Virksomhed efter al Sandsynlighed har Forudsætninger i sjælelige Bevægelser, hvis Blotlæggelse ville gøre vor Forståelse dybere. Men stort set er det ret ligegyldigt. Den Hørup, der har skrevet sit Navn i Danmarks Historie, er dog ham, der skrev i Aviserne og talte på Møderne«¹. For så vidt har han vel ret. Også uden kendskab til sådanne sjælelige rørelser er det muligt at bedømme virkningen af Hørups virke og dermed at tegne et kontinuerligt udviklingsforløb. Men for at forstå hans handlemåder er det nødvendigt at søge hans personlighedsfølelse bestemt og der ud fra at finde hans egne handlingsmotive. Selv om denne metode principielt er problematisk, synes den hensigtsmæssig i dette konkrete tilfælde. For samtidig med at Hørup over for offentligheden skjulte sine virkelige hensigter, har han i breve fra forskellige perioder af sit liv givet udtryk for dem. Kun med kendskab hertil er det muligt at finde sammenhæng i hans ellers kun altfor krogede politiske linje. Da en bestemmelse af hans livsanskuelses tilblivelse og karakter således synes at være en nødvendig forudsætning for at forstå en side ved forfatningskampens taktiske manøvrer, skal en sådan bestemmelse være denne opgaves formål. Det næste trin må være i lyset heraf at betragte hans stilling i de konkrete politiske situationer. En politisk fremstilling foreligger imidlertid allerede i Kristian Hvidts bog, »Venstre og forsvarssagen 1870–1901«². Det er mit håb, at nærværende studie ved

1. Povl Engelstoft: Bogen om Hørup, Pol. 21.6. 1941.

2. Kr. Hvidt: Venstre og forsvarssagen 1870–1901, Århus 1960.

at søge sådanne mere langsigtede mål formuleret må give en enkelt side af dette udmærkede arbejde et lidt dybere perspektiv.

II.

Vurderinger af Hørup som politiker og personlighed er ofte forsøgt. Der-til har hans gådefulde væsen fristet. Men vurderingerne har i alt for høj grad båret præg af den kamp, hvori han selv stod. I kronikker og ledere har partierne enten taget ham til indtægt for deres synspunkter eller taget afstand fra, hvad de fandt var ubillig ensidighed. Som hovedgrupper kan der skelnes mellem en radikal tradition omkring »Politiken«³ og en konservativ kritik⁴. Mens den første har fremstillet ham som den vidt-

3. Edvard Brandes' betydning for denne radikale Hørup-tradition er umiskendelig. I en række kronikker har han tegnet et snævert, men sammenhængende billede af Hørup som politisk martyr og trofast allieret i ideernes tjeneste. Over den yngre generation med Ove Rode og P. Munch har den fået sit hidtil kraftigste udtryk i Arups biografi fra 1941. Siden er den blevet videreført af Sven Clausen og Svend Thorsen. Se bl. a. Edv. Brandes: Hørup, Aalborg Arntstidende 22.5. 1901, Nekrolog i Pol. 15.2. 1902, Politisk Erindring. Berg og Hørup Pol. 14.12 og 15.12. 1922, Hørup og Pingel Pol. 22.5. 1923, Erindring om Hørup Pol. 22.5. 1924, Viggo Hørup Pol. 13.-14.5. 1930, P. Munch: Hørup og hans politiske kamp Pol. 1.10. 1934, Viggo Hørup og den danske bonde Pol. 22.5. 1941, Sven Clausen: Om Hørups Stil Pol. 20.2. og 21.2. 1942, Fra Hørups Idekreds Pol. 21.2. og 22.2. 1945, Svend Thorsen: Viggo Hørup på halvtredsårsdagen for hans død Pol. 15.2. 1952, Viggo Hørup som heros Pol. 19.1. 1962, Erik Arup: Viggo Hørup. København 1941.
4. Denne tradition er mere psykologiserende. Dens stamfader er vanskeligere at bestemme. Nævnes kan H. Wulf, Aage Duus og Julius Schovelin. Af størst betydning er imidlertid nok Erik Henrichsens biografier fra 1910 og 1914. Fra at være begejstret Hørup-discipel tog han mere og mere afstand fra ham, en udvikling hans forskellige bidrag om Hørup illustrerer. Som denne stammes sidste skud kan nævnes Søren Krarup. Hans beundring for Hørups lidenskab sætter ham ganske vist uden for de konservative kritikeres række, men fælles er den psykologiske metode. Beundringen for Hørup som »mandfolk« uanset politiske ideer deler han i øvrigt med bl. a. Ingvald Kieler og Johs. V. Jensen, som har skrevet en række kronikker om ham i Politiken. Se bl. a. H. Wulf: Den danske Rigsdag 1879-81 Kbh. 1882, Aage Duus: Under Fremskridtets Fane II (pol. artikler) Kbh. 1892, Julius Schovelin: Hørup Nationaltidende 27.6. 1911. Søren Krarup: Hørups Arv og Arvtagere Kbh. 1962, Ingvald Kieler: Hørup-Jessen. En Paralel! Det Ny Aarh. IV,2 1907 s. 15-20 og Johs. V. Jensen: F. eks. Danmark som det er II Pol. 13.2. 1906. Henrichsens karakteristikker er følgende: Viggo Hørup. Til hans 60-års Fødselsdag Tilskueren 1901 s. 349-73, Mindetale i Studentersamfundet Tilskueren 1903 s. 332-41, Hørup Dansk Tidsskrift 1906 s. 190-94, Viggo Hørup Kbh. 1910 og Viggo Hørup i Mændene fra Forfatningskampen Kbh. 1914. Som eksempler på en mere idémæssig kritik af Hørups politiske holdning kan nævnes Zodiacus (P. Hansen) i Nær og Fjern 31.3. 1878 nr. 300 og A. Schack: Mindesmærket for Hørup. Krstl. Dagbl. 18.8. 1902.

skuende politiker, har den sidste overhovedet berøvet ham ethvert politisk begreb. I stedet har den skildret ham som en blot æstetisk natur, drevet ind i politik af personligt had. Ikke alene partistandpunkter, men også den ydre politiske ramme har imidlertid sat sine spor i diskussionen. Således faldt hans 100-års dag under besættelsen, og hans forhold til forsvaret blev under indtryk af de nye erfaringer på ny endevendt ⁵.

Selv om hans foragt for den nationalliberale dannelse er blevet tolket som henholdsvis sund foragt og mindreværdsfølelse, har ingen betvivlet dens rod i oplevelser fra hans første år som provinsføding i København. Mange har derfor som Engelstoft beklaget, at kilderne til belysning af disse oplevelsers karakter er så sparsomme. Foruden forskellige indirekte udsagn af Hørup selv ⁶ og nogle optegnelser og digte udgivet efter hans død af Emma Hørup, født Holmsted ⁷, er hidtil kun anvendt nogle erindringer af Harald Høffding ⁸, Kristian Arentzen ⁹ og Emma Hørup ¹⁰. Af disse er Høffdings erindringer den vægtigste kilde. Ganske vist stod han politisk Hørup imod, da han skrev dem, men redeligt har han forsøgt psykologisk at klare sig den gåde, hans tidligere klassekammerat åbenbart har været ham. Om noget fortroligt forhold har der imidlertid ikke været tale. Bedre har Arentzen kendt ham, men hans kortfattede karakteristik af Hørup som skoledreng kan kun tjene til bestyrkelse af Høffdings udsagn. Emma Hørup skulle have gode muligheder for at kende ham også som dreng, ikke blot blev de gift, men en del af skoletiden boede han desuden i hendes hjem. Desværre er hendes meddelelser få ¹¹, og de har vel nærmest til formål at værne hans minde. Som kilde må hendes udsagn således nærmest henføres til den radikale tradition i Edv. Brandes-udgaven.

Foruden disse kilder findes der imidlertid endnu en gruppe, som mærk-

5. De fleste indlæg er ligegyldige. Poul Læssøe Müller: Til Hørups Hundredeårsdag Krstl. Dagbl. 22.5. 1941, m. fl. Af bibliografiske hensyn bør også nævnes Johs. Lehmann: Viggo Hørup, Ord och Bild 1941 s. 455.
6. Se således hans anmeldelse af Schwanenflügels Wergeland-biografi i Mrgbl. 15.12. 1876 (optrykt i V. Hørup i Skrift og Tale. Udvalgte Artikler og Taler I-III. Udg. af Vilh. Nielsen, Edv. Brandes og Peter Nansen Kbh. 1902-04 bd. I, s. 83). De Nationalliberale og Dannelsen Mrgbl. 21.-23.6. 1881 (S. og T. bd. I, s. 152) og Anmeldelsen af Drachmanns: En Overkomplet Mrgbl. 12.5. 1876, (S. og T. bd. I, s. 61).
7. Digte og Optegnelser fra Hørups Ungdom udg. ved Emma Hørup, Det ny Aarh. I, 1, 1903-04, s. 355-60.
8. Harald Høffding: Erindringer, Kbh. 1928.
9. Kr. Arentzen: Fra ældre og yngre Dage, Kbh. 1886.
10. Emma Hørup: Viggo Hørups Barndomshjem. Det Ny Aarh. I₁, 1903-04, s.351-55 og Lidt om Hørups Privatliv, Det Ny Aarh. I₂, 1904, s. 40-48.
11. Enkelte primære indslag hos Arup må skyldes hendes oplysninger.

værdigvis næsten ikke har været udnyttet, selv om der henvises til den hos flere forfattere¹². Den består af Hørups efterladte breve og papirer, som Ellen Hørup 1934 afleverede til Det kgl. Bibliotek¹³. Blandt disse findes fra hans ungdom nogle digte, et eksamensvidnesbyrd, et historisk essay og nogle breve. Mens Engelstofts og Hvidts mere snævre formål ikke har nødvendiggjort deres anvendelse, kan det kritiseres, at Arup i stedet for åbent at vedstå, at han ikke har læst dem, nævner dem blandt sine kilder. Når han således har ladet sig skuffe, skyldes det måske ikke alene det hastværk, hans bog vidner om, men også brevenes uordentlige forfatning. Ofte er de udaterede, og da de kun i ringe grad meddeler ydre fakta, kan de ved første øjekast synes uvæsentlige. Dette er imidlertid så langt fra tilfældet, som de tværtimod er uomgængeligt nødvendige til belysning af Hørups personlige udvikling. Hovedparten er skrevet til hans kone. For vort formål har blandt disse især nogle breve fra forlovelsestiden betydning¹⁴. Vigtigst er dog en brevveksling fra sommeren 1873. Den består af en række breve fra Hørup og to svar. Alle er usignede, men den anden part er uden tvivl kusinen Henriette Steen, datter af købmand Peter Steen i Fredensborg¹⁵. Korrespondancen er af stor betydning. Ingen opnåede vel i højere grad Hørups fortrolighed end netop Henriette Steen, og brevene giver således det mest fuldstændige billede af hans livsanskuelse i tiden, før han som journalist ved »Morgenbladet« begyndte sin politiske karriere. Til belysning af hans personlige udvikling findes desuden bevaret en brevveksling mellem dem fra Hørups tre måneders fængselsophold omkring nytår 1890. Den rigelige tid og meddelelsen om sønnens sindssygdом fik ham da til igen at tænke sin situation igennem. Fra 1896-97 findes desuden en brevveksling med

12. Poul Engelstoft i Dansk biografisk Leksikon, 2. udg. Arup: op. cit. s. 10, Kr. Hvidt: op. cit. s. 220, og Arvid G. Hansen: Viggo Hørup og hans samtid. En dokumentasjon (Oslo 1952) i kildehenvisningerne.

13. Ny kgl. Saml. 3703,4.

14. Til belysning af hans politiske virke findes fra senere perioder nogle breve, skrevet til hjemmet fra hans agitationsrejser. Disse er anvendt af Engelstoft og Hvidt. Andre breve findes i Rigsarkivet og Pressemuseet.

15. I et af svarbrevene nævnes hjemmet i Fredensborg samt Julie, navnet på hendes søster. Deres nære forbindelse var i øvrigt velkendt. Drachmann sigter til den i »Forskrevet«, hvor Henriette Steen er Harriet Palm og Hørup redaktør Bendtsen. I »En Overkomplet« er hun ligeledes skjult under navnet Harriet, og her er endvidere hendes familie og hjem, især den gamle særling Peter Steen, beskrevet. (Se Paul V. Rubow: Holger Drachmanns Ungdom, Kbh. 1940, s. 11-12. Rubow har kendt Drachmanns halv søster Harriet Bentzor. Se hendes udgivelse: Holger Drachmann i Breve til hans Fædrenehjem, Kbh. 1932, s. 8. Se også »Holger Herholt Drachmann«. Selvbiografi. Tilskueren 1908, s. 122: »...«, »En Overkomplet«, deri også hele Familiens gamle Forkærlighed for Fredensborg.«).

Amalie Skram, som søgte hans råd i et privat anliggende¹⁶. Selv om Hørup ikke direkte skriver meget om sig selv, røber brevene sympati for hende, og i sit forsøg på at hjælpe hende fremsætter han mange synspunkter. Endelig findes to breve fra 1898 og 1900 til Bjørnson, som han sympatisk smilende betragtede¹⁷. I modsætning til de tidligere nævnte breve er disse to politisk orienterede. Dette gælder også hans bekendte politiske tilbageblik fra 1884¹⁸, som blev fundet blandt hans efterladte papirer. Da det oprindeligt var skrevet til brug for Georg Brandes¹⁹, må det nok tages med lidt forbehold.

Endelig bør litteraturen omkring Holger Drachmann nævnes. Han var Hørups fætter, og fra begges hånd findes vidnesbyrd om deres muntre liv i »Kusinernes hoppende Skare«²⁰. Til udredning af familieforholdene er Harriet Bentzons kommentarer til Drachmanns ungdomsbreve²¹ nyttige. I øvrigt kan henvises til Johannes Ursins bibliografier over skrifter af og om Drachmann²². Et særligt problem udgør de litterære kilder²³. For Drachmanns vedkommende er det imidlertid ikke vanskeligt at udskille erindring fra digt. Det samme gælder Hørups egne indirekte udsagn om sig selv i sine artikler. Med kendskab til hans ungdom skinner erindringsstykkerne tilstrækkelig tydeligt igennem til at kunne anvendes med forsigtighed.

III.

Det billede, Arup har givet af den unge Hørup, henleder nærmest tanken på Klodshans, der bondefødt og frejdig kommer til kongens by

16. Trykt i Politikens Magasin d. 17.2., 24.2. og 2.3. 1952.

17. Trykt i Bj. Bjørnsons Brevveksling med Danske 1875–1910, I–III, Kbh. 1953, bd. II, s. 96–99 og s. 345–52.

18. Trykt i Hørup i S. og T. Bd. I, s. 3.

19. Hørup til Erik Henrichsen 28.1.1901. Ny kgl. Saml. 4452,4. »Jeg har i 1884 gjort en hel del af det Forarbejde, De savner, den gang for Dr. G. Br., . . .«

20. Digte og Optegnelser op. cit., Drachmann: En Overkomplet, Kbh. 1876, samt Hørups anmeldelse heraf i Mrgbl. op. cit.

21. Op. cit.

22. Johannes Ursin: Bibliografi over Holger Drachmanns Forfatterskab, Kbh. 1956, og Bibliografi over Litteraturen om Holger Drachmann, Kbh. 1959.

23. Hørup er søgt karakteriseret flere steder i litteraturen. Se således Red. Aaløv i Edv. Brandes drama: Gyngende Grund, Kbh. 1882. (Edv. Brandes til G. Brandes d. 11.8. 1881: »Aaløv er uheldig skjønt Hørup var Model. Men jeg turde ikke gå Virkeligheden nærmere«. Georg og Edv. Brandes brevveksling med nordiske forfattere og videnskabsmænd I–VIII, udg. ved Morten Borup, bd. I, s. 99), red. Bendtsen i Forskrevet (op. cit.) se bd. I, s. 78, 129, 267 og II, s. 105 i poetiske skrifter I–X, Niels Vejby hos Sven Lange: De første Kampe, Kbh. 1925, s. 110–20, 131, 149, 175–77, 185–220. Endelig er Enslev skikkelsen i Henrik Pontoppidans De Dødes Rige utvivlsomt inspireret af Hørup. (Se i øvrigt Christian Rimestad: Hørup i dansk Litteratur, Pol. 22.5. 1941).

for i modsætning til sine fine og forvrøvlede medbejlere at vinde prinsessen og det halve kongerige. Når Arup tegner billedet så unuanceret, skyldes det vel nok, at han polemiserer mod den konservative tradition, som har hævdet, at Hørup som søn af en fattig landsbylærer havde følt sig ydmyget af det københavnske bourgeois selvbevidste sønner og derfor hadede det hele miljø²⁴. Denne opfattelse hviler vel især på Hørups eget udsagn fra 1881: »I Reglen var det Embedsmænds og Købstadsfolks Børn, altså forsåvidt »vore egne«, der søgte ind i de nationalliberale Skoler. Og kom der ved et Træf en Dreng fra Landsbyen, så havde Skolen Nyhedens og Højhedens overvældende Magt, og Dannelsen sin altfortærende Evne til at suge ham op og bringe ham til at forsvinde. Men send en fattig Dreng derind med Racens Fjendskab i sit Hjerte, med en stolt og ensom Bevidsthed om at være mellem Fremmede, mellem Hjemmets og Vennernes Fjender, lad ham erobre Dannelsens Midler uden at blive erobret deraf, og når han har lært at stå sig og holde de andre Stangen, vil han gå ud af denne Skole med et stort Mod på Krigen og rustet til at føre den«²⁵. Med rette er det blevet hævdet, at denne fattige dreng »med Racens Fjendskab i sit Hjerte« var Hørup selv²⁶, men diskussionen er i øvrigt blevet ført på forkert grundlag. Alle forfatterne har forudsat, at talen alene drejede sig om hans erfaringer fra Metropolitan-skolen, hvor han gik fra 1857, til han i 1861 blev student. At han her skulle have følt sig særlig uglest og venneløs modbevises, som Arup anfører²⁷, af, at han i Kr. Arentzen havde en forstående og interesseret lærer²⁸, ligesom han i klassekammeraten Julius Petersen fandt en ven, som han i sommerferien efter studentereksamenen besøgte på Bornholm²⁹. Høffding skriver om ham: »Han var noget ældre end os andre og følte sig som Søn af en Landsbyskolelærer noget fremmed iblandt os, hvad der senere har givet Anledning til den Legende, at vi som rette Bourgeois sønner skulle have set ned på ham som Almuesmand. Om Sligt var der aldeles ikke Tale. Og hvis han selv har ytret noget, der

24. Arup: op. cit. s. 9.

25. Hørup i S. og T., bd. I, s. 159 (Mrgbl. 21.–23.6. 1881).

26. Erik Henriksen: Viggo Hørup, 1910, s. 11. Sidst af Søren Krarup op. cit. s. 14.

27. Arup: op. cit. s. 20–22.

28. Drachmann har i Ulf Brynjulfsens Papirer (trykt i Tilskueren 1891, cit. hos Rubow op. cit. s. 14–16) beskrevet den indflydelse, Arentzen øvede på sine disciple. Som miskendt geni samlede han dem om sig, kritiserede alt og alle, æggede dem til modsigelse. Hos ham nærredes den foragt for autoriteterne, som siden skulle karakterisere de unge fra hans kreds, den »lille Kreds af »Misfor-nøjede««, som Drachmann kalder den. (Selvbiografien i Tilsk. s. 131). Se også Høffdings karakteristik i sine erindringer s. 31–32.

29. Lidt om Hørups Privatliv op. cit. s. 40.

kunde bestyrke denne Legende, så må hans Mistænksomhed bære Skylden. I Virkeligheden beundrede vi hans Begavelse«³⁰.

Blandt Hørups ungdomsbreve fra sommeren 1873 findes imidlertid et brev, dateret »Kbh. de varmere dage«³¹, hvori han bl. a. beskriver sin skoletid: »Kjære! – Ja, saadan er du, saadan blandet, baade Høire og Venstre og som en Bi har du sværmet om alle Blomsterne og som en Bi suget af alt det søde, der er i Verden, derfor brygger du din Honning med en så ubeskrivelig Smag, med en Smag af alt det søde, der er i Verden. Men nu, da din Kube staaer i en Husmandshave op til Proletariatets Væg, hvad vil du gjøre ud af denne fattige Leilighed? Thi en Proletar er jeg, tro det kun, og jeg hader Høire fra Barndommen af, men siden er det voxet med mig; maaske kommer jeg dem ikke i Petroleum, naar du ikke kan lide det, men havde jeg dem saa sandt på en Balkon, svarer jeg ikke for, at jeg spurgte Rakket, om de vilde have dem døde eller levende. Ja, fra Barndommen af, for Jens og Peer og Ole og hvad vi Allesammen hed vi rutschede ikke blot i Slæde ned over Bakkerne og legede So i Hul, men mangt Alvorsord blev talet imod »de fornemte« og den Lykke, de uretfærdigt svælgede i paa de Simples Bekostning, det var lange Tider et stort Emne at holde Krigsraad om, at Drengene fra Bønderbyerne skulde drage til (Frederiksværk)³² og banke de fornemte Drengene der og naar saa disse Kjøbstadrenge kom i Besøg hos Bonden vor Nabo, saa rygtedes det strax mellem Byens Drengene og Sagnet gik vide om de nye og forunderlige Lege, de havde bragt med sig; men vi Proletarer stod udenfor og kiggede ind over Havegjerdet efter Herligheden; det Svelg, der ligger de Dannede og os Andre imellem er umaadeligt og Proletariatet bygger det hver Dag med sky og fjendsk Mistænksomhed fastere. Med de Præmisser kom jeg ind her i Skolen³³, pludselig mellem 30 Fjender, en Indianer vilde forstaae det. Husch! hvor jeg tog i, det gjaldt de Simples Ære mod de Fremmede, Fine, Fjenderne. Det var en rigtig Characteristik af Situationen, hvormed et Asen af Lærer hilste det første Avancement »Fy, skam Jer Drengene, vil I lade Jer lumpe af en Bonde,« ja lumpe af en Bonde, en Indianer vilde forstaae det og maaske en Jøde, siden den Tid har Krigen været staaende mellem mig og hele den Race.

Mon det interesserer dig at høre om disse forhistoriske Begivenheder, de have dog givet mit Liv en særegen Farve. Medens Ærgjerrighedens Konge rasede oppe i Klassen, gik det i Skolegaarden løs med blaa Øine

30. Høffding: op. cit. s. 29–30.

31. Brevet er med blyant påskrevet »Sommeren 72«. Det følger sig imidlertid nøje ind i den nævnte brevveksling.

32. Ordet er kraftigt udstreget.

33. I København.

og blodige Næser, jeg var en meget venneløs Dreng og dertil plaget af utaalelig Hjemve, som i flere Aar gjorde Lyngby-Landevei til min staidige Spadseretour, det var jo den Vei, der førte hjemad³⁴. Saa kom saadanne Uheld til, som at jeg brækkede Armen på en Dreng og fik Ry for Vildskab og Ustyrlighed, siden traadte jeg en Usling af *Bestyrer*³⁵ paa Ligtornene og blev pryglet. Hvilket ubeskriveligt Raseri! maaske en Indianer vilde forstaae det, jeg troer, jeg var gaaet aldeles til Grunde i sygelige Had- og Hævnplaner, *hvis jeg ikke var sluppet bort*³⁵ endnu afskyer jeg dette Bestie og med ham al den nederdrægtige Uretfærdighed, der ligger i Lovenes og Myndighedens Haand. Fra den Tid skriver sig mit første poetiske Produkt; med Standpunkt paa Rundetaarn og Udsigt over den forhadte By blev det hverken mere eller mindre end en »Ode til Nero,« saalydende:

Mægtige Nero! Ja, jeg forstaaer!
 paa Capitolium høit, høit, forfærdelig ser jeg dig stande.
 Skyerne vildt henover dig gaaer,
 Italiens Nathimmel hvælver sig mørk om din Pande.

Rom, Rom staaer i Brand!
 Under dig dybt gaar Flammer og Røg og Pøbelen hviner.
 Mægtige, ensomme Mand!
 Verden i Rom, og det usle Rom i Ruiner!

Mindre kunde ikke gøre det. Jeg havde troet, at det var en ridderlig Tournering ligesom i Romanerne hvor Seiren tilfaldt den Bedste og så var det en Sammenrottelse, hvor nogle Stykker slog sig sammen og overfaldt den enkelte. Dertil kom, at Rustningen var saare maadelig; mere lurvet Dreng har aldrig trasket afsted i bundløse Sko om Vinteren uden Overfrakke end jeg, naar jeg smøg mig hjem gennem Smaagaderne aldeles sikker paa, at alle Folk foragtede mig, fordi jeg ingen Overfrakke havde; venligt saa jeg ikke paa de fine Dreng; mit bedste Resonement var: du er dog en Dux og du skal lumpe dem. Derhjemme³⁶ var jeg endnu mere ensom end i Skolen, kolde Hjerter, uden Sympati og Forstaaelse, en mindre ømskindet Stolthed end min havde dog hver Dag forstaaet, at han var en Proletar, der fik sin Føde hos gode Mennesker for halv Betaling. Men hvilken rasende Udvikling, hvilken pludselig Omvæltning i alle Tanker og Forestillinger, hvilken bitter Livsanskuelse, *bygget i et*

34. Dvs. til hjemmet i Thorpmagle, Torup sogn på Halsnæs.

35. Udhævelsen min.

36. Se nedenfor s. 283.

*Par Maaneder*³⁷ til at vare for Livet. Og saa var jeg saa blød som Vox, saa kjælen som en lille Pige med en sugende Længsel efter Kjærlighed, som jeg betroede Maanen, Stjernerne og Træerne i Kongens Have, som overhovedet var mine Venner og Fortrolige og derfor kende alle mine »junge Leiden.« Da jeg kom hjem i Ferien stod Peer og Jens og Ole og kiggede over Havegjerdet, jeg hørte nu til de fornemte og de sagde »han« til mig, naar jeg talte med dem – det var til at blive gal over, jeg, som i mine krigeriske Drømme tidt havde ført dem seirrigt gennem Hovedstadens Gader, jeg, som havde talt så begeistrede Ord til dem, mens vi drog frem ad Lyngby-Veien og som paa Nørrebro havde leveret Slag, der ganske svarede til Kampen mellem Condé og Turenne. Det var ellers Peer, Jens og Ole, der stemte imod mig ved sidste valg³⁸, men nu bliver jeg ikke gal over det.

Under alt det tumlede Tankerne lystigt med Guder og Mennesker og jeg foragtede dem tilhobe, hele den lumpne Retfærdighed baade Guderne og Menneskenes, alt det moralske Hykleri og dette jammerlige Spitsbuberi med evige Guder og evige Mennesker, jeg lærte at sidde stum som en Fisk og lytte for at komme efter det altsammen og jeg blev god til at høre efter. Men hvad jeg har hørt, det har jeg hørt med mine egne Øren og jeg har aldrig spurgt Nogen, hvad man skulde troe eller mene, derfor mener jeg som den Gale Lear, at de ikke kan gjøre mig noget for Myntning³⁹. Og under Alt det groede Skoven til, Phantasieens lyriske Underland med en ny Himmel og en ny Jord, hvor Retfærdigheden boer, med sælsomme Melodier susende gennem Træerne og med Prinsessen⁴⁰ tøvende efter Befrieren og jeg blev god til at høre efter og til at gyngede med i alle Skovens Stemninger og Sproget kom stundom med lykkelige Ord, men jeg blev ikke god til at sige dem, for jeg var en Proletar – derfor ligger jeg bag Skovgjerdet og ler af Virkelighedens Folk.

Nu har du faaet et Slags Levnetsbeskrivelse, lang nok til at bringe dig til at gabe og dog for kort til at give et Billede.«

Det bemærkes, at han betegner skolelederen som bestyrer, at han skriver om en udvikling »bygget i et Par Maaneder« i forbindelse med, at han slap bort. Alle disse oplysninger svarer dårligt til Metropolitanskolen, der lededes af en rektor, og hvor Hørup gik flere år. Langt snarere er der tale om von Westens Institut, hvor han gik en tid, indtil han overflyt-

37. Udhævelsen min.

38. Hørup søgte valg til folketinget i sin hjemegn sept. 1872, se s. 292–294.

39. William Shakespeare: Kong Lear. Han sigter til kongens replik 4. akt, 6. scene: »... de kan ikke røre mig, fordi jeg slaar Mynt; jeg er Kongen selv«. (Østerbergs oversættelse).

40. Dvs. Henriette Steen.

tedes til Metropolitanskolen⁴¹. Institutet lå i Nørregade, og bestyreren var Niels Bohrs farfar, H. G. C. Bohr, en kendt skolemand og lærebogsforfatter⁴². Blandt lærerne kan nævnes V. Pingel, som i 1854-64 underviste her i græsk og historie. Trap angiver⁴³, at instituttet i 1855 foruden bestyreren talte 55 lærere og næsten 600 elever. Sammenlignet med Metropolitanskolens 17 lærere og 169 elever⁴⁴ var det således en meget betydelig skole og dertil meget agtet.

Troels-Lund har levende skildret dens lærere og Bohr⁴⁵. Åben og tillidsfuld kom han til den. Selvfølgelig gled han ind i dens form, og hans til tider noget frimodige overstadighed blev af lærerne taget med overlegen forståelse – en forståelse betinget af det fælles miljø. Anderledes, hvis en elev trodsigt lukkede sig inde og aggressivt søgte at hævde sig. Slig fjendskhed måtte skyldes dårlig karakter. I Hørups tid var skolen dertil i nogen grad vokset Bohr over hovedet, og mulighederne for at tage sig af den enkelte var derfor begrænsede⁴⁶. I »En Overkomplet« har Drachmann, der selv en tid havde gået på skolen, søgt at fange stemningen: »Vi unge Herrer som stadig forsøgte at faa vore Skjortekraver til at ligne Flipper, og hvoriblandt nogle endogså – ligesom i Peer Degns Tid – lod sig rage to Gange om Ugen, vi havde næsten faaet Soldaterhaandværkets snevre Syn paa Livet trods alle de humanistiske Brokker, som vor Udenadlærdom havde fyldt os med. Mekanisk at forrette sin Tjeneste – hvis man ikke vilde kasseres – undertrykke de mindre og gaa af Vejen for de større, det var Ekstrakten af vor Lærdom. Hvis der en Gang imellem optraadte en glimrende Undtagelse fra denne Regel, da var det saa langt fra, at han fandt Medhold hos sine Kammerater; han blev betragtet halvt som en Sværmer, halvt som en Førræder, og ve ham, hvis han ikke havde Kræfter nok til at understøtte sine afvigende Anskuelser med Næverne . . .«⁴⁷. Som i skolen, således også i byen. Under konfirmationsforberedelsen hos pastor Blædel ved Garnisonskirken blev holdet

41. H. Wulf: op. cit. s. 181.

42. Karakteriseret i begge biografiske leksika.

43. J. P. Trap: Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark, Kbh. 1858, Specielle Deel I, s. 33-34. (I 1857-58 havde skolen 49 lærere, bestyreren incl., samt 596 elever. Efterretninger om det von Westenske Institut for Skoleaaret 1857-1858 ved H. G. Bohr).

44. Trap: op. cit. s. 33.

45. Troels-Lund: Et Liv. Kbh. 1924, s. 129 ff. Beskrivelsen bærer dog præg af at ville yde den senere så forkætrede skole retfærdighed.

46. Troels-Lund: op. cit. s. 136.

47. Holger Drachmann: En Overkomplet. Saml. Poetiske Skrifter I-XII, bd. II, s. 101-02. Se også »Erindringer af mit Liv«, udg. i Vagabundus s. 18-19. Kbh. 1910 og hans selvbiografi i Tilskueren s. 126-27. Om skolen se også N. J. Berendsen: Af en gammel Journalists Erindringer, 1918, s. 31-33.

sat efter finhed, og han sagde »De« til de øverste i rækken, »Du« til de nederste – heriblandt Hørup, som ikke glemte ham det ⁴⁸. Hertil kommer det glædesløse hjem, der omtales i brevet. Uden tvivl hentyder han til det Holmstedske i Kronprinsessegade ⁴⁹. Hans onkel og senere svigerfar, kaptajn F. J. Holmsted, underviste i gymnastik og svømning ved v. Westens Institut ⁵⁰, hvor han var slangen i Troels-Lunds paradis. Militærisk blev børnene – omend under kontrol – beordret til at springe i vandet, hvor de ikke kunne bunde, og angst medførte kun en »hårdere, drille-vorn Behandling« ⁵¹. At indførelsen i et sådant miljø hos Hørup har kunnet skabe en følelse af isolerthed i en fjendsk verden synes troligt. Hans trods er blevet mødt med manglende forståelse og derfor retfærdig vrede, som blot har knyttet knuden strammere. »Bag hans Prosa dirrer det med Fortvivlelsesyriken – derfor er hans Ironi saa stærk. Havde han haft blid Bør i sin Ungdom, saa havde den evige Middag slugt ham (. . .) og hver Gang han knaser deres Knogler under sine Polyfemtænder, saa ler hans Øjne! Men hans Hjerte kan græde – hans Hjerte kan nemlig elske – og derfor er han stærk . . .« ⁵². Bag denne friskfyragtige karakteristik i Drachmanns langt senere roman »Forskrevet« mærkes et alvorligt forsøg på at lodde fætterens politiske drivkraft. Vurderingen er værdifuld, det er den eneste fra Hørups nære kreds. Næppe har Drachmann haft hans fortrolighed ⁵³, den var vel reserveret Henriette Steen, men han besad en smidig indfølingsevne, og som ung delte han en tid værelse med ham ⁵⁴. Brevet »fra de varmere Dage« viser, at Drachmanns noget sentimentale fortolkning ikke har ligget Hørup så fjernt, som han over for omverdenen gerne har villet give udtryk for. Tværtimod at søge sine ulykkelige minder glemt, bærer det præg af, at han har gjort det chock, de har givet, til genstand for stadige fortolkninger, og at de således virkelig har givet hans liv »en særegen Farve.«

1857 blev han overflyttet til Metropolitanskolen. At han her er faldet bedre til synes givet, men at han ikke af den grund har ladet sig erobre af dannelsen, vidner Arentzens erindring om, hvorledes han i en stil om sandhed »benyttede Leiligheden til i smaa, kortfattede, stærkt pointerede

48. Harriet Bentzon: op. cit. s. 116.

49. Jævnfør Arup: op. cit. s. 23.

50. Programmet 1857/58 viser, at han endnu var lærer på Hørups tid.

51. Troels-Lund: op. cit. s. 142.

52. Drachmann: Forskrevet. Poetiske Skrifter I–X, bd. I, s. 28.

53. Se således Emma Hørups diplomatiske udtryk: »Medens det hos Hørup mest var Slægtsfølelsen, der bandt – (. . .) – følte Drachmann personlig Hengivenhed for Fætteren . . .«. (Emma Hørup: Holger Drachmann, Gads danske Magasin II, 1907–08, s. 338).

54. Se s. 286.

Genrebilleder at skildre, hvorledes man bestandigt formanede til Sandhed, medens man faktisk dresserede til »Livsløgn« . . . «⁵⁵. I sine erindringer skriver Høffding: »Han var i en vis Forstand den mest Modne af os alle, den, der saa selvstændigst paa det Overleverede, selv om han ikke altid kunde eller brød sig om at (»gad«) forme sin Opposition i bestemte Tanker«⁵⁶. Den ridderlige Høffding har dog ikke kunnet dy sig for lidt maliciøst at citere det lille malende »gad« – underforstaaet: »for Jer tåber«. Over for sine skolekammerater må han have virket som den lidt ældre, i sin ironi noget bedrevidende kammerat, som alligevel har imponeret ved sin fornemme reserverthed og gode forstand.

Det var da den udvikling, som skoleflytningen medførte. Da Hørup kom til von Westens Institut, blev han, der i sin hjemegn vel nok havde følt sig som den første i vennekredsen, med eet underlagt en fjendtlig autoritet. Fuldt alvorlig optog han kampen, han skulle »lumpe« dem, han var vant til at blive set op til, til at være duks. Men dragen lod sig ikke rokke, og han søgte ind i fantasiens verden, hvor han sejrrikt førte sine simple venner »gjennem Hovedstadens Gader«. Så blev han flyttet. Fuld af mistro kom han til Metropolitanskolen, et sted, hvor ingen kendte hans ydmygelser. Som før gik han ind i konkurrencen, men nu var rustningen langt mindre sårbar. Med hvilket held han erobrede dannelsens midler, viser hans vidnesbyrd fra 1860: Rektor Bonaparte Borgen: »Hans Virksomhed vidner om Flid, Liv og Interesse og har overhovedet baaret tilfredsstillende Frugter«. og Arentzen: »Jeg anser Hørup for en af Klassens bedst begavede Disciple med en meer end almindelig eiendommelighed, frisk og livlig Personlighed og mangesidig Interesse«⁵⁷.

1861 blev han student og begyndte at læse jura. Endnu de første studieår boede han hos familie, men 1864 blev han optaget som alumne på Regensen. Stemningen her er af M. L. Galschiøt beskrevet således: »Vi vare danske Studenter »Herrer i Aandernes Rige«, vi vare Nationalliberale, vi vare Skandinaver, vi haabede paa Paragraf V, vi hadede Tykkerne og haanede Bønderne og Bondevennerne osv. Var der nogen imellem os, som havde et andet Blik paa Holdbarheden af disse Idealer og kritiserede dem, saa kom han til at staa saa temmelig ene – Hørup f. eks., der tidligere havde været Helstatsmand og stadig var en udpræget Modstander af al Nationalliberalisme, . . . «⁵⁸. Selv om Galschiøt som venstremand nok maler med en lidt vel bred pensel, er der ikke tvivl

55. Kr. Arentzen: op. cit. s. 193–94.

56. Høffding: op. cit. s. 30.

57. Ny kgl. Saml. 3703, 4.

58. M. L. Galschiøt: Regensliv i Slutningen af 60'erne, s. 29. I Studenterbogen, Kbh. 1898.

om, at tonen overvejende var nationalliberal. Tilsyneladende har Hørup reageret ved at tilslutte sig den klasse af regensianere, som ifølge regensprovsten F. J. T. Gram hovedsagelig levede for deres studier og ikke for Regensen⁵⁹. En mundtlig tradition fra denne periode belyser kammeraternes forhold til ham: »Vi var bange for Hørup«⁶⁰. At skylden herfor var hans egen antydes af, at han af sin københavnske familie blev kaldt »Drengen med det spodske Smil«⁶¹. Nærmest hånligt har han holdt sig studiekammeraterne fra livet. Sjældent ses hans navn i forbindelse med regenslivet. Første gang i august 1865, da en gruppe regensianere ønskede at modtage nogle slesvigere som liggende gæster under disses besøg. På generalforsamlingen samme aften bifaldtes dette, og det besluttedes, at hver enkelt alumne skulle betale 3 rigsdaler til udgifternes bestridelse. Mod dette samledes en opposition på noget over 30 deltagere, »deels saadanne, for hvem det var principstridigt, at Regensen overhovedet havde Slesvigerne liggende hos sig, (Antallet paa disse viste sig ved den paafølgende Generalforsamling at være »1«), deels saadanne, som meente, at bidraget var uforsvarlig høit . . .«⁶². Da Galschiøt nævner Hørup som drivkraften bag protesten⁶³, er det sandsynligt, at hin meget principfaste alumne har været ham. Ved Grams mæglende indflydelse fastsattes afgiften til 2 rigsdaler og 3 mark, og generalforsamlingen vedtog følgende udtalelse: »Det er Regentsens inderligste Ønske, at bidrage til Slesvigerne Modtagelse af al vor Evne og bedste Villie, *netop* fordi de ere Slesvigere«⁶⁴. At Hørup snildt skulle være blevet vundet herfor ved udsigten til at blive vært for provsteboligens to gæster under Grams fraværelse, således som Galschiøt antyder⁶⁵ og Knud Fabricius derfor faststår⁶⁶ modbevises af, at han ikke står opført blandt de 76 bidragsydere i klokkeprotokollen⁶⁷.

Næste gang Hørups navn forekommer er på et andragende⁶⁸ fra ti alumner, hvori viceprovsten Frederik Fabricius opfordres til at anbefale det konservative hovedorgan »Dansk Rigstidende« anskaffet til læsestuen. Den 29. oktober har Gram noteret: »Indsendt til Bestyrelsen en Skriv.

59. Galschiøt: op. cit. s. 34.

60. Hans Jensen: Hørup skildret af Arup. *Nationaltidende* 23.6. 1941.

61. Emma Hørup: Viggo Hørups Barndomshjem, op. cit. s. 355.

62. Hugo Hørrings referat i Regensens klokkeprotokol 1865, s. 2, Regensens arkiv.

63. Galschiøt: op. cit. s. 30.

64. »Generalforsamling om Slesvigerne Modtagelse (den 29. August 1865)«. Referat i Universitetsarkivet i Rigsarkivet.

65. Galschiøt: op. cit. s. 31.

66. Knud Fabricius: *Regensen gennem Hundrede Aar*, Kbh. 1923, s. 220.

67. Klokkeprotokollen s. 8.

68. Universitetsarkivet.

fra Fabricius, hvori han fraraader at gaa ind på et Andr. fra 10 Alumnener om at anskaffe Rigstidende. En senere modtagen Protest fra 15 Alumnener vedlagt. Jeg har erklæret mig enig med Viceinspektør⁶⁹. Fabricius og Grams forsigtighed, protestskrivelsen og mange uvedkommende tilføjelser på selve ansøgningen afspejler gårdens politiske splid. Det er naturligt, at Hørup i denne har taget parti mod den foragtede dannelse, og det er interessant at se, at hadet til byens unatur i stedet for egentlige sociale skel har været bestemmende for hans stilling⁷⁰.

Sommeren 1867 blev han juridisk kandidat. Herefter boede han hos sin onkel, professor A. G. Drachmann, i St. Kongensgade, og da Holger Drachmann samtidig var vendt hjem fra sin Siciliensrejse, delte de en tid værelse⁷¹. Som det ses af brevet »fra de varmere Dage«, havde Hørup allerede tidligt skrevet vers, og Eva Drachmann fortæller, at han til forskel fra Drachmann, »maleren«, blev kaldt »digteren«⁷². Selv lader Drachmann i »Forskrevet« sit alter ego, Brynjulfsen, sige om ham: »Han skrev bedre Vers end jeg i vore Studenterdage«⁷³. Sammen læste de tyske og norske forfattere, således Wergeland in extenso⁷⁴. Navnlige æstetiske problemer var genstand for hans omgangskreds' interesse, men for ham var kunst alene et middel til forståelse af sig selv og omverdenen. Efter en periode, hvor han »et helt Aar ikke bestilte andet end at sidde og glo paa Væggen«⁷⁵, stod mål og midler ham langt klarere.

Den ulidelige usikkerhed, hovedstaden havde indgivet ham, havde tvunget ham til at klare sig sin stilling. Over for byens »Stenpanser« så han landet, livsnært og sundt. Studenterkammeraternes begejstring var blot fede ord. Kransen kunne ikke vindes ved at råbe hurra⁷⁶. Virkeligheden krævede sin pris, og erkendelsen heraf var smertelig, en smerte, som lå sentimental følsomhed fjernt. Den berørte noget evigt i menneskesjælen, var et fællesskab, som ord ikke kunne udtrykke. Kvalt i byens larm og af slebne former mente han det bevaret i bøndernes karske virkelighed, som han således idealiserede. Mens Drachmann i oprør mod faderens

69. Regensprovstens Journal 1865, s. 87. Universitetsarkivet.

70. Endelig nævnes Hørup også i Klokkerprotokollen 1866, s. 39.

71. Holger Herholt Drachmann. Selvbiografi trykt i Tilskueren 1908, s. 122.

72. Eva Drachmann: Vilhelmine, min Mor. Kbh. 1953, s. 21.

73. Drachmann: Forskrevet op. cit. s. 28.

74. Drachmanns selvbiografi i Tilskueren s. 137.

75. Brev til A. G. Drachmann fra Hørups fængselstid. Findes i Dansk Pressemuseum. (Trykt i Holbæk Amts Venstreblad 31.3.1955 og i Pol. 15.2.1952).

76. I Ny kgl. Saml. 3703,4^o ligger et historisk essay, Alkibiades, som manuskript. Det er udateret, men både skrift og indhold tyder på, at det er skrevet i denne periode. Ligesom nedenfor citerede brev vidner det om de sjælelige rørelser, han måtte gennemgå for at bevare sin personlighedsfølelse: »... nu først vaagnede hans Tanke, nu først fødtes hans Aand. Løsladte styrtede de nye Tanker sig

strenghed soldede med sine jævnaldrende kunstnerkammerater, vandt Hørup noget af den menneskelige overlegenhed, som i voksende grad skulle karakterisere hans holdning. Herom vidner et brev til Emma Holmsted fra denne periode:

Thorupmagle d. 18.

»Min Emma

Det gaaer mig som Sømanden, der efter en livsfarlig Reise naaer Havn: for Øjeblikkets Glæde er Stormen og Bølgerne glemte, tryk ved at have fast Grund under Foden tænker han ikke mere paa, at Jorden nylig gnygede under ham, saadan hviler jeg tryk i Glæden over det Nærværende, Glæden over dig, at du saa rig gav Alt, hvad der giver Livet Indhold og Fylde, ikke forsmaaende den, der Intet, Intet eiede, uden den Kjærlighed, som, da Alt sank, var stærk nok til at bære mig oppe, indtil din Haand bragte Hjælp, dit Ord Liv og Mod. – Saa er det da Virkelighed hvad jeg i mine lykkeligste Timer vovede at haabe, hvad min Tanke, træt og forpint af en Søgen og Jagen, som intet Holdepunkt fandt, som intetsteds fandt Hvile, klyngede sig til som den eneste Mulighed, der kunde bringe Mening i det Tilværelsens Virvar, hvori jeg bevægede mig – saa er det da Virkelighed, at du elsker mig. Skjøndt jeg neppe forstaaer det, tør jeg dog troe det og paa denne Tro bygge de Fremtidshaab, som gennem Ruinerne af »Barndommens dristigt phantastiske Luftkasteller« lader skimte det stille, velsignede Hjem, hvorhen jeg freidig styrer, glad over at det ikke er det Store, der fordrer en Helt for at give ham Ære, glad over, at det er stort nok til at fordre en Anstrængelse, som har Freden og Hvilen i sig. – Dersom der endnu var noget, jeg kunde ønske, saa var det at have dig herude, om blot nogle Dage, jeg længes efter at tale med dig, der er saa meget, jeg vilde sige dig og især længes jeg efter at høre dig tale; mig har de mange Aars Taushed næsten gjort Stum, Tankerne ere vante at gaae paa egen Haand, som de saa mig frem-

over Tilværelsen, prøvede Alt, dømte Alt, forkastede Alt. Snart jublende i Begejstring, snart ravende som en Drukken gik han løs på hvad i Aarhundreder gjaldt som Sandhed, hidset af sin egen Ild . . .« (s. 12) » . . . og en skjult Lidenskabs hidsende Tilskyndelse reiste Mængden til Deltagelse i hans Vrede. Det er denne Klang i Stemmen, der gaaer de Dannede forbi, men finder et Ekko i den umiddelbare Mængde, fordi den rører ved det, som er Menneskeslægten Fælles-eie, ved den dunkle Følelse af Smerte, som hviler på bunden af enhver Menneskesjæl . . .« (s. 21) » . . . og skjøndt han taler op til Sokrates som til den Store, Seierrige, Overlegne, hvis blotte Tilværelse er en Dom over hans eget Liv, er det dog tydeligt, at en Følelse af Uret ikke har forladt ham, og at han kun halvt har nemmet, hvad Sokrates vilde overfor ham, kun halvt har forstaaet, at Krandsen ikke vindes, som en anden Mester har sagt, ved at raabe »Hurra! Hurra!« – (s. 23–24).

mede ud, naar de ledsages af Ordene, der ikke ville passe; men af dig vil jeg lære at tale og helst her; thi kommer jeg indenfor Portene snører Struben sammen og jeg hører og taler som En, der er nærved at kvæles, siig, vil du komme? . . .«

Han havde besluttet at »realisere det almene«, og beslutningen var ham en lettelse. Han var kommet ud af drengetidens fantasterier, men det håb, der gennemlyser brevet, fik kort varighed. Kun sjældent gav omstændighederne det næring og mod skuffelserne, private som politiske, værnede han sig bag voksende resignation over for begivenhederne. Hans indre virkelighed kunne de dog ikke berøre.

IV.

Den 18. juli 1868 giftede Hørup sig. Emma Holmsted havde siden 1864 undervist ved De forenede Kirkeskoler⁷⁷ og var nogle år ældre end han. Selv arbejdede han de første år som manuduktør for studenterne. Da Drachmann november 1871 giftede sig med Vilhelmine Erichsen, var Hørup forlover og deltog som den eneste uden for husstanden i festlighederne⁷⁸.

I juli samme år var Georg Brandes imidlertid kommet hjem fra Italien, og i sin søgen efter forbundsfæller opsøgte han Drachmann, der i tiden før giftermålet ernærede sig som marinemaler på Borchs Collegium. Han havde skrevet nogle artikler om »Dansk Sømaleri«, og dem ville Brandes komplimentere⁷⁹. De faldt straks i hinandens arme, og for en tid var Drachmann hans svorne tilhænger. Den 3. november indledte Brandes sine forelæsninger over det 19. århundredes litterære hovedstrømninger som privatdocent på universitetet. Om den opsigt de vakte, vidner hans brev til vennen Emil Petersen fra den 17. november: »Der er et enorme Rend til mine Forelæsninger. Jeg faaer Indbydelser til Middag og modtager Complimenter mellem 7–8 Aften . . .«⁸⁰. Endnu var kritikken ikke for alvor brudt ud, og Brandes soled sig i det dannede Københavns gunst. Samtidig fylkedes om ham den række unge litterater, som i de næstfølgende år skulle danne kernen i »det moderne Gennembrud«. Den 22. december skriver han: »Her er en stor Del unge Mennesker i byen

77. Arup: op. cit. s. 32.

78. Harriet Bentzon: op. cit. s. 115–16.

79. Brandes Brevveksling op. cit. Bd. III, s. XII. Se også Drachmanns selvbiografi i Tilskueren s. 141. En tidlig forbindelse havde der været mellem Dr. og familien Brandes. I von Westens Institut havde han og Edv. B. delt skolebænk og havde hjulpet hinanden. Selvbiografien s. 127.

80. Citeret hos Henning Fenger: Den unge Brandes, Kbh. 1957, s. 225.

eller dog nogle, som er den revolutionære Sag oprigtig hengivne, flere af dem har nærmet sig til mig og stillet sig til min Disposition. Den bedste og mest fremragende af dem er en marinemaler Holger Drachmann, der har skrevet flere høist fortræffelige og modige Afhandlinger«⁸¹.

Sikkert har Hørup af Drachmann hørt Brandes berømmet, men at han af den grund skulle interessere sig for denne damernes yndling synes ikke troligt. Drachmanns forfløjne liv har ikke fristet ham. Tværtimod har A. G. Drachmann i ham set det gode eksempel til efterfølgelse for sin udsvævende søn⁸². På denne baggrund må det første møde mellem Hørup og Brandes ses. Det er af Brandes langt senere beskrevet således: »Nytårsnat 1871-72 var der et lille Selskab forsamlet hos Holger Drachmann i hans Værelser under Taget paa Hotel Phønix⁸³. Som en af de Indbudte, der havde tilbragt Aftenen andensteds og først kom efter Midnat, traadte ind ad Døren, tog en ung Mand, han ikke kendte, Ordet midt i Kredsen. Han talte begejstret og bevæget med et syngende, ligesom provinsielt, Tonefald. Han vilde i denne Nat, da det historiske Aar 1871 randt ud, mindes den Mand, »hvem vi skylder Alt«, som havde lært os at elske de forsmaaede, de Fattige og Ringe, og som havde givet os Idealer, vi vilde blive tro: Søren Kierkegaard. Den nylig Indtraadte, som var i overgivent Lune og fandt Talen for følsom, kom med en spøgende Afbrydelse, der fremkaldte det ret hvasse Udbrud: Hvorfor skal han derhenne i Krogen sidde der og gøre Nar! Det var visselig ikke den Paagældendes Hensigt; men denne ubetydelige Begivenhed voldte, at der gik ikke faa Aar, før han nogensinde saa Hørup igen; thi Hørup var det, som havde talt – den Gang uden al Ironi«⁸⁴. Situationen er morsom. Man forestiller sig Hørup holde en af vin og træthed højstemt tale, da Brandes, frisk af kulden, afbryder ham. At hans reaktion har været skarp kan ikke betvivles. Derfor har Brandes husket optrinnet, men konklusionen, at de derfor ikke sås, må være en fortolkning: Brandes ved kun, at de ikke sås. At grunden i stedet, som Emma Hørup som gammel har fortalt, skulle være, at Hørup fandt deres hjem for beskedent til at invitere denne »vidtberejste Aandens Storfyrste«⁸⁵, rimer dårligt med Hørups selvbevidste foragt for moden. Om sin virkelige stilling har han

81. Brev til Renna Hauch. Citeret bl. a. hos Fenger, op. cit. s. 229.

82. Harriet Bentzon: op. cit. s. 38. Jævnfør fodnoten. Se endv. Emma Hørup: Holger Drachmann, op. cit. s. 337.

83. Efter giftermålet var Drachmann flyttet derop, hvor han havde et midlertidigt atelier sammen med den norske maler Thaulow. »Jeg holdt så at sige aabent Hus for Oppositionen«, skriver han i sin selvbiografi i Tilskueren s. 142.

84. Geogr Brandes: Viggo Hørup, 1902. Trykt i Saml. Skrif. Bd. XV s. 206-07.

85. Arup: op. cit. s. 34. Da jeg ikke har kunnet finde Arups kildeforlæg, antager jeg, at han har meddelelsen fra Emma Hørup selv.

1873 skrevet til Henriette Steen: »Derimod kan jeg finde mig i at være Jøde, naar jeg faaer Lov at være Davids Søn og leve paa Kong Salomo Tider, bare for at synge for dig Sangenes Sang, den høie Sang, der begynder som ingen andre: »Kys mig med din Munds Kys, thi megen Kjærlighed er bedre end Viin (. . .), og skjønt jeg ikke er Davids Søn og ikke lever paa Kong Salomo Tider, vil jeg dog, saalænge jeg har et Been at staa paa, staae paa dette ene Been og raabe Hurrah for Kong Salomo, thi rigtignok er det et Gl. Testamente og der er dem, der mener, at det gjælder ikke længer, men maatte Herren, Israels Gud, blot holde denne Post ved Magt, *saa maa for mig Farisæerne og Tolderne gjerne slaaes mod de moderne Litteraturjøder om det nye* (. . .). Forresten skulde vor højhalsede Erotik ikke knipse af Kong Salomo, aldenstund Kongens Glæde over Sulamiths Bryster og Bug og Lænder *er adskjelligt sundere end den nyjødiske, tyndbenede, problematiske sensualisme*, der i vore Dage tager Veiret baade fra Jøde- og Kristenjomfruer og som Kong Salomo, troer jeg, vilde finde ligesaa komisk som Eunuchernes Suk efter Haremet. *Litteraturjøde vil jeg ikke være, ikke om jeg saa i Tilgift fik hele denne tørre, knaldrende Witz, der intetsteds tænder, fordi den ligner de Gnister, man gnidder af et Katteskind* —«⁸⁶. Den opfattelse var ikke ny, men havde grund i hans hele væsen, og selv om han ved nærmere kendskab til Brandes vel nok indså, at også hans ideer var udsprunget af et lidenskabeligt sind, og han derfor lærte at respektere ham, bevarede han livet igennem sin foragt for blotte ideer.

De mange gange, han har udtrykt denne foragt⁸⁷, viser ikke blot dens dybde, men også dens varighed. Til sammenligning med hans stejle selvhævdelse under opvæksten i København kan anføres et brudstykke af et brev, han 1889 skrev til Henriette Steen fra fængslet. Intet andet sted fremgår hans opfattelse af mål og midler mere tydeligt.

». . . Denne store og uoprettelige Fejl [at være skrevet] deler den [en anmeldelse] med saa megen anden Literatur, og dette Fællesskab trækker den ned ved Siden f. Eks. af H.[øffding]s Nietzsche-Præk⁸⁸, som lider af den samme Dødssynd. Det er ikke tilfældigt, at H. hver Gang synker ned i Mrgbl.s flade Mudderdam⁸⁹. Det er ogsaa Skæbne. Seminarismen læser ham, fordi han selv er en Karudse. Der er ingen Sammenligning

86. Brev dat. 13.6.–73. Udhævelserne er mine.

87. Se bl. a. Alkibiades op. cit. (ovenfor s. 286–87), Anmeldelsen af Schwanenflügels Wergeland-Studie, op. cit. s. 85, brev til Bjørnson 18.1. 1892 op. cit. bd. II, s. 95, og brev til Amalie Skram 18.1.1897, op. cit.

88. I 1889 polemiserede Høffding mod Georg Brandes' afhandling om Nietzsche. Se i øvrigt Høffding op. cit. s. 163 ff.

89. Fra årsskiftet 1883–84 var Hørup og Edv. Brandes blevet trængt ud af »Morgenbladets« redaktion.

mellem ham og B[randes]. Naar Flammen er alt, hvad kan det saa hjælpe at komme med »en Pøsse«? Det er bindegalt, hele N., men disse Paradoxer er dog fødte af en brændende Hjerne og et saaret Hjærte, de er en udmærket Stoltheds hede Blus, som i al Fald tænder Modsigelsens Brand, forarger og fordærver. Men H. fordærver intet og forarger ingen og tænder hverken Blus eller Baal. Da Guderne i deres Visdom mente, at ogsaa Hørkræmmerne burde have deres Profet, tog de af, hvad der var i Butikken, og skabte H. til at vidne for dem. En redelig Referent af andres Tanker, en kyndig Forstaaelse af alt det, der er ganske ligegyldigt og ikke kommer nogen ved. Han beretter om store og forargelige Ting, men han forarger ingen og hans Tilhørere bliver akkurat ligesaa smaa, som de var. Han gør det nemlig uskadeligt, lægger det i Blød og vander Giften ud. Det er som de store Egetrunter i vore Tørvemoser, der har ligget i Vand i 100 Aar, til de er blevet møre, saa man kan hugge dem igennem med en Spade, pille dem fra hinanden med Fingrene. Han putter det altsammen i den store seminaristiske Tørvemose, forat det kan raadne og blive til Tørv og lade sig blande med hans egen Tørv. Naar jeg ser disse Arbejdere i deres Ansigts Sved slæbe store Træer fra Skoven og have saa inderlig travlt med at save og hugge og stakke Smaastykkerne sammen i runde, nette Stakke paa Hegels eller Filipsens Loft⁹⁰, har jeg altid Lyst at klappe dem paa Hovedet og sige: Herregud Børn, lad dog Skoven staa. Der bliver aldrig Varme af det Ved. Der er ikke den Gnist, der tænder det an. Det staaer paa Loftet til Beroligelse for et lille civiliseret Folk, der føler sig mere trygt ved Vintertid, naar det véd, at der er ogsaa den Slags Brændsel paa Loftet. Men han gør dog sin Gavn, læmper umærkeligt en og anden over i Venstre? Det er netop Ulykken, at de ikke mærker det. Skidt med Anskuelserne, naar Folkene er de samme Dosmere med de ny Anskuelser som med de gamle. Hvad bryder jeg mig om, at Pelsen er en demokratisk Pels eller en aristokratisk Pels⁹¹, naar Faaret, der stiller i den, er det samme Faar? Naar Pelsen ikke flaaes af dem, saa de mærker det, er det Hele ganske forgæves. *Hvad det kommer an paa er Brudet, Omslaget, Vendingens Brathed; naar man snyder dem for det, saa er de snydt for det Altsammen*⁹² og saa viser det sig, Dagen efter at de er kommet til det ny Fad, at de slet ingen Steder er kommet hen, men staaer og gumler det gamle Hø i den gamle Baas. Der kan slet ikke være noget Fællesskab. Naar de ivrer mod Æstetiken, er det forat sløje af, slippe nemmere. Men Demokratiet kan

90. To forlæggere.

91. Brandes kaldte sin afhandling »Aristokratisk Radikalisme« og Høffding sin »Demokratisk Radikalisme«.

92. Udhævelsen min.

ikke slippe nemmere, det maa gøre det bedre; det vil lidt hjælpe at sige: vi leger ikke den Leg. Man vil hurtigt lære at svare dem: fordi I ikke kan. Men blæse være med det! . . .«⁹³.

Det bemærkes, hvorledes hans opfattelse af politik og æstetik følger sig uløseligt sammen omkring eet, nemlig mennesket eller snarere naturen. Om de menneskelige strenge er fine eller sejge, højre eller venstre betyder mindre. De er dog »sprungne af den samme store Natur, der af sit Skød har avlet de udødelige Guder og de udødelige Bukke, den ærværdige, velklædte Here og den ærværdige nøgne Afrodite, den kloge Jomfru med Hjælmen og Skjoldet og Bakkantinden, der rulle sig paa Tigerskindet«⁹⁴. Den realisme, han kæmpede for, var Det gl. Testamentes og Shake-speares. I de store modsætninger så han virkeligheden, fjernt fra intellektuel teori og tolerance. Fjernt fra naturalismens objektive psykologi, fra videnskabelig metode.

V

I det nystiftede hjem i Nørregade modtog ægteparret Hørup ikke blot Kr. Arentzen og de unge æstetikere i hans kreds, men også venstrepolitikere⁹⁵. Som sagførerfuldmægtig hos den gamle bondefører Balthazar Christensen så Hørup hjemegnens ædruelige syn og simple sæder omsat til bevidst interessepolitik. I hans stuer udfoldede I. A. Hansen sit væsens venlige, humoristiske sider, muntert, næsten naivt. Hans oprindelighed syntes ham virkelighedsnær i modsætning til dannelsen og den nationale begejstring, de begge modsatte sig. Hørup foragteligt, I. A. Hansen instinktivt. Hos disse fastskårne mennesker fandt Hørup nemlig det sikre instinkt for virkeligheden, han troede bevaret hos almuen. Støttet af de to gamle bondeførere søgte han da i sin hjemegn valg til folketinget i september 1872. Frederiksværkkredsen var usikker. De gode tider i landbruget havde gravet nye skel, som valgagitationen uddybede. Bondevennernes snævre standspolitik fandt ikke længere sikker grobund⁹⁶. En ny

93. Dat. 21.12. 1889.

94. Samme brev.

95. Sophus Schandorph: Oplevelser bd. I, 1889, s. 210 og 224–25. Se også Arentzen: op. cit. s. 194–95, som Schandorph vel delvis bygger på.

96. En lokal gårdmandsdatter Bodil Høyer har i sine erindringer levende skildret miljøet og bringer derved et nyttigt korrektiv til en tendens til at ville gøre også denne egns politisk mest bevidste bønder mere radikale, end de på det tidspunkt i virkeligheden var. De stod nok højre imod, men den vundne selvfølelse lod sig ikke underordne partidisciplinen. (Bodil Høyer: Dagligt Liv på en Nordsjællandsk Bondegaard i Midten af forrige Aarhundrede. Skr. omk. 1930, udg. i »Fra Frederiksborg Amt«, 1953).

gårdmandsklasse med videre interesse var groet frem, og af sådanne selvbevidste bønder blev den forhenværende folketingsmand P. E. Olsen anmodet om at stille sig. Han var national venstremand, men ville ikke binde sig til Det forenede Venstres program.

Den 2. september afholdtes to vælgermøder i henholdsvis St. Lyngby kro og Frederiksværk ⁹⁷. Ved begge møder deltog Hørup og P. E. Olsen, mens den tredie kandidat, professor W. Scharling fra højre, deltog i en kongres i St. Petersborg. Den livlige diskussion drejede sig væsentligst om indholdet af begrebet venstremand. P. E. Olsen kritiserede Det forenede Venstre skarpt og undrede sig over, at han som prøvet demokrat af Balthazar Christensen og I. A. Hansen blev vraget for en ung mand som Hørup. I. A. Hansen erklærede, at hvem, der ville fremad mod Det forenede Venstres mål, måtte tilslutte sig partiet, d. v. s. stemme på Hørup. Denne synes nøje at have holdt sig til partiets program ⁹⁸. Hans senere udsagn om, at han skulle have slået stærkt til militarismen ⁹⁹, finder ikke hold i referaterne. Tværtimod kritiseredes han for i begyndelsen ikke at have gjort sit standpunkt klart for vælgerne ¹⁰⁰. Desværre er hans svar blot nævnt af den fjendtligsindede avis, ikke refereret. Har han, velkendt med forholdene, måske søgt gårdmændene samlet mod byen ved ikke straks at klargøre sin stilling inden for venstregrupperne? Den 14. september meddelte Scharling, at han trak sin kandidatur tilbage for ikke at splitte P. E. Olsens stemmer ¹⁰¹. Valg kunne han som højremand heller ikke regne med, men nu var alle gode kræfter i by som på land samlet mod Det forenede Venstre.

Ved valget d. 20. led Hørup da også et knusende nederlag – et nederlag, som var så meget mere føleligt, som det også gjaldt landdistrikterne ¹⁰².

	<i>Olsen</i>	<i>Hørup</i>
Frederiksværk	100	–
landdistrikterne	380	162

97. Frederiksborg Amtstidende d. 3.9., 4.9. og 5.9.

98. Ifølge Fr. Amtst.'s referat af mødet i Frederiksværk, har Hørup især uddybet partiets programpunkter vedr. præstevæsenet. Formentlig har han med baggrund i en da aktuel sag mod nogle Skævingegårdejere, som havde kritiseret deres præst, søgt at hverve proselytter. (Om denne sag se: Bodil Høyer: op.cit. s. 132–37, Viggo Hørup: Et Bønskrift, Mrgbl. 19.5. 1874 (Optrykt i Hørup i S. og T. Bd. I, s. 11–15), og Georg Moltveds noget fortegnede kronik: Menigmands kamp for liget. Pol. 8.6. 1954).

99. Hørup: Politisk Tilbageblik: op. cit. s. 10.

100. Fr. Amtst. 5.9. (skoleforstander Larsen, Arresødal) og 19.9. (C. Petersen).

101. Fr. Amtst. 14.9.

102. Folketingsvalgene 1869, 1872 og 1873, Kbh. 1874.

At Hørup i sit eget sogn, Torup, fik 44 stemmer mod P. E. Olsens 25, har kun været en ringe trøst. Om skuffelsen vidner brevet »fra de varmere Dage«: »Det var ellers Peer, Jens og Ole der stemte imod mig ved sidste Valg, men nu bliver jeg ikke gal over det«. I hans øjne havde bønderne ladet sig imponere af bykulturen, bønderne, som skulle være demokratiets grundstamme. Langt farligere end de nationalliberale selv var den dragesæd, de såede i almuen. Den ville han bekæmpe, men nederlaget lærte ham at gå mere forsigtigt til værks ¹⁰³.

VI.

Det var da Hørups stilling i tiden, før han begyndte sin egentlige gerning, journalistens. Under mange ydmygelsers tryk havde han ikke blot lært at foragte virkelighedens folk, der »forstaa (. . .) alt, forklare alt og rette Poesien an, saa enhver Dosmer kan faa sin Portion« ¹⁰⁴ – poesien, der for ham var alt det udtalte mellem mennesker, men han havde også indset nødvendigheden i at anvende deres midler. Bevidstheden om at kende en anden og rigere virkelighed skjulte han bag overlegen ironi. »Hvad er Ironi andet end at have Noget i Ryggen, som kan holde det værste fra Livet« ¹⁰⁵. Denne dobbelthed var ham fuldt bevidst, og i lyset af den må det gådefulde i hans væsen, som på engang fascinerede og afskrækkede, ses. » . . . det jeg bryder mig om at vide kan slet ikke fortælles – hvad bryder jeg mig nemlig om de Begivenheder, Slagdage, Alliancer og Traktater og andre historiske Tilfældigheder, der kan være i et Menneskeliv? eller Beslutningerne? der ere mere tilfældige end alt det øvrige, eller Grundene? som man finder paa bagefter ¹⁰⁶ for at pynte paa sine Handlinger, . . . « ¹⁰⁷. Når alle teorier blot var skalkeskjul for et tilfældigt kulturstandpunkts selvbestaltede normangivelser, havde de ikke eneret på at være andres dom. Overfor denne satte han *sin* dom ¹⁰⁸ og *sin* nidkærhed. Om dens retfærdighed kærede han sig ikke. Når alle domme var subjektive, blev spørgsmålet irrelevant: » . . . jeg ved neppe, om jeg selv har Ret eller Uret (og det interesserer mig heller ikke overdrevent)« ¹⁰⁹, skriver han.

103. Hørup: Politisk Tilbageblik, op. cit. s. 10.

104. Brev til Henriette Steen 1.5. 1873.

105. Brevet fra »de varmere Dage«.

106. Udhævelsen min.

107. Brev til H. Steen 30.4. 1873.

108. Jævnfør hans kendte udsagn om »at lægge sin Maalestok paa Andre«. Digte og Optegnelser, op. cit. s. 360.

109. Brev til H. Steen 13.6. 1873.

Med hvilken energi han i sin egen lidenskab søgte et holdepunkt over for værdiernes relativitet, viser brevet »fra de varmere Dage«: »Om jeg troer paa mig selv? Den Gale Lear paa sin Side troede ikke mere afsindig paa »at de ikke kunde gjøre ham noget for Myntning«¹¹⁰ end jeg i min Skov¹¹¹ troer paa den Mynt, jeg slaauer. Derimod har jeg en beskeden Tvivl, om de vil modtage den i Banken og om den overhovedet kan circulere i Virkelighedens Omsætninger og derfor har jeg et vist Nag baade til Banken og de andre »Institutioner« og skulde ikke have stort imod, at alt det ramlede sammen og at vi fik en hel ny Mynt. Derimod har jeg en Overbevisning, der naaer til Himmelen om, at der altid vil være nogle, der tage min Mynt for fuld Valuta og paa denne lyriske Myntfod vil jeg leve og efter Evne vrage Bankens. – « Det var hans løsning på det problem, det 19. århundredes erkendelsesmæssige udvikling havde skabt. I litteratur som i videnskab nedbrødes troen på det rationelle menneske og tilværelsens formål. Konsekvenserne var skræmmende, og deres imødegåelse fik ofte fortvivlelsens præg. Ved kun at acceptere sin egen norm udviklede han en følelse af absolut integritet, som på engang beskyttede ham og gav hans personlighedsfølelse faste rammer. I usædvanlig grad formåede han at begrænse sine indtryk, så kun sådanne, der passede i hans mønster, fik oplevelsesværdi. Til gengæld forarbejdede han dem personligt, og det er karakteristisk, at de samme billeder og tanke-sæt ofte anvendes i nye sammenhænge med års mellemrum.

Intet tyder på, at han bortset fra Wergeland systematisk har studeret enkelte forfattere eller filosofiske spørgsmål. Overhovedet har han næppe læst meget uden for sit fag. Ellen Hørup fortæller, at hun ikke fra sin opvækst husker sin far med en bog i hånden¹¹². Mest læste han vel som ung. Under Arentzens vejledning har han foruden den danske guldalderdigtning stiftet bekendtskab med digtere som Sofokles, Shakespeare, Aristofanes, Byron, Goethe og Heine¹¹³. Wergelands inderlige samklang med natur og folkeligt instinkt og Heines karske, ironiske smertelyrik fandt hos ham beslægtede strenge. Foruden Brandes' vidnesbyrd om hans interesse for Kierkegaard, nævner Hørup ham selv – om end perifert – i 1873-brevvekslingen¹¹⁴, og i »Forskrevet« henfører Drachmann ham blandt »disse Ofre for Søren Kierkegaard«¹¹⁵. Lighedspunkterne er da

110. Se fodnote 39.

111. Dvs. min virkelighed.

112. Hørups Datter fortæller om sin Far. Pol. 22.5. 1941.

113. Se Drachmanns beskrivelse af Arentzen i sin selvbiografi i Tilskueren, op. cit. s. 131.

114. 1.5. 1873.

115. Forskrevet. Poetiske Skrifter I–X. Bd. I, s. 129.

også slående: dialektikken, ironien, kampen mod kompromisserne, subjektiviteten og tungsindet. Som Kierkegaard elskede han det. Det gav hans personlighed dybde, i det fandt han samhørighed med menneskets inderste væsen. »... det jeg lytter efter er Stemningerne, Ønskerne, Længslerne, Phantasierne, Skuffelserne, Lidelserne – nu ja, Lidelser er et pathetisk Ord, men jeg tænker ikke paa den vulgære Jammer, der gjør gammel og rynket og graa, der udtørrer Sjælen og frembringer denne fortrykte, gnavne, usympathetiske, elendige Menneskehob, der er stor nok til at gjøre selv Tilværelsen suur og færsk, men der er ogsaa Lidelser, der forynger, der er en Sorgens evige Ungdom, som hver Dag drikker af den melankolske Kilde, hvoraf Menneskelivets varmeste, blødeste og fineste Følelser strømmer, men derom kan Intet fortælles«¹¹⁶. I brevvekslingen nævner han i øvrigt Pascal¹¹⁷, Prædikerens Bog¹¹⁸, Salomo Højsang¹¹⁹ og to gange citerer han Kong Lear¹²⁰. At netop denne skikkelse, stor i lidenskab og selvfølelse, har fængslet ham, er troligt.

Ikke alene hans tankeverden, men også hans stil fik impulser fra denne læsning. Sven Clausen fremhæver i denne forbindelse Goldschmidt¹²¹, og det er nok muligt, at Hørup har kendt »Nord og Syd«¹²², selv om det allerede gik ind 1859. Utallige billeder hentede han fra mundheld og Det gl. Testamente, men altid indarbejdede han dem i sin egen stil. Overhovedet var såvel begreberne som deres udformning personligt prægede. Erfaringerne fra de første år i byen havde umuliggjort ham antagelsen af dens form. Han måtte skabe sin egen, og dertil kunne han bruge tanke-sæt, der korresponderede med hans egne, måske viderebefordrede dem, men påvirkningens retning var længst afgjort.

Også politisk var disse erfaringer afgørende. Før krigen 1864 tog han som helstatsmand stilling mod de nationalliberale, og nederlaget var ham blot en yderligere bekæftelse på, hvor langt de havde fjernet sig fra virkelighedens grund. I kontrast hertil så han hjemegnens bønder. Nøgternt anskuede de det politiske spil, og i I. A. Hansen fandt han standens sindbillede. Efter krigen fulgte han vel nok oktoberforeningens forsøg på at skabe en samlet front mod byen. Valget 1872 viste ham, at de politiske

116. Brev til H. Steen 30.4.73.

117. 1.5.73.

118. 1.5.73.

119. 13.6.73.

120. 13.6.73 og brevet fra »de varmere Dage«. Se også mottoet til »Et Bønstkrift«, op. cit.

121. Sven Clausen: Om Hørups Stil. Pol. 21.2. 1942.

122. Kr. Arentzen kendte Goldschmidt (Fra ældre og yngre Dage s. 45 ff) og vakte idetmindste Schandorphs interesse for tidsskriftet. (Schandorph: op. cit. bd. I, s. 146).

skel ikke var sammenfaldende med de skel, han satte. Han måtte bekæmpe en åndsretning, snarere end et parti ¹²³.

Modstandere har indigneret påpeget hans dommes ensidighed, mens Sven Clausen tværtimod har påvist hans overlegne evne til at være ovenover sagerne ¹²⁴. Begge parter har for så vidt ret. I kampen mellem højre og venstre havde han taget sit parti, men med følelse af kampens værdi. I hans politiske fremtidsmål havde begge deres naturlige plads og burde under parlamentariske former skifte. Hvad han ikke fandt rum for, var ideer uden rod i virkeligheden. Gennem sin agitation ville han skærpe striden for at hindre sådanne ideer, der søgte at bygge bro over naturens modsætninger, i at finde fodfæste. I denne kamp mod »vrøvlet« var han lidenskabeligt engageret, og målestok for agitationen var alene dens virkning. Den foragt for dannelsen og overhovedet al autoritet, med hvilken han i ungdommen havde værnet sin selvfølelse, blev således hans politiske ledetråd.

I lyset heraf er hans livs sammenhæng påfaldende. I det taktiske spil kunne hans politik ofte synes inkonsekvent, ja, stundom selvmodsigende, men sigtet var altid det samme: at hæve bondestanden på dannelsens bekostning, så en virkelighedsnær politik kunne fremstå, d. v. s. en politik, hvor progressive og konservative kræfter brødes uden al overfladisk intellektualisme og letkøbt begejstring. Det stod ham stadig mere klart, at saglighed og idealer blot var udtryk for menneskers angst for at acceptere naturens vilkår. De ville nok råbe hurra, men ikke betale prisen. At tvinge dem til at erkende virkeligheden blev da hans dybeste mål. Om pelsen i øvrigt var demokratisk eller aristokratisk var heroverfor irrelevant. Det var to forskellige planer. Moderne historieforskning har med fuld ret anskuet forfatningskampen under en overvejende social synsvinkel. Det må imidlertid ikke glemmes, at magtkampens taktiske spil føltes retfærdiggjort som middel til opnåelse af mål, som var upolitiske, hævet over sagerne. Nationale og religiøse rørelser fandt frodig grobund, alt imens der hos byintelligensen grundedes en antireligiøs holdning. Som denne holdning truede det folkelige fællesskab, var dette i sig selv en hindring for, at det frigjorte, selvstændige menneske i Brandes' betydning kunne udvikles. Målene var modsat rettede, og derfor måtte borgerkrigen inden for venstre blive så hård. Sikre på, at højres magt snart måtte blive brudt, søgte begge venstregrupper i tide at vinde folket for sit ideal, og i denne kamp om sjælene fik sagerne kun relevans i forhold til ideen. Underfundigt kaldte Hørup sit mål politisk og skjulte derved dets etiske ka-

123. Politisk Tilbageblik, op. cit. s. 8.

124. Sven Clausen: Fra Hørups Idékreds. Pol. 21.–22.2. 1945.

rakter. Politikken som begreb blev ham symbolet på hans livs dobbelthed: for andre vedrørte det sager og ideer, for ham naturen. Mens han handlede i det første plan, lå målet i det andet. Derfor kunne han samarbejde med det litterære venstre, og derfor kunne han stå grundtvigianerne så hårdt imod. Men hvor begge retninger ville bringe deres idé til sejr, var kampen for Hørup selve livets princip. Havde han imidlertid ovenover sagerne agiteret for dette syn, ville han ikke blot have mistet al politisk indflydelse ¹²⁵, men han ville også have bidraget til at reducere den lidenskab, som var ham kampens mål. Hans samarbejde med de radikale kan derfor ikke siges alene at være opportunistisk bestemt.

For en række åndspersoner var tilværelsens selvfølkelige meningsfylde blevet brudt, og deres forsøg på at skabe en ny fulgte to hovedretninger: en videnskabelig og en antividenskabelig eksistentiel retning. Inden for disse må Hørup henføres til den sidste. For at bevare sin integritet havde han med en kraftanstrengelse måttet definere sin egen ret over for byens kultur. Men i stedet for at finde denne ret videnskabeligt begrundet, således som Høffding gjorde, havde det ydre tryk tvunget ham ind i hans egen ensomme verden med udgangspunkt i jeg'et. Denne holdning var i sig selv eksistentiel, og på denne baggrund anes det indtryk, Kierkegaard må have gjort på ham. I hans skrifter har han fundet formuleret den holdning, han selv i forvejen indtog. Mens Høffding nok anerkendte de etiske værdiers relativitet, fastholdt han en videnskabelig metode og en deraf følgende saglig holdning. Hørup derimod forkastede også denne. For ham, der som Kierkegaard havde måttet kæmpe mod sin personligheds opløsning, blev engagementet i sig selv målet. Men hvor Kierkegaard dagligt livet igennem måtte udkæmpe denne kamp, slog Hørup sig forholdsvis tidligt til tåls med den holdning, han under stor psykisk anspændelse havde nået. Han orkede ikke længere at spekulere på, om han havde ret eller uret. Spørgsmålet lod sig dog ikke løse. Om hans liv skulle have nogen mening, måtte han følge sin bane, og som kampen kom på afstand, afklaredes hans holdning ¹²⁶, men grundsynspunktet bag den bevarede han ¹²⁷.

125. Jævnfør hans udtalelse til Høffding: »Kom ned på Markedet, for det er der, vi handler«. Høffding: op. cit. s. 112.

126. Det er således karakteristisk, at han som ældre læste Goethe. Se hans breve til Amalie Skram d. 26.1. og 31.1. 1897.

127. Af anden litteratur end den allerede anførte skal blot nævnes: Villy Sørensen: Folkelig og upopulær. Om Viggo Hørup. I hverken-eller, Kbh. 1961, s. 169-75. Hans Jensen i Køge Bys Historie, Kbh. 1932, s. 379-94.

ANMELDELSER OG LITTERATURNYT

Ved universitetslektor, cand. mag. H. P. Clausen, overarkivar, mag. art. Vagn Dybdahl, universitetsadjunkt, cand. mag. Poul Enemark, generalkonsul, professor, dr. phil. Troels Fink, stud. mag. Jørgen Steen Jensen, universitetslektor, cand. mag. Tage Kaarsted, arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen, arkivar, mag. art. Niels Petersen, arkivar, mag. art. Anne Riising og bibliotekar, dr. phil. Helge Sjøgaard.

Władysław Czapliński & Karol Górski: Historia Danii (Danmarks historie). (Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965), 415 sider.

De to polske universitetsprofessorer Wl. Czapliński (Wrocław) og K. Górski (Torún) har i fællesskab udgivet en Danmarks historie, beregnet for en bred læserkreds. Górski har behandlet perioden til 1513, medens Czapliński har skrevet om den nyere tid (til 1945); desuden har denne sidste udarbejdet et udførligt personregister. Begge forfatterne har i mange år arbejdet med problemer, der har relation til nordisk historie, og Czapliński har skrevet adskillige artikler, der direkte går ind på problemer i Danmarkshistorien og det dansk-polske forhold i 15- og 1600-tallet. Der er kommet et godt resultat af samarbejdet mellem de to forfattere, og man må glæde sig over den fremstilling, de polske læsere har fået af Danmarkshistorien. Bogen vakte i øvrigt straks stor interesse, og oplaget (5000 eksemplarer) forsvandt hurtigt fra boghandlernes hylder.

En dansk læser vil først og fremmest interessere sig for fremstillingen af det dansk-polske forhold gennem tiderne. Górski fremdrager samtlige de tilfælde, hvor danske og polske interesser har mødtes eller er krydset. Særligt må det fremhæves, at han gør udførligt rede for Valdemarernes

Østersøpolitik set med polske øjne, ligesom gennemgangen af Margrethe Sambiria's pommerske baggrund kaster et interessant lys over hendes politik i Danmark (hendes familie støttede sig under kamp med det hjemlige aristokrati på tilvandrede tyskere). Czapliński gør forholdsvis mindre ud af 15- og 1600-tallets vekslende interessefællesskab og -modsatning mellem Danmark og Polen, men har til gengæld specielle afsnit om mellemkrigstidens polsk-danske relationer og den polske immigration til Danmark.

Det er sjældent, forfatterne kommer med nye synspunkter for det historiske forløb, men Czapliński's vurdering (s. 318 f.) af kampen mod Estrup fortjener at gives. Han indleder med den almindelige opfattelse, at de danske bønder ikke kunne hamle op med regeringen, der disponerede over administration og hær, men tilføjer, at man dog senere har set en regering blive fjernet, selv om den havde en hær til sin rådighed. Imidlertid har bønder sjældent fremkaldt sejrige revolutioner, danskerne brød sig ikke om voldsom optræden – der henvises til 1830 og 1848 – og endelig var socialisterne endnu ret svage. Alt dette er dog ikke tilstrækkeligt. Czapliński mener, det var afgørende, at Estrups styre »ikke i tilstrækkelig grad skabte vilkår, der kunne formå bønderne til revolution«. Til slut næv-

ner Czapliński, at de hyppige økonomiske og erhvervsmæssige vanskeligheder tvang bønderne til kraftanstrengelser på andre felter, hvorved deres opmærksomhed blev vendt bort fra politik. Det var karakteristisk, at bønderne, mens den politiske spænding var på sit højeste, koncentrerede sig næsten lige så lidenskabeligt om »smør-krigen« som om den politiske kamp.

Bogen er forsynet med en bibliografi, der bl. a. omfatter de fleste polske bøger og artikler om forholdet til Danmark.

Jørgen Steen Jensen

Olaf Olsen: Hørg, hov og kirke (også i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1965). 307 s.

Problemet, museumsinspektør Olaf Olsen søger at løse i sin disputats, er bestemt i titlen, hvis hørg og hov er betegnelserne på stederne for den førkristelige gudsdyrkelse. Hørg er et kultsted, der kan have været overdækket til beskyttelse for gudebillederne, hovet er bygningen, hvor den hedenske forsamling mødtes for i fællesskab at deltage i et offermåltid. I første række drejer det sig om et arkitektonisk problem, at finde og beskrive de hedenske kultbygninger og de hertil knyttede omgivelser, og dernæst at bestemme deres forudsætninger, d. v. s. skildre hedenskabet, som det var, da kristendommen nåede Norden. Den følgende omtale vil lægge vægt på redegørelsen af de danske forhold, hvor forf. selv har gjort det største arbejde og taler med den autoritet, mange års selvstændige undersøgelser giver.

Metodisk vil man straks kunne indvende, at området er for stort. På forhånd må der regnes med, at den hedenske kultus har været anderledes

i en norsk fjeldal end på en dansk ø, og på samme måde må man gå ud fra, at kultbygningerne har været uensartede. Det er heller ikke lykkedes at give en sammenhængende beskrivelse, men en desto større fortjeneste er det, at disputatsen påviser, at der intet sted er bevaret uomtvistelige rester eller sikre spor af noget hedensk »tempel« selv under de mest beskedne krav, der kan stilles til betydningen af dette ord. Herudfra synes det at være rimeligst at slutte, at kultbygningerne enten har været så ubetydelige som arkitektur, at deres rester snart forsvandt, eller at dyrkelsen af guderne foregik i de profane huse eller ude i den fri natur. Med en uafsluttelig skepsis har Olaf Olsen gennemgået udgravningsberetningerne og foretaget supplerende undersøgelser, og det er derved lykkedes ham at gendrive de vidtrækkende teorier, Ejnar Dyggve fremsatte om det trekantede vi fra hedenskabets slutningstid, ligesom forbindelsen mellem den hedenske gravhøj og den kristne kirke kun er tilfældig og mange steder fremkaldt af, at man til begge monumenter har udset sig egnens højeste punkt.

Stort anderledes forholdet det sig ikke med bygningen for det rituelle måltid. Med stor sandsynlighed udpeger Olaf Olsen storgårdens hal som stedet, hvor det blev afholdt, men da der ikke i Danmark er bevaret nogen rest af disse huse, er man ikke bedre stillet. Resultatet bliver da, at der ikke er nogen sammenhæng mellem gravpladserne fra hedensk og fra kristen tid, og tanken om, at den kristne kirke fortrinsvis blev lagt på den fra den ældre tro kendte kultplads må også opgives trods Erik Arups veltalende indlæg for den. Tilsyneladende sker der et fuldstændigt brud ved overgangen til kristendommen, men alle de

spørgsmål, det rejser, lader sig ikke besvare med de forhåndenværende kilder, fordi kendskabet til den gamle tro er så fattig. Bortset fra runestene er der ikke bevaret samtidige skriftlige kilder om den, og det er usikkert, hvor meget man kan slutte tilbage fra en senere tids folketro. Axel Olrik og Hans Ellekildes bog om den hedenske gudeverden trænger allerede nu til en afløser.

Det vides ikke, hvorledes hedenskabet har formet sig i Danmark, men det er måske ikke for dristigt at mene, at da danskerne aldrig har været et ivrigt religiøst folk, har den hedenske gode lige så meget savnet en levende tilslutning til sin kult, som folkekirken i øjeblikket klager over kirkegangen hos sine medlemmer. Ved at forudsætte en lunken tilslutning til hedenskabet kan det forstås, hvorfor trosskiftet gik så stilfærdigt for sig og så langsomt, at det tog de halvandet hundrede år, der ligger mellem Ansgars komme og Harald Blåtands triumferende indskrift på den store sten i Jelling. Desuden må man regne med, at hedenskabet har været en langt mere primitiv trosform, end man nu kan forstå, fordi man uvilkårligt søger at ordne dens ytringer i et teologisk system. Af storguderne synes kun Thor for alvor at have været dyrket, hvis man tør dømme efter runestenedenes påkaldelse af ham og deres hammertegn, ligesom de små thorshamre synes at være opstået som en hedensk reaktion mod korstegnet. De tilhører alle brydningstiden mellem de to religioner, og hvor stærk blandingen kunne blive, har Olaf Olsen vist ved at afbilde en støbeform af klæbersten til fremstilling af to kors og en thorshammer. I almindelighed har folk klarer sig med lidt overtro, som den stadig kendes, uden

at føle savnet af et sammenhængende trosgrundlag.

Det ville dog være en misforståelse ensidigt at fæste opmærksomheden ved den tabende magt. Det vigtigste resultat af vikingetiden var Danmarks kristning, sådan som tiden forstod det. I den tomhed, der muligvis har hersket, fandt den katolske kirke sin plads, gav sine tilhængere idealer at stræbe efter og søgte at vise dem værdien af medfølelse med de svage. En fortsættelse af denne linie vil dog føre for langt bort fra disputatsens emne, og det er af større værdi at fremhæve, at den tvinger til at se bort fra den opfattelse, man hidtil har bygget på, og den omvurdering af hedenskabet, der ligger skjult i Olaf Olsens bog, kan måske tilskynde til en fornyet undersøgelse af dets sidste fase, da det allerede var påvirket af modstanderen, der blev sejrherre i kampen.

Helge Sjøgaard

Vello Helk: Laurentius Nicolai Norvegus S. J. En biografi med bidrag til belysning af romerkirkens forsøg på at genvinde Danmark-Norge i tiden fra reformationen til 1622. (Kirkehistoriske Studier 11. rk. nr. 22, Gad, 1966). 517 s.

Denne bog er en ret usædvanlig begivenhed, fordi den er den første danske doktordisputats, der behandler den katolske kirkes historie i Norden efter reformationen, og den bygger da også på et omfangsrigt, hidtil næsten ukendt materiale, fortrinsvis fra jesuiterordenens arkiv i Rom. Hovedpersonen er nordmanden Laurentius Nicolai – siden kendt under navnet Norvegus – der i 1558 blev immatrikuleret ved universitetet i Louvain og 1564 indtrådte i jesuiterordenen.

Hans drøm var at medvirke ved Nordens rekatolicering, og så tidligt som 1571 udarbejdede han et udkast til en mission til Sverige. I 1576 lykkedes det ham at blive sendt til Stockholm, officielt som kapellan for Johan III's katolske dronning, men efter kongens ordre måtte han ikke optræde åbenlyst som katolsk præst, men blev udnævnt til leder af en teologisk skole på Gråmunkeholmen. Det lykkedes ham at vinde en del unge konvertiter, men skulle hele landet vindes, krævede det først og fremmest kongens tilslutning, og Johan III stillede tre betingelser for genforeningen med Rom: Nadveren under begge skikkelser, præsteægteskab og messen på modersmålet. 1577 ankom den pavelige udsending, Antonio Possevino, for at forhandle med kongen, men heller ikke han kunne nå noget resultat, og 1580 måtte jesuiterne med fejlslagne forhåbninger forlade landet.

Norvegus opgav dog ikke håbet, men udarbejdede nogle skrifter, der skulle spredes i Norden og derved bane vejen for den katolske kirke, nemlig det stærkt polemiske såkaldte studenterbrev til professorerne ved Københavns universitet, og det apologetiske skrift *Confessio Christiana* (1604, dansk udg. 1605), der gennem spørgsmål og svar skulle bevise den katolske læres sandhed over for protestantismen. Samtidig søgte han at få uddannet medarbejdere ved de pavelige seminarer i Braunsberg, Vilna og Olmütz, og i årene 1596–1604 kendes ca. 60 elever af dansk-norsk afstamning, hvoraf i hvert fald nogle konverterede til katolicismen. Denne kontakt blev bl. a. formidlet af en del hemmelige katolikker i Danmark-Norge, således rektorerne i Malmø og Oslo, Jens Aagesen og Christoffer

Hjort, der selv havde været elever hos jesuiterne, og professor Laurids Scavenius, den senere biskop i Stavanger. Tilstrømningen til de pavelige seminarer blev imidlertid standset af Christitan IV's forordning 1604, at ingen jesuiterelever i Danmark og Norge måtte ansættes i skole eller kirke, og Norvegus' forsøg på offentlig argumentation i København 1605 resulterede i hans udvisning af landet. Norvegus, som døde i 1622, genså ikke mere landet.

Jesuiterordenens historie kan let blive et eksplosivt stof, men det er det ikke i denne bog. Under disputats-handlingen blev fremstillingens absolutte neutralitet med rette fremhævet, og skønt forfatteren undertiden er næsten for forsigtig i sine slutninger, formår han med stort held at få kilderne til at tale for sig selv, så at man indirekte får et varieret og interessant billede af jesuiterordenens organisation, som nok vil forbavse adskillige, da det langt fra svarer til den traditionelle idé om ordenens kompromisløse ensrettethed.

Dr. Helk har ikke indladt sig på nogen analyse af de teologiske aspekter, men også for teologien i snævrere forstand er det af interesse at konstatere, hvor ringe rolle de egentlige dogmatiske stridspunkter spillede – de tre omstridte spørgsmål om nadveren under begge skikkelser, præsteægteskab og messen på modersmålet krævede kun en administrativ ændring af praksis. Men den katolske kirke havde på det tidspunkt i den grad bundet sig til Tridentinerkoncillets bestemmelser i alle enkeltheder, at en sådan ændring ikke var mulig.

Kildematerialet er meget omfangsrigt, og det har ikke været let at arbejde med, da mange af de latinske kilder har været vanskelige at finde,

vanskelige at læse og vanskelige at tolke. Det lidt knudrede sprogbrug nogle steder skyldes tydeligt nok en bogstavelig oversættelse fra latin, hvilket dog også er meget at foretrække frem for en flydende form på bekostning af klarheden. Hvis pladshensyn havde tilladt det, ville større uddrag af originalkilderne have været en væsentlig fordel, og man må håbe, at en kildeudgave engang vil blive mulig.

Materialet fremlægges med en udadledelig kildekritisk vurdering, hvilket også blev fremhævet under disputatsen, og det er nærliggende at sammenligne bogen med det norske værk af O. Garstein: *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia I* (1963), der dog kun går til 1583, men inden for dette tidsrum i vid udstærkning behandler det samme materiale og de samme problemer. Forskellen er meget iøjnefaldende. Garstein fører en flydende pen, så at hans bog næsten er sengelæsning, og det er Helks ingenlunde, men det er også det eneste punkt, hvor sammenligningen falder ud til Garsteins fordel. En ting er, at han ikke har fundet alt det materiale, som Helk er nået frem til, men ydermere er hans kildekritik meget overfladisk på adskillige væsentlige punkter. Et af de afgørende spørgsmål er vurderingen af Possevinos selvbiografi, hvor det hævdes, at Johan III i maj 1578 over for Possevino erklærede: *Ego amplector te et Ecclesiam Catholicam in aeternum* (Helk s. 140). Garstein godtager uden videre denne fortælling, skønt selvbiografien er skrevet mange år senere; derimod har Helk ved en minutiøs gennemgang af samtidige kilder, deriblandt indberetninger fra Possevino, konstateret, at denne bevisenhed overhovedet ikke omtales,

hvorfor han – utvivlsomt med fuld ret – afviser Garsteins synspunkt.

Dette er kun et af mange tilfælde, hvor den kildekritiske behandling i det norske værk er unøjagtig for ikke at sige direkte sjusket; de personalhistoriske oplysninger er usikre og ofte direkte fejlagtige, så at de kun med nøje kontrol kan bruges, medens det danske værks udførlige biografiske oplysninger om jesuiterleverne formentlig kun rummer et minimum af fejl, da de tydeligt nok bygger på et minutiøst og møjsommeligt arbejde med stambøger, universitetsmatrikler m. m.

Det tyske resumé kan godt nok give udlændinge et nogenlunde dækkende indtryk af bogens hovedindhold; men det er meget beklageligt, at ikke hele bogen kunne komme på et fremmed sprog, dels fordi indholdet utvivlsomt er af vid interesse også uden for Norden, dels – og især! – fordi Garsteins bog er kommet på engelsk, og hans fremstilling derfor vil komme til at dominere udlandets opfattelse af hele dette problemkompleks.

Anne Riising

Kristof Glamann: Otto Thott's ufor-gribelige tanker om kommersciens tilstand. Et nationalkøkonomisk programskrift fra 1735. (Københavns Universitets fond til tilbebringelse af læremidler, 1966). 138 s.

Det traditionelle billede af bogsamleren Otto Thott som statsmand afspejler den trofaste og samvittighedsfulde, men noget sendrægtige statstjener, der havde vanskeligt ved at træffe klar afgørelse, nærmest virkede forsinkende på administrationen, og havde ondt ved at gøre sin myndighed gældende og sætte sit personlige stempel på de

sager, han havde med at gøre. »Uforgribelige tanker om kommersciens tilstand« af 31/12 1735 viser Otto Thott fra en noget anden side, og alene derfor må offentliggørelsen af dette ungdomsskrift hilses som en landvinding. Imidlertid fremgår det af forordet, at en rehabilitering af Thott ikke er det primære sigte. Bogen er resultat af en universitetsøvelse over dansk økonomisk historie i første halvdel af 18. årh., og Thotts skrift er taget som udgangspunkt for at ridse samfundets økonomiske problemkompleks op, hvilket det må indrømmes at være såre velegnet til.

Bogen falder i 2 dele, hvoraf den første del (s. 11–82) er forfatterens kommenterende indledning, mens anden del (s. 85–134) er Thotts skrift med afsluttende orientering (s. 135–138) om tekstmæssige forhold. Manuskriptet, der ligger til grund for udgivelsen, formodes at være Thotts personlige kopi ført i pennen af en skriver, men gennemkorrigeret af Thott selv. De egenhændige rettelser fremgår af den ledsagende tekstmæssige orientering. »Uforgribelige tanker ...« falder i 3 kapitler, hvoraf det første beskæftiger sig med landbrugets tilstand, det andet med manufakturernes, og det tredje kommerciens. Da kapitel 2 om manufakturernes har været indgående behandlet af J. O. Bro Jørgensen i Industriens historie i Danmark, tager kommentarerne i denne publikation med forsæt særlig sigte på kap. 1 og 3.

Glamann tager udgangspunkt i Christian II's karakteristik af Thott som brødrene Plessens og Iver Rosenkrantz' underdanige tjener, idet han påviser, at Thotts advancement dog netop falder sammen med v. Plessens afgang i 1734, og at Thott for-

mår at placere sig nær op ad det nye konseil fra 1735. »Uforgribelige tanker« byder netop materiale til at markere dybtgående meningsforskelle mellem Thott og Rosenkrantz, hvilket snart skulle afsløre sig i deres holdning til regeringens luksusforordning af 16/4 1736. Denne lå nær op ad de tanker, Thott havde fremsat i sit skrift, men den fik sin argeste modstander i Iver Rosenkrantz. Det blev dog ikke det eneste område, hvor de Thott'ske »Uforgribelige tanker« dannede strømpil for den nye økonomiske politik, som systemskiftet kom til at stå for. Glamann fremhæver kræmmerlaugets artikler 1739, fabrikslaugsforordningerne 1741, den store kommerceforordning og Grosserersocietetets oprettelse 1742, ligesom Kommercekollegiets hele holdning i en lang række manufaktur- og handelssager afspejler principielle betragtninger, der allerede kommer til udtryk i Thotts programskrift af 31/12 1735.

Tre hovedårsager anfører Thott i sit kap. 1 til landbrugskrisen: 1) vanskelige afsætningsvilkår for korn- og fedevarer og dertil konkurrencen fra det inkorporerede Slesvig, 2) folkemangel på landet som følge af krig og en vandring fra land til by, 3) den alm. penge- og kapitalmangel. Blandt de midler, Thott anviser til en ophjælpning af landbruget, hæfter Glamann sig navnlig ved skattelettelser for landbruget og en hjemmemarkedsordning til at sikre bedre afsætning. Han slutter sig til et synspunkt fremsat af landsarkivar Holmgaard, at landbrugsreformerne fra 1780'erne ville have været uanvendelige 50 år før. Krisen bør efter hans mening tages op til fornyet undersøgelse med henblik på de af Thott skitserede veje, som han påviser, at regeringen virke-

lig har bestræbt sig på at realisere, selv om det ikke lykkedes at skabe en stor landbrugsordning. Toldforordningen af 16/9 1735, der forbød import af fremmed korn til Danmark og det søndenfjeldske Norge, blev som bekendt regeringens hovedindsats i landbrugslovgivningen.

I et afsnit om nyttige kundskabers erhvervelse placerer Glamann Thotts tanker ind i tidens almindelige uddannelsesdebat og påviser beslægtede synspunkter fremsat af Holberg. En vis hjemlig uddannelse bør gå forud for en udenlandsrejse, så dennes formål kan være klart formuleret forinden, og han anbefaler derfor en genoprettelse af det ridderlige akademi. Rejsens formål bør endvidere rettes imod for staten nyttige fagområder, og Thott peger på, at også købmandskab kræver megen viden, f. eks. varekundskab, kendskab til handelsusancer, vekselkurser, mål og vægt, skibsbygning og sømandskab, der lader sig erhverve i udlandet. Han anbefaler, at et 2 års ophold i Amsterdam el. London indgår i uddannelsen, et synspunkt, der realiseredes i decemberforordningen af 1739.

Thotts levende interesse for en forbedring af retsvæsenets tilstand må naturligt ses i forbindelse med frdn. af 23/12 1735 imod unødige processførelse og frdn. af 10/2 1736 om indførelse af juridisk embedseksamen. Ideen til retsvæsenesreformen og indførelse af et juridisk studium vil Poul Johs. Jørgensen søge i et tabt anonymt promemoria, der er indleveret til kongen i midten af sept. 1735. Efter en meget spændende udredning udkaster Glamann den tanke, at dette skrift kan have haft titlen: »Allerunderdanigste uforgribelige tanker om justitiens tilstand« og være forfattet af Otto Thott.

Et lignende skrift: »Uforgribelige tanker om det nye hamborgske myntevæsen . . .« findes usigneret i forakterne til forliget af 28/4 1736, men må være forfattet af Thott engang imellem nov. 1734 og dec. 1735, da der henvises til det nærværende Uforgribelige tanker om kommerciens.

I et sidste indledende kapitel peger Glamann på tre projekter udarbejdet af den københavnske handelsstand mellem 1733 og 1735 med sigte på oprettelsen af et østersøisk handelskompagni, som Thott må have været kendt med ved sin udarbejdelse af programskriftet 31/12 1735. Han mener dog ikke, at Københavns geografiske placering er den bedste for en stabelplads for Østersøvarer, men vil foretrække en oplagshavn længere ude i Kattegat uden at konkretisere nøjere hvor. I den forbindelse måtte han berøre den aktuelle internationale spænding efter ophævelsen af Ostendekompagniet 1731, og det fremgår af Thotts omredigeringer, at han har vaklet mellem det fristende i at søge at trække Ostendefolkenes kapital til og risikoen ved at lægge sig ud med de store sømagter.

»Uforgribelige tanker om kommerciens tilstand« vidner om, at Thott har været velorienteret om den økonomiske tilstand ikke blot i hovedstaden, men i hele riget. Den karakteristisk, han giver af handels- og håndværkstilstande i provinsbyerne lader sig bekræfte og udbygge af en række af de indberetninger, man indhentede gennem amtmændene i 1735 angående landets og byernes økonomiske forhold. Han har desuden fra sin store udenlandsrejse besiddet et ganske dybtgående og alsidigt kendskab til udenlandske forhold og har haft sans for at iagttage, på hvilke felter forbilleder kunne hentes, og hvorledes de lod sig omplante. I sine reformfor-

slag var han gennemgribende, som når han f. eks. foreslår, at man skal stræbe efter at holde danske kommissionærer i de betydeligste europæiske handelsstæder, der kan holde sig løbende informeret om de stedlige handelsforhold i et omfang, som man ikke kan forvente det af de udenlandske gesandter, der har andet at tage vare på og ikke kan forventes at sidde inde med fornøden indsigt i handelsforhold. Thotts tanker ligger vel bag indretningen af et egentligt konsulatsvæsen i 1749. Året før sluttedes den første traktat med Algier, allerede Thott påpegede i 1735 nødvendigheden af traktater med de nordafrikanske sørøverstater. I mangt og meget er Thott absolut fremsynet i sine »Uforgribelige tanker om kommerzien«, men hans store forståelse af tingenes samspil og hans hele nøgterne indstilling og sans for det praktisk mulige redder skriftet fra at blive radikal utopi.

Glamanns lille bog viser, i hvor høj grad Thotts tanker vandt gehør i regeringen. Den er således et vægtigt led ikke blot i en omvurdering af Otto Thott, men i forudsætningerne for en klarere forståelse af de økonomiske problemer, vort samfund havde at kæmpe med i de vigtige år, da basis blev lagt for vor glørværdige handelsepøke.

Poul Enemark

H. V. Gregersen (udg.): Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København. (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 33, 1966). 726 s.

Laurids Skau dyrkede brevskrivningen med flid og entusiasme, og han var selv fuldt klar over, at hans brevveksling ville blive en fundgrube for den, der ville vide noget om den

nordslesvigske danskheds udvikling i hans tid. I 1849 skrev han til historikeren C. F. Allen: »Siden 1842 er næsten Intet skeet af det, der vedkommer Slesvig, undtagen det er gaaet igjennem min Mund og Pen. Dette vil fremgaa af Brevene.«

Men samtidig frygtede Skau, at det stærke præg af hans personlighed i brevene skulle give kommende historikere en skæv opfattelse af ham. De vil, skrev han i det nævnte brev til Allen, »i mange Breve . . . finde Spor af mine menneskelige Skrøbeligheder.« Og til Carl Ploug hedder det i 1863: »Hvis min mulige Biograph imidlertid ikke i sin Tid vil holde skarpt Øie[!], at jeg begyndte som en politisk Dreng, uden Forkundskaber, vil disse og lignende Breve fra Perioden 1842–1847 tildeels ødelægge min Historie.«

Helt ubegrundet har denne frygt ikke været. Ingen har vel underkendt Laurids Skaus stærke personlighed eller hans betydning for vor nationale udvikling. Men efter P. Lauridsens påvisning af, at Chr. Flor havde skrevet de taler, hvormed den unge Skau vakte sensation i 1843–44, har en ganske kritisk tone været kendelig i bedømmelsen af ham. P. Lauridsen gik så vidt som til at hævde, at Skau var uden egne ideer.

De mange breve mellem Laurids Skau og hans politiske verner i København, som seminarielektor H. V. Gregersen har samlet til et i dobbelt forstand vægtigt bind, vil i høj grad tjene til at give et klarere og rigtigere billede af Skau. Det drejer sig om Skaus brevveksling med C. F. Allen, H. N. Clausen, Orla Lehmann, J. W. Marckmann og Carl Ploug. Navnlig korrespondancen med de to sidstnævnte er omfattende.

P. Lauridsen har tidligere gengivet en række af brevene i sit store værk,

Da Sønderjylland vågnede, men delvis kun i uddrag, og han har haft en – vel ikke helt undskyldelig – tendens til at vælge netop de dele af korrespondancen, der støttede hans opfattelse af Skau.

Når nu en del af Skaus brevveksling fremlægges fuldstændigt uden beskæringer, får man et tydeligt indtryk af, at Skau absolut var en mand med egne ideer, og at hans afhængighed af Flor ikke uden videre var udtryk for, at han blot mekanisk gengav professorens ord. Hans breve og de mange eksempler på hans egne improviserede taler og debatindlæg lader ingen i tvivl om, at Skau virkelig var en mand med sjældne gaver, og at virakken og beundringen, der bølgede om ham fra hans første fremtræden, var fortjent.

Hans personlige og politiske selvstændighed kan ingen afdisputere ham, og det er nu muligt ved hjælp af disse breve langt klarere end før at se sammenhængende linier i hans politik. Bl. a. kan man ikke mere i fuldt omfang opretholde P. Lauridsens hastige, affejende dom over Skaus tanke om en tilnærmelse til hertugen af Augustenborg, og hans idé om et samarbejde mellem danske og slesvig-holstenske liberale i forfatningssagen er heller ikke den rene naivitet.

En opfattelse af den nationale udvikling, der ikke som P. Lauridsens i høj grad ser tingene, som de burde være i lys af det resultat, vi kender senere i århundredet, men analyserer ud fra tidens egne forudsætninger, vil med støtte i dette bind breve kunne give Laurids Skau en retfærdigere placering i vor historie. Det vil i den forbindelse være et hovedpunkt at vise, hvordan en mand som Skau medvirkede til, at ideen om en dansk folkelighed i grundtvigsk forstand i Slesvig kunne blive så stærk, at den

faktisk omformede 1830'ernes og 40-ernes »slesvigske« holdning med dens dobbelttydige stilling mellem dansk og tysk så radikalt, at denne holdning har kunnet opfattes som i bedste fald et nødvendigt forspil til den nationale vækkelse, i værste fald et udtryk for menneskelig frustrering. At Skau kunne spille en rolle i denne sammenhæng, står i forbindelse med, at han vel var selvstændig, men samtidig trods alt så ærgerrig, at han var villig til at give Flors tanker offentligt mæle som sine egne.

De nu fremlagte breve afslører også, hvordan kritik af Skau kunne opstå, og at denne kritik har sin forklarlige baggrund. Skaus selvoptagethed, ofte hinsides grænsen for det selv-kredsende, er et gennemgående træk i en meget stor del af hans breve. Undertiden er hans opfattelse af, hvad han selv betød og kunne udrette i småt og stort så naiv og nær det komiske, at selv hans bedste venner og største beundrere måtte reagere. Bl. a. følte de sig tilskyndet hertil for at hindre ham i at tilføje sig selv alt for åbenlyse blottelser, der ville gå ud over hans indflydelse.

Heraf måtte opstå adskillig spænding og uro omkring Skau. Kendt er det, at bl. a. Orla Lehmann skarpt kritiserede ham, fordi han efter Lehmanns mening af forfængelighed gled bort fra sin bondetilværelse ind på de bonede gulve i de københavnske saloner. Andre af Skaus københavnske venner gav udtryk for lignende tanker.

Det vil være fristende heri at søge spor af de nationalliberales socialt bestemte hovmod over for de lavere samfundslag. Skau pegede selv uden tøven på dette element i kritikken, og et gran af standsbevidsthed har der nok også været i den.

Hertil kom de nationalliberale ven-

ners utryghed ved den omgang, Skau plejede med de danske godsejere. Han fik dem til at yde bidrag til den danske sag og virkede dermed i retning af at hæve det nationale op fra at være en partisag til at blive et anliggende for alle stænder. Skau selv lagde ikke synderlig vægt på denne sidste konsekvens af sin virksomhed. Han slog mere kynisk på, at man skulle hente midlerne der, hvor de var at få, og derefter, således styrket, gøre op med godsejervældet. Sin demokratiske grundholdning følte han ikke kompromitteret af fremgangsmåden, men det var just der, de nationalliberales bekymring lå.

Alt dette er imidlertid ikke hele forklaringen på den kritik, Skau mødte. Der lå utvivlsomt en rigtig tanke i den betragtning hos hans kritikere, at hans indflydelse og politiske betydning svækkedes for hvert skridt, han fjernede sig fra bondestandens sæder og livsform. Der var mere end romantisk sværmeri i begejstringen for »bonden Laurids Skau«. Som bonde blandt bønder, som den første blandt ligemænd kunne han være til umådelig gavn for den danske sag. Voksede han ovenud af bondestanden, ville han vel stadig være en mand af sjældne talenter og høj begavelse, men hans virkefelt ville indsnævres, og hans evner ikke komme til at gøre den fulde gavn for sagen. Som bonde havde han autoritet. Hans svaghed for det københavnske selskabsliv svækkede denne autoritet, samtidig med at hans kræfter spredtes.

Det er rigtigt, som H. V. Gregersen skriver i sin indledning til brevene, at en del af kritikken er den, der altid møder manden med den hurtige og overraskende succes. Men i kritikken lå også en ikke urimelig vurdering af Skaus karakter og hans

politiske muligheder under de givne omstændigheder.

I indledningen har Gregersen i øvrigt klart og prisværdigt kort antydet de afgørende træk, brevsamlingen følger til billedet af Skau. Udgiveren lægger ikke skjul på sin beundring for Skau, uden at hans karakteristik derfor er blevet ensidig positiv. Et enkelt sted må man endda studse over en sagte kritik, nemlig når man overvejer de værdipræmisses, der må ligge bag bemærkningen om, at Skaus drikfældighed i de sidste år var forståelig om end ikke undskyldelig.

Et påskønnelsesværdigt træk ved udgaven er det omfattende supplerende stof, H. V. Gregersen har meddelt i noterne til brevene. Principielt er der kun i ringe omfang givet henvisninger. I stedet gengives i noterne brudstykker af samtidige breve, aviser etc. til belysning af de aftrykte breves tekst. Det har været et kæmpearbejde at etablere dette store noteapparat, men derved er udgaven blevet læselig også for andre end de historikere, der ville have været tilfredse med nogle sidehenvisninger.

Enkelte noter kan nok, selv når den gode hensigt tages i betragtning, forekomme lovlig meget lig en overflødig pegepind til teksten, og nogle sider kunne have været sparet, når de samme oplysninger ikke var blevet givet flere gange.

Til noterne slutter sig et udførligt register, og selv om afgrænsningen af, hvad der hører til i noterne, og hvad der skal søges i registeret, tilsyneladende ikke er gennemført med alt for iøjnefaldende konsekvens, vil både den læge læser og den sagkyndige benytte nok uden større besvær kunne få det fulde udbytte af udgaven.

Med de mange citater i noterne afslører Gregersen, at der ud over de breve, der er medtaget i udgaven, fin-

des en lang række andre, hvis indhold ikke er uden interesse. Bl. a. vil Skaus samarbejde med godsejerne åbenbart kunne belyses ret indgående. Derved undgår man ikke den tanke, at et udvalg af Skaus breve måske ville have belyst adskilligt flere facetter af hans virksomhed, end der har kunnet komme frem i denne fuldstændige udgave af den bevarede korrespondance med nogle få korrespondenter. – Ikke mindst da nogle af brevene er optrykt tidligere i let tilgængelige udgaver.

Dog vil noterne rigeligt kunne sætte den interesserede på sporet af, hvad der ellers kan findes frem, og værdien af det fremlagte stof, hvis sluttethed i høj grad kan tale for udgavens berettigelse i den givne form, må i nogen grad tage brodden af den her antydede kætterske tanke.

H. P. Clausen

Statsrådets forhandlinger 1848–1863. VII. bind. 4. september 1856–4. november 1859. Udgivet af Rigsarkivet ved Harald Jørgensen. (Munksgaard, 1966). 634 s.

Harald Jørgensens udgave af statsrådsforhandlingerne er med det sidste udkomne bind nået frem til Halls første ministerium. I dette bind refereres også de ministerkonferencer, der efter fællesforfatningen af 1855 skulle finde sted, når kongen ikke kunne præsidere, og der altså ikke var tale om statsråd.

Udgivelsesprincipper m. v. svarer til de hidtil fulgte.

H. P. Clausen

Fridlev Skrubbeltrang: Det indvundne Danmark. (Gyldendal, 1966). 498 s.
Hedeselskabet fejrede i forsommeren 1966 sit 100-års jubilæum med bl. a.

udsendelsen af et digert 1. bind af et skrift, der har fået titlen »Det indvundne Danmark«. Titlen kunne med lige så stor ret have været »Løfter på langt sigt«; bogen viser, at det bestendig var problemet, at man måtte henvise til fremtidige gevinster, man måtte *overbevise* i stedet for at kunne nøjes med at *bevise*. Bogen, der foreligger, har sin styrke i beviset; den klargør, hvilke resultater man nåede, og hvordan de mænd var, der stod for arbejdet.

Forfatteren er dr. phil. Fridlev Skrubbeltrang, der i dag står som vor førende landbrugshistoriker både i kraft af produktionens omfang og dens kvalitet. Der er snart ikke nogen side af dansk landbrugs historie, som Fridlev Skrubbeltrang ikke har behandlet såvel på rent videnskabeligt plan som i populær form. Det var derfor naturligt, at en kreds af danske historikere for år tilbage pegede på Skrubbeltrang, da Hedeselskabet kaldte dem sammen for at høre, hvem man ville foreslå som forfatter af det kommende jubilæumsskrift. Flere tænkte ved den lejlighed sikkert også på, at jubilæumsskriftet i 1916 var forfattet af C. Nyrop, hvis fortjener lå på industri- og håndværkerhistoriens område, og at det derfor ville være af værdi at få det land- og skovbrugsmæssige stillet i forgrunden.

Skæbnen har villet, at netop landbrugshistorikeren Fridlev Skrubbeltrang kun færdes i baggrunden af »Det indvundne Danmark«. Meget landbrugshistorie skabes ved sammenstykning af et stort antal detailundersøgelser; mange af Skrubbeltrangs tidligere arbejder er med stort held skabt på den måde. Det kunne også have været gjort her; mange emner i selskabets virke opfordrer til det. Når det ikke er sket, må det ses i sammenhæng med, at forfatteren er ble-

vet fængslet af kildematerialet på andre områder, navnlig gælder det forholdene inden for ledelsen. På dette område påbød også hensynet til den gang nyligt afdøde og nulevende, at C. Nyrop var tilbageholdende i sit jubilæumsskrift. I forordet skrev Nyrop ydermere, at det var beundringen for Enrico Dalgas' personlighed, der havde ledet ham, og at han havde haft lyst til at sætte ord »til den Dalgashymne, som Hedeselskabets lykkelige virke helt igennem er«.

Hovedindtrykket efter læsningen af den nye bog er, at Dalgas står anderledes, end han hidtil har gjort. Det er uden tvivl et rigtigere billede, vi får af ham; men det er sket uden svækkelse af hans personlighed og hans indsats, selv om billedet er anderledes end det, Jerndorff viste os på det store og velkendte maleri. Et andet hovedresultat er, at Dalgas' kolleger i bestyrelsen, Georg Morville og F. Mourier-Petersen, får langt større ære for deres indsats, end C. Nyrop gav dem i 1916, hvor de stod som ret blege skikkelser.

Men nu selve bogen. I det ydre præsenterer den sig smukt og solidt; der er ikke noget typografisk spræl, men snarest er det solidt håndværk i den vedtagne form, der præger den. Den er ikke overvældende illustreret; men de billeder, der er, er velvalgte – nogle flere ville dog ikke have skadet. Billedteksterne er noget ujævne, snart gives biografiske data, snart kun navnet på den portrætterede.

Indholdet dækker Hedeselskabets historie fra 1866 til omkring 1. verdenskrig. En fyldig introduktion på 110 sider skildrer hedernes historie og de forudgående bestræbelser på at fremme en hedeopdyrkning.

Bogen begynder med tilbageslaget i dansk landbrug omkring år 1300. »På gammel agerjord og udtørret

skovbund bredte lyngen sig«. Selv om lynghedens historie rakte tilbage til oldtiden, så havde den været holdt tilbage af skov og mennesker; men netop det, »at der kunne føres historiske beviser for, at også store dele af det vestlige Jylland engang var skovklædt«, blev en kilde til opmuntring for Dalgas: »Skoven måtte da igen kunne brede sig over de store ødemarker«.

Skrubbeltrang opholder sig ved to forhold som baggrund for Hedeselskabet. De store udyrkede arealer – hvert enkelt amt gennemgås – og dernæst planerne og forsøgene på at drage dem ind under ploven. Allerede i 1756 stiftedes i København det første hedeselskab, og derefter vrimler det med ideer, hvoraf nogle, bl. a. den tyske kolonisering, blev realiseret, men uden større held. Størst betydning fik den nyopdyrkning, der fandt sted i forbindelse med udskiftningen ved slutningen af det 18. århundrede samt fredskovforordningen af 1805. Men ned i det 19. århundrede var man i fuld gang med vandingsanlæg, mergling, plantning af levende hegn, inddæmning og andre af de forbedringer, som Hedeselskabet skulle tage op. Der er dog sikkert grund til at advare mod at drage for vidtgående slutninger af de mange vidnesbyrd, vi har; man kunne måske ligefrem sige, at netop de mange bevarede oplysninger om indsats på disse områder vidner om, hvor sjældne og bemærkelsesværdige sådanne var.

I årtierne omkring 19. århundredes midte skete der dog uomtvistelige fremskridt. De nye kreditforeninger gav mulighed for at skaffe kapitaler frem, og dr. Skrubbeltrang har kunnet gennemføre en beregning, der viser, at det besåede areal i Jylland fra 1837 til 1866 voksede fra 3/4 mill. tdr. land til godt 1 mill. tdr. land. På

samme tid var der også stor fremgang i tilplantning af hedejord; men det var stort set forbeholdt herregårdenes ejere at plante ny skov.

Så kom krigen 1864. Man diskuterede stadig i forstkredse, hvordan heden skulle opdyrkes; at den skulle drages til nytte var man dog nogenlunde enige om. Den nationalliberale avis »Fædrelandet« angav i en artikel i 1865 det motiv, der skulle komme til at stå som en overskrift for Hedeselskabets virke: »Vi kan således inden for de snævre grænser, som tysk erobringssyge har levnet os, erhverve et nyt Slesvig, når vi kun selv alvorligt vil«.

Allerede forinden havde ingeniørkaptajn Dalgas følt, at der efter nederlaget burde gøres en indsats for at udligne tabet og vække en genrejsningsvilje i folket. Hedesagen var heller ikke fremmed for ham. I 1850'erne havde han som vejingeniør i Jylland truffet overretsprokurator Georg Morville i Viborg, som var ivrig optaget af hedeopdyrkning. De to blev venner, og Morville vakte tidligt hos Dalgas en interesse for hedesagen, der i slutningen af 1865 tog form af et nationalt mål.

Dalgas søgte forbindelse med fremtrædende mænd rundt i Jylland og foreslog oprettelsen af et selskab for hedeopdyrkningens fremme. Det var det, der den 24. marts 1866 førte til dannelsen af Det danske Hedeselskab. I forhistorien følger den nye bog nøje fremstillingen fra 1916; men derefter følger værdifulde og velunderbyggede karakteristikker af de tre mænd, der blev den første bestyrelse og indtil 1894 tegnede Hedeselskabet: Dalgas, Morville og Mourier-Petersen.

Hvordan Ferdinand Mourier-Petersen til Rugård på Djursland kom med har ikke kunnet klarlægges; men som

fremtrædende højrepolitiker blev han selskabets »gesandt« hos politikere og embedsmænd i København. I modstillingen Mourier-Petersen og Dalgas tegnes et træffende billede af dem begge:

Rolig og betænksom, men samtidig aktiv og yderst agtpågivende også med hensyn til småting, en mand, der i reglen fastholdt sine meninger, men var hensynsfuld og forsigtig i valget af midler, velgørende fri for personlig ærgerrighed og altid rede til at påskønne sine medarbejders indsats – det er billedet af F. Mourier-Petersen, som det tegner sig allerede i samarbejdets første år. Meget tyder på, at den idérige, impulsive, noget herskelystne, men også utrætteligt arbejdende Dalgas i Hedeselskabets formand havde fundet den ideelle partner, en lydhør, men ikke ukritisk medarbejder, ofte et villigt redskab, men vistnok lige så ofte så selvstændig, at han til en vis grad formåede at »fjernstyre« Dalgas, når denne, der jo ledede det daglige arbejde, i sin iver og travlhed glemte at iagttage den rette fremgangsmåde. Også på anden vis supplerede de to mænd hinanden: Dalgas havde langt det største kendskab til de jyske heder og deres beboere, men Mourier-Petersen færdedes hjemmevant på Slotsholmen, hvor de bevillende myndigheder havde til huse. At rigsdagens og ministrenes velvilje kunne betyde overordentlig meget for hedesagens fremtid, forstod de begge og handlede derefter.

Tilsvarende modstilles Morville og Dalgas:

Georg Morville var en meget særpræget mand, ret stilfærdig, men beslutsom og energisk, når det gjaldt hans store interesser. Blandt venner kunne han udfolde et vittigt og frimodigt lune, som sjældnere kom frem i hans breve, hvor hans bestemt udtalte meninger ikke sjældent korrigerede Dalgas. Det er juristens krav om uangribeligt rigtige og præcise konstateringer, der nu og da tvinger agitatoren til større omhu og besindighed i argumentationen; men det er også den

lidt ældres større sagkundskab og erfaring som plantningsmand, der gør sig gældende.

Disse karaktertræk hos de tre mænd ser vi udfolde sig tydeligt i det følgende. Langt mere levende står deres personligheder for os, end det tidligere har været tilfældet. Dalgas vil fremdeles være den store initiativtager, organisatoren og den utrættelige arbejder; han forklejnes ikke. Men det er herefter klart, at de to andres indsats ikke hidtil er blevet vurderet efter fortjeneste. De tre dannede en for selskabet heldig konstellation, og det er meget betydningsfuldt at få klarlagt, at man allerede da måtte ofre en stor del af arbejdskraften på administration og underhåndshenvendelser. Sejren blev ikke alene vundet i store støvler i blæst på heden; et tålmodigt skrivebordsarbejde og nøje planlagte personlige henvendelser var fuldt så vigtige. Dr. Skrubbeltang har ved et minutløst arkivarbejde klarlagt disse forhold og dermed ikke alene givet et rigtigere billede af selskabets virksomhed, men også ydet et betydeligt bidrag til belysning af, hvordan beslutninger træffes i det danske samfund.

»Det indvundne Danmark« lægger i sin behandling af selskabets virke hovedvægten på at vise, hvad der bestemte retningslinierne. Sammenlignes bogen med Nyrops fra 1916, så er det tydeligt, at det ikke har været muligt at sige noget nyt om, hvad selskabet foretog sig; men derimod siges det nu, hvorfor man foretog dette eller hint – eller undlod at gøre det. Naturligvis beretter bogen om det, som alle i samtiden kunne følge. Vi hører om, hvordan engvanding i de første år stod i forgrunden, men hurtigt blev afløst af plantningssagen. Hvordan det lykkedes at interessere formående pengemænd både i det kø-

benhavnske erhvervsliv og blandt østdanske godsejere. Klarere end hos Nyrop står, hvordan bønderne kommer med i småplantning dels enkeltvis, dels i plantningsforeninger. Et videre syn viser sig også i behandlingen af den betydning, de forbedrede kommunikationer havde.

Hovedlinjerne indtil Dalgas' død i 1894 står således uændrede. Som nævnt går den nye fremstilling imidlertid ind i overvejelserne forud for de principielle afgørelser og følger ligeledes standpunkterne og omstændighederne i talrige enkeltsager. I kraft af dette er bogen blevet langt mere tilfredsstillende og tillige umiddelbart fængslende. Det må dog siges, at denne mere krævende fremstillingsform også undertiden har medført nogle mindre behændige gentagelser. Den lagte linje har tillige haft til følge, at arbejdet i marken ikke har været genstand for nogen indgående behandling; for eksempel står plantøren og hedebonderes arbejde kun tegnet skitse-mæssigt.

Det er svært at gøre resultaterne af Hedeselskabets virke op. Hvad var direkte fremmet af selskabet, hvad var en indirekte følge af dets agitation? Det sidste var sikkert mindst lige så betydningsfuldt som det, hvor selskabet stod som initiativtager og tilsynsførende. I tiden 1866 til 1881 blev det dyrkede areal i Jylland forøget med 275.000 ha, indtil 1907 kom yderligere 220.000 ha under opdyrking eller tilplantning. Ved vurdering af den tilsyneladende faldende stigningstakt må det tages i betragtning, at det var stadig ringere og ringere jord, man inddrog.

Med årstallet 1907 er vi allerede inde i perioden efter Dalgas' død; det afsnit, der har fået titlen: »Brydnings-tiden 1894–1914«. Denne titel sigter ikke alene på de brydninger, der kom

inden for ledelsen, men også på usikkerheden om selskabets fremtidige virkeområde.

Dalgas havde lige fra starten søgt at give selskabet en officiel status. Dette kom bl. a. til udtryk derved, at han ikke blev honoreret af selskabet, men blev stillet til rådighed af hæren med bevarelse af officersgagen. Det viste sig også i en så lille ting som den, at man ikke udsendte pressemeddelelser til aviserne; havde man noget, der skulle frem for offentligheden, lod man det komme som en artikel i »Berlingske Tidende«, der dengang havde en officjøs karakter. I den politiske strid søgte bestyrelsen at holde selskabet neutralt, selv om de tre bestyrelsesmedlemmer alle var erklærede højremænd. Det lykkedes da også at blive godkendt af begge de stridende partier i forfatningskampen som noget, der stod uden for den politiske debat. Selskabet var godt på vej til at blive et regeringskontor.

Denne styrke bar også over de vanskelige år efter Dalgas' død. I skildringen af denne periode høster værket i rigt mål gavn af den erfarne historikers menneskeindsigt, omdømme og evne til at behandle et genstridigt kildemateriale.

Problemet var bl. a., at Dalgas havde forsømt at finde og uddanne en efterfølger. Måske havde han, bogen kommer ikke ind på det, tænkt sig sønnen Chr. Dalgas, der var forstemand og i selskabets tjeneste. Han havde imidlertid ikke faderens leder-evner og sans for folkelig agitation. Rimeligvis behøvede efterfølgeren heller ikke at være en type som Enrico Dalgas. En håndfast administrator kunne lige så vel have været tiltrængt; men heller ikke en sådan var for hånden.

Til direktør valgtes P. Borch, en tidligere skovrider under selskabet,

der havde overtaget stillingen som godsinspektør på Jægerspris. Vide kredse i selskabet havde som principet for direktørvalget lagt sig fast på den retningslinje: »Man kan jo ikke erstatte Dalgas, lad os derfor få en beskeden, jævn, i Hedeselskabets sager velbevandret mand ...« Det fik man med Borch, hvis forstlige viden havde været højt værdsat af Dalgas; men han var ikke i stand til at lægge faste linier for det fremtidige arbejde.

I Borchs direktørtid, indtil 1902, skete en forskydning i selskabets arbejde. Geografisk blev øerne draget ind i arbejdet samtidigt med, at mosekultur og kulturteknisk virksomhed indtog en stadig større plads – man vendte sådan set tilbage til et arbejde på linje med Dalgas' første arbejdsprogram, før plantningen blev det dominerende. Plantningsarbejdet gik ikke i stå; men selve driften af de nu tilvoksede plantager krævede mere og mere kraft. Mange følte, at nu skulle »løfterne på langt sigt« til at indfries, og så viste det sig, at plantagerne ikke havde den rentabilitet, man havde ventet.

Der var så megen inerti fra Dalgas' tid, at Hedeselskabet klarede de mange nye opgaver. Det var dog klart, at det netop var inertiens kraft, der muliggjorde det. Virksomheden led stærkt under rivalisering blandt de øverste embedsmænd i selskabet, en rivalisering, der til dels bundede i gemytternes uoverensstemmelse. Efter Borchs tid søgte man vekslende former for ledelse, snart ingen direktør, snart direktør, snart et kollegium af embedsmænd. I 1912 standsede man ved en ordning, hvor Chr. Dalgas blev bestyrelsens kommitterede. Han blev boende i skovriderboligen i Birkebæk og skulle kun et par ugedage være i Viborg for at varetage

ledelsen af de løbende forretninger; de forskellige afdelingsledere kunne fortsat henvende sig direkte til bestyrelsen.

De problemer, der knyttede sig til selskabets fremtidige ledelse, vil blive taget op i Fridlev Skrubbeltrang's næste bind. Usikkerheden omkring ledelsen havde også forplantet sig til offentligheden. Hedeselskabet var oftere genstand for kritik, og fra de bevilligende myndigheders side var man på vagt over for stigninger i budgettet. Hvordan denne krise blev overvundet, har vi også til gode sammen med det, der i bogen anslås som hovedmelodien for tiden efter 1. verdenskrig: »I det genopbygningsarbejde, som forestod, blev der også brug for Det danske Hedeselskab. Af plantingsopgaver var nu læhegn den vigtigste; men i stigende grad samlede kræfterne om store kulturtekniske foretagender og grundforbedringsarbejder, med støtte i en ny jordlovgivning, der samtidig var et led i kampen mod mellemkrigstidens værste sociale onde, arbejdsløsheden«.

»Det indvundne Danmark« er et stort værk. De fyldige kildehenvisninger vidner om det store og brydsomme materiale, der er gennemgået. Mange sammenligninger med hedebondens arbejdsdag presser sig på. Forfatteren må ofte under sit flerårige arbejde have følt behovet for at tro på, at det indsamlede kilde-materiale i hvert fald gav ham løfter på langt sigt. Løfterne er nu indfriet.

Vagn Dybdahl

Preben Dollerup: Brugsforeningerne 1866–1896. (Det danske Forlag, 1966). 367 s.

I 1866 blev i Thisted oprettet den første levedygtige brugsforening i Danmark. Hundredeåret for denne

begivenhed er blevet fejret bl. a. med udgivelsen af »Brugsforeningerne 1866–1896«; forfatteren er magister Preben Dollerup*).

Magister Dollerups specialområde er ellers moderne udenrigspolitik. Der er et stort spring fra nutidige øst-asiatiske problemer til danske brugsforeninger for et par menneskealder siden, selv om mange erhvervsmæssige, sociale og politiske problemer i datidens Danmark har træk fælles med udviklingslandenes nutidige forhold.

Det mærkes af og til, at tiden står Preben Dollerup noget fjernt. Men det har i visse retninger givet bogen kvalitet. Her tænkes på, at læseren jævnlige får rigelig baggrund med, øjensynligt fordi forfatteren selv har måttet gøre sig denne klar. En specialist ville i højere grad have forudsat baggrundsstoffet bekendt, og det ville have svækket bogens muligheder i en videre kreds.

Bogen om brugsforeningernes ældre historie henvender sig netop til den interesserede læser uden for historikernes fåtallige lav. Noget andet er, at den også rummer videnskabelige undersøgelser – det skal jeg komme tilbage til.

Det er en overkommelig bog. Den er på 367 sider med en ikke synderlig stor tekstmængde pr. side. Af de 367 sider falder de 85 sider fra; det er litteraturfortegnelser m. m. Yderligere er andre 20–30 sider forskellige resumeer, der slutter hvert afsnit. I det hele taget er bogen rig på gentagelser, som dog ikke virker påklistrede, men pædagogisk velbetænkte. Når bogen er læst, sidder hovedlinjerne i udviklingen fast.

Fremstillingsformen er også ruti-

*) Anmeldelsen har tidligere været bragt som radioforedrag.

neret. Det er klart og tydeligt sprog, som dog ikke er så glat, at indholdet smutter fra læseren. Mange videnskabsmænd vejer frem og tilbage, ikke alene inden de sætter pennen til papiret, men også i den færdige tekst. Det er der ikke meget af her; Preben Dollerup meddeler kort og godt, at sådan var det. Hvor langt man skal gå i den retning i populære fremstillinger er dog et åbent spørgsmål.

Selv om det er første gang, vi får en stor samlet skildring af brugsforeningernes historie, har der været forstudier at bygge på. Dels i form af litteratur om brugsforeninger, dels i form af studier over den nærliggende socialhistorie, hvorfra Dollerup har kunnet hente henvisninger til det ofte uoverskuelige avisstof. Ved udnyttelsen af dagspressen har yderligere andre bistået, og det samme gælder for det komplicerede statistiske materiale; men alt er støbt i forfatterens egen form. Det er blevet et fladrelief med skarpe former, men uden megen dybde.

Kooperative ideer var kendt i Danmark flere år før 1866. De kom hertil fra Frankrig og England. Almindeligvis nævnes 1852 som året for den første brugsforening. En typograf på et københavnsk bogtrykkeri sendte det år et cirkulære til sine kammerater. Han skrev bl. a., at han, »da sommeren stunder til, og tørsten indfinder sig med varmen«, ville foreslå et fælles indkøb af et »træk« øl, som derefter kunne fordeles på flasker. Tilsvarende »brugsforeninger« har der vel været flere af; men de er gået i glemmebogen. – Mens der på denne tid lejlighedsvis blev skrevet om udlandets brugsforeninger, forekom også spredte forsøg på at stifte foreninger, men ingen af disse havde grokraft.

Så kom foreningen i Thisted i 1866.

Den fik navnet: Thisted Arbejderforening, og initiativtageren var byens sognepræst H. Chr. Sonne. Det er karakteristisk, både at navnet er *Arbejderforening*, og at stifteren hører hjemme i et af de socialt førende lag. De første brugsforeninger er et led i socialt ansvarsbevidste borgeres forsøg på at afbøde den nød, som de nye tider førte ind over landet. Brugsforeningerne gled for disse borgere ind på linje med sygekasser, velgørenhedsselskaber og sparekasser med en tydelig understregning af, at man gennem sådanne sammenslutninger kunne lære arbejderne selv at afhjælpe deres dårlige kår. At forbedre lønnen så man ikke nogen mulighed for. Socialt højere placerede familier kunne og burde nok indtræde i foreningerne, ikke så meget for at handle der, mere for at deres indskud kunne tilføre en højst påkrævet kapital.

I de følgende fem år – fra 1867 til 1871 – blev der oprettet 88 brugsforeninger. De 30 brugsforeninger hørte hjemme i byerne, og de fleste af dem forsvandt ret hurtigt; fra nu af og de næste 40 år var brugsforeningerne en bevægelse, der hørte hjemme på landet. Preben Dollerup fremhæver, at også disse land-brugsforeninger bar præg af, at det var socialt højerestående, godsejere og gårdmænd, der stiftede dem for at hjælpe husmænd og landarbejdere, som i disse år ramtes af en ugunstig lønudvikling. Når det blev på landet, at det store tal kom, hang det sammen med den netop gennemførte næringslov; den gav mulighed for at drive handel uden for købstæderne, hvad der hidtil havde været forbudt.

I byernes handelsdrivende borgerkab begyndte man at føle sig foruroligede over brugsforeningerne. Men der var dog fremdeles en del, der så på brugsforeningerne som en

social hjælpeforanstaltning og ikke som et nyt konkurrerende element i erhvervslivet.

I det følgende tiår frem til 1880 tog købmændenes modstand mod brugsforeningerne til. Det springende punkt var, at brugsforeningerne var fordelingsorganer for en sluttet kreds og ikke forretningsvirksomheder. Af den grund kunne brugsforeningerne etablere sig i byernes læbælter, hvor der ellers ikke måtte være forretninger. Det er vigtigt at mærke sig begrebet læbælte. Da næringsfriheden i 1862 åbnede adgang for butikker på landet, ville man beskytte byerne ved at forbyde handel i en omkreds på 1½ mil. Det viste sig imidlertid, at netop læbælterne blev en støtte for brugsforeningerne, som jo kunne etablere sig der, fordi de var foreninger og ikke erhvervsvirksomheder. En meget stor del af dem blev da også oprettet i de butikstomme læbælter. Fra byernes side gik politikken derfor ud på at få fastslået, at brugsforeningerne skulle betragtes som forretninger og dermed være forbudt i læbælterne. På rigsdagen blev der arbejdet for det; men der kunne ikke skabes flertal for dette synspunkt.

Med dette var brugsforeningerne ved at blive et politisk spørgsmål, mens deres vækst i øvrigt fortsatte jævnt og støt.

I 1880'erne ændredes billedet. Antallet af brugsforeninger steg nu meget hurtigt. Magister Dollerup forklarer det med dårlige tider for landbruget, så nu også gårdejerne ønskede brugsforeninger til egen fordel og ikke blot for at hjælpe husmændene. Hos en af lederne blev der givet udtryk for, at det ikke alene var et spørgsmål om økonomisk gevinst, men også om at frigøre sig fra forbindelsen med købstadsfolkene og deres nedladende indstilling over for bonden.

Mens bonden ventede at komme frelst gennem vanskelighederne takket være bl. a. brugsforeningerne, så skrev en borger i Roskilde, at de ville være til »ruin og fallit« for en stor del af bybefolkningen. Landbrugets vanskeligheder var det velkendte forhold, at det danske korn blev slået ud af det amerikanske; i de år var man derfor optaget af at lægge landbruget om til produktion af flæsk og smør. Denne omlægning var også medvirkende til brugsforeningernes vækst. Tidligere havde man nemlig solgt sit korn til købmanden i byen; nu skete det i mindre grad, og man havde derfor ikke engros-forbindelsen med købmanden, hvilket atter løsenede detail-forbindelsen. Når man ikke skulle ind til købmanden med produkterne, så var det bekvemmere at have en brugs i sognet.

Situationen her ved midten af 1880'erne er da følgende: Mens brugsforeningerne i de første 15 år havde været led i de sociale hjælpeforanstaltninger, var de nu en del af et nyt erhvervsmønster. Tilsvarende fik de også en større plads i den erhvervs-politiske debat.

Antallet af brugsforeninger steg fremdeles. Nu kom Jylland også med; her havde bevægelsen hidtil ikke stået så stærkt. Foreningerne begyndte også at foretage indkøb i fællesskab, hvad der selvfølgelig bød på betydelige økonomiske fordele. Mange brugsforeninger var dog utilbøjelige til at give afkald på deres frie ret til selv at vælge grossist.

Det var i de samme år, at de politiske modsætninger skærpedes i forfatningskampen. Som ingensinde før eller efter gik der skarpe skel gennem befolkningen, og brugsforeningerne undgik ikke at blive draget ind i striden.

Højre havde sin støtte i godsejerne

og byernes borgerskab. Venstre blev båret frem af gårdmandsstanden. Når det gjaldt brugsforeningerne, var der da ikke langt til, at byernes folk så dem som et anslag fra Venstre mod de fortrinsvis højresindede købmænd. En af brugsforeningslederne havde skrevet en artikel, der kunne tages som et udtryk for ønsket om at anvende økonomiske sanktioner mod Højre, og denne artikel blev udgangspunktet for anklager mod brugsforeningerne. De blev angrebet for at drive politik, for at handle med ikke-medlemmer, for at være arnesteder for alskens ondt. »Hvad er en brugsforening?« spørger et højreblad og fortsætter, »for så vidt spørgsmålet gælder de brugsforeninger, som Venstre lægger i ringe om købstæderne . . . er det en politisk forening, der er oprettet af en høker, som er straffet så tit for ulovligt næringsbrug, at han ikke kunne fortsætte sin tidligere forretning, hvorfor han var nødt til at slå sig på politikken og lave et skærmbord for sin utilbørlighed«. Artiklen fortsætter med at karakterisere brugsforeningerne som smugkroer for egnens tjenestefolk og landarbejdere.

Bogen understreger på linje med Politikens Danmarkshistorie, at vi kun har et par eksempler på, at brugsforeninger blev anlagt med politisk sigte. Alligevel medførte »politiseringen« af brugsforeningsbevægelsen, at handelsstanden fik større mulighed for en politisk aktion.

Denne mulighed kom i tiden efter 1889. Højreregeringen foreslog en række reformer af næringslovgivningen, og heri indgik bl. a. et forslag om, at brugsforeninger ikke måtte have »åben bod«, dvs. ikke et egentligt forretningslokale. En sådan bestemmelse ville have været et kraftigt slag mod brugsforeningerne; men

det viste sig snart umuligt at få den gennemført mod Venstres kompakte modstand.

Mens dette foregik inde på rigsdagen, kom der flere og flere brugsforeninger. En stor del af bogens sidste afsnit er imidlertid mindre viet brugsforeningerne i egentlig forstand. Det skildrer de indre brydninger forud for dannelsen af brugsforeningernes brugsforening FDB, og dermed standser bogen.

Preben Dollerup har udført et værdifuldt arbejde ved at samle de mange spredte oplysninger til en fyldig behandling af visse hovedlinier i brugsforeningernes historie. Det er ikke nogen nyrydning, der er foretaget. Det billede, der er tegnet, svarer til det, vi havde i forvejen, men det er mere nuanceret.

Nuancerne er dog ikke sjældent skabt ved en dristig behandling af kilderne. Karakteristisk er således en tendens til at drage slutninger, som kildematerialet ikke kan bære; først fremstår et forhold som en formodning for så nogle sider længere fremme at være en kendsgerning, der kan bygges videre på. Noget lignende træffes i anvendelsen af dagspressen som kilde: nogle artikler i små og til dels ucentrale blade gøres jævnlige til en offentlig mening, og nogle få artikler gøres til en kampagne.

En anden metodisk svaghed er, at to fænomeners samtidighed ret kritisk gøres årsagsbetinget. Det er f. eks. ingenlunde givet, at brugsforeningernes vækst i 1880'erne hænger sammen med landbrugskrisen. Den kan også skyldes omvæltninger i erhvervslivet; det er således påfaldende, at antallet af handelsborgerskaber i København i mange år bevæger sig i takt med brugsforeningstallet. Og der er jo f. eks. ingen grund til at

tro, at landbrugskrisen ramte særlig hårdt inden for læbæltet, hvor 3/5 af brugsforeningerne blev oprettede. Hvis krisen betød så meget, hvorfor satte stigningen i brugsforeningstallet da først ind omkring 1885 – de dårlige tider begyndte allerede 1877. Vi skal nok også interessere os for det forhold, at landbefolkningens forbrug skiftede karakter. En række nye varer kom frem. De erstattede og supplerede produkter, som bonden tidligere selv fremstillede; men de skulle købes jævnlige, og derfor var der brug for butikker i nærheden – dvs. på landet.

For det rimelige i dette synspunkt taler, at antallet af handlende i land-distrikter stiger med ca. 75 pct. fra 1870 til 1890. Netop i 1880'erne stiger antallet af købmænd på landet mere end antallet af brugsforeninger.

På andre områder føler man, at forfatteren for tidligt har givet op, når det gjaldt at skaffe kildematerialet frem. Derfor får vi egentlig ikke noget at vide om, hvordan en brugsforening virkede. Vi hører ikke noget om vareudvalget, om uddelerens stilling, om økonomien og andre centrale spørgsmål, som vi netop trænger til at få besvaret.

Vi hører heller ikke noget om foreningernes beliggenhed. Det ville have været af betydning at fastslå forholdet til jernbanerne, til højskolerne, til befolkningens indstilling til andre spørgsmål i livet. I Sverige kan man f. eks. konstatere, at religiøst vakte egne kommer sent med i brugsforeningsbevægelsen. Gælder det samme i danske indre-missionske egne?

En så enkelt ting som en vis grad af befolkningstæthed som forudsætning for brugsforeninger burde også have været drøftet. Derved ville den stærke understregning af betydningen af de sjællandske husmænds fattigdom måske være blevet mere afdæm-

pet. Hvis nød alene skulle skabe brugsforeninger, havde sikkert mange jyske egne været med, og det velstående Århus amt næppe været det førende i henseende til brugsforeninger i Jylland.

Mange af de vanskeligheder, Preben Dollerup har måttet kæmpe med, kunne have været løst, hvis der havde foreligget solide, videnskabelige undersøgelser af lokale emner. Studiet af det sidste århundredes samfundshistorie kan kun gennemføres under forudsætning af, at et sådant arbejde tages op. Rammerne for sådanne skal dog først afstikkes, her er den nye bog på sit område et betydeligt incitament.

Vagn Dybdahl

Torsten Burgman: Svensk opinion och diplomati under rysk-japanska kriget 1904–1905. (Studia Historica Upsaliensia XVIII, Svenska Bokförlaget/Norstedts, 1965). 282 sider.

Man skal læse længe i Torsten Burgmans disputats, før den begynder at fængsle. Den almene oversigt er nødvendig som indledning, og den tager man med, men det er svært at holde opmærksomheden fast ved de knappe referater af de ledende svenske bladets kommentarer til de skiftende faser i den russisk-japanske krig fra Port Arthur i februar 1904 til Tuschima i maj 1905. Man kan hurtigt konstatere, at sympatien i overvejende grad var på Japans side. Der ligger et meget stort arbejde bag denne gennemgang.

Den svenske neutralitetspolitik som sådan var ikke særlig mærkværdig. Forholdene i Finland og svenskernes standpunkttagen i den russisk-finske konflikt bragte imidlertid den svenske regering i et svært dilemma, og her begynder fremstillingen at blive in-

teressant og væsentlig. Opinionen var klart på finnernes side, medens hensynet til den mægtige nabo i øst gjorde det nødvendigt at nøjes med velovervejede ord. Den svensk-finske patriot Eugen Schaumanns mord på den russiske generalguvernør Bobrikof i juni 1904 og senere mordet på den russiske indenrigsminister Plehve gjorde situationen særlig prekær. Den svenske udenrigsminister Lagerheim mente, man måtte tage vidtgående hensyn til russerne; de fleste svenske blade var forsigtige i deres kommentar, men et par blev dømt for at fornærme den russiske zar. Regeringen hentede en trykkefrihedsbestemmelse frem fra 1809–12 for at ramme aviserne, og det lykkedes at få dem dømt, til stor irritation for de frisindede i Sverige. Som krigen udviklede sig til skade for Rusland, blev hensynene stadig færre; men til gengæld viste der sig det paradoks, at selv om Ruslands magt blev alvorligt svækket, så fremførtes propagandaen på basis af slagordet »Faren fra øst« med voksende kraft. Man kunne have ventet det modsatte. Her var det nok af betydning, at den nationale og konservative del af Sveriges befolkning følte grunden skride under sig, og at unionsforholdet til Norge mistede en del af sin styrke, når Rusland ikke kunne benyttes som skræmmebillede og trussel.

Russerne var arvefjenden, og det måtte de blive ved med at være, hvis den politiske argumentation skulle opretholdes. Af den grund fik man opstillet den tesis, at russernes modgang ved Stillehavet ville få dem til at vende sig imod vest, og ifølge de konservative svenske publicister især mod den norske Finmark med de isfri fjorde. Her spillede propagandaen omkring unionsopløsningen ind. Det kan ikke overraske, at den socialdemokratiske

presse afviste talen om faren fra øst. Forfatteren sammenfatter, at højrebladene og den »liberale presse« synes at have taget »faren fra øst« i dybeste alvor, men der savnes en analyse af realitetsgrundlaget for denne »fare«.

En hel kampagne blev udkæmpet i The Times mellem på norsk side polarforskeren Fridjof Nansen og fra svensk side den opdagelsesrejsende Sven Hedin som passende modvægt. Det var kronprins Gustav, der ønskede en modaktion mod en artikel af Fridjof Nansen, og det var den engelske gesandt i Stockholm, Sir Renel Rodd, der ledte tanken hen på Hedin som en egnet modpart. Denne svarede straks ja til opfordringen; han erklærede imidlertid, at han ikke havde sagkundskab, men den stillede så udenrigsministeriets direktør, Eric Trolle, til rådighed. I den norske presse anede man, hvem der stod bag Hedin, men han erklærede frejdigt, at initiativet til hans artikel var kommet fra London og fra et så vederhæftigt engelsk hold, at han end ikke turde antyde kilden. Skygeboksningsen med Nansen er et af de mere spændende afsnit i bogen. Det væsentlige i artiklen var at fremhæve den store fordel for Norge ved et forsvarsfællesskab med Sverige under en fortsat trussel fra øst.

Udenrigsminister Lagerheim havde været eksponent for den forsigtige politik både i forhold til Rusland og i unionsspørgsmålet. I november 1904 kunne man undvære ham. Man får i bogen de ledende blades kommentarer, men det var ønskeligt med noget mere oplysning om den reelle baggrund for hans fald.

Bogens sidste del omfatter den svenske forsvarsdebat på baggrund af den russisk-japanske krig. Her indtager meget kortfattede referater af

avis- og tidsskriftsartikler en stor plads; der blev jongleret med krigs-erfaringerne under russernes og japanernes sammenstød i Østasien til fordel for eller til kritik af fæstningsforsvar og torpedovåbnet. I forhold til panserskibe kunne der også argumenteres for og imod. Hvad der skete ved Port Arthur kunne tages til indtægt for både det ene og det andet standpunkt i Sverige. Som helhed forekommer det anmelderen, at der er for meget referat og for lidt analyse. Hvad de forskellige blade mente om fæstningen ved Boden eller flytningen af flådebasen fra Karlskrona til Stockholms skærgård, eller om udviklingen i Finland eller de revolutionære tendenser i Rusland er ikke så interessante, mens derimod samspillet mellem den offentlige mening og den politik, der faktisk blev ført, er af betydning. Et enkelt sted nævnes, at nogle artikler rimeligvis har haft opinionsdannende effekt; det gjaldt planer om udbygning af torpedovåbnet, men det er kun en undtagelsesvis oplysning, og man ville godt have haft en mere udførlig begrundelse for synspunktet. Kun hvor den offentlige mening er en virksom faktor i det politiske liv, kan en historisk udredning af den være alment begrundet.

Der gives i dr. Burgmans afhandling adskillige eksempler på samspil mellem offentlig mening og politiske afgørelser, blot synes anmelderen, at det overlades til læseren i lidt for høj grad at sondre mellem avner og kerner.

Troels Fink

Det konservative Folkepartis historie.

I. Jørgen Hatting: Fra Piper til Christmas Møller 1915–1929. 1966, 242 s. II. Jens Winther: Fra krise til krig 1929–1940. 1966, 295 s.

III. Jørgen H. Barfod: I kamp for friheden 1940–1945. 1966, 245 s. IV. Carl Kauffeldt: Nye tider – nye mål. 1945–1965. 1966, 250 s. (Nyt Nordisk Forlag).

Der er i alle disse fire bind meget værdifuldt, som historieforskningen må glæde sig over at se fremlagt. Når dette er anført, må også følgende anføres: i det moderne samfund er en organisation som Det konservative Folkeparti en del af det offentlige liv, og dermed følger forpligtelser, som et lille privat selskab ikke har. En af disse forpligtelser er, at et værk som dette bør partiet ikke udgive.

Det, der er i vejen, er ikke, at forfatterne er udygtige historikere. Men værket er i dets anlæg ikke nogen partihistorie, således som det giver udtryk for at være. Her er noget af det, der mangler: partiets organisatoriske opbygning, analyse af den sociale sammensætning i partiet (tillidsmænd, medlemmer), ræsonnementer over stemmetal, redegørelser for disses geografiske fordeling, kontingents betydning, tilskud fra anden side, arbejdet i kommunerne, forholdet til pressen. Der kunne fortsættes med andet, der hører hjemme i nutidig partihistorie. Det, værket giver, er den konservative rigsdagsgruppes historie, og så mangler endda her så væsentlige ting som rigsdagsgruppens sammensætning, og hvordan man blev nomineret som rigsdagskandidat. Ret beset fortælles heller ikke noget om gruppens indre arbejde, bortset fra tilspidsede situationer. Hvor ofte mødtes den? Var der en saglig opdeling af sagerne, der gav det enkelte medlem eller flere nogle særresorter, som andre ikke blandede sig ind i? Osv. Hvor mærkeligt det end kan lyde, er det bedste i værket lige ved at være parti-formanden, dommer Knud Thestrups forord; heri røres ved centrale emner,

som er ganske uomtalte i den følgende behandling.

Det første bind behandler rutineret den 1. verdenskrig og 1920'erne. Her som i de følgende bind er inddraget utrykt materiale, der giver nye enkeltheder. Den almindelige tidshistorie optager dog en meget betydelig plads. Også 2. bind har megen almindelig historie; men karakteristisk er alligevel, at personer, begreber og institutioner dukker op uden nærmere præsentation. I 2. bind forekommer tillige mærkelige åbenhjertigheder (krav om afvikling af valutacentralen er bluff, forslaget i 1939 om bemyndigelsesloven til forsvarsministeren er nærmest fremsat med henblik på valgkampen!). Andre mærkværdigheder forekommer også: Landsrådsmødet i 1934 »var ganske uinteressant, fordi forhandlingerne væsentligt drejede sig om aktuelle økonomiske spørgsmål«, de ledende mænd i LS var overmåde dygtige (det er vist vel summarisk), og man kan ikke bebrejde (!) regeringen Stauning, at den udskrev valg i 1935, i 1930'erne var socialdemokraterne revolutionære, og deres afrustningspolitik skyldtes defaultisme (ikke et ord om pacifisme). Meget af omtalen af KU i 1930'erne forekommer også uhistorisk: her burde linjen have været trukket bagud – det var ingenlunde så nyt i konservatismen, som det fremstilles (korporative stat f. eks.). Slutkapitlets bemærkninger om Munchs tillid til internationale aftaler og om hans og Staunings uforstyrrelighed under kriserne i 1938 og 1939 er ganske ukorrekte. Meget værdifuld er derimod redegørelsen for brydningerne omkring grundlovsforhandlingerne og for Anders Vigns betydning i partiet.

Forfatteren af det tredje bind, Jørgen H. Barfod, har haft det utaknemmelige hverv at skrive om partiet un-

der besættelsen. Sådan som værket er anlagt – at det er rigsdagsgruppens ledere, der er hovedemnet – bliver der derfor ikke meget at fylde på dette bind. Forfatteren har da valgt at skrive meget bredt og populært om den almindelige besættelsestidshistorie, hvori så indfældes oplysninger om konservatives standpunkter.

Ligesom bd. 3 rummer også 4. del lange og interessante referater fra gruppemøder. I øvrigt er det en kronologisk oversigt over de forløbne tyve år, som heller ikke bringer særligt nyt, men virker rolig og velafbalanceret.

»Det konservative Folkepartis historie« har ikke givet os megen viden om partiet. Mærkeligt nok heller ikke om dets politik. Vi hører ikke noget om brydninger mellem storindustrielle grupper, proprietærer, købstædernes handlende eller den voksende funktionærstand. Om vanskelighederne ved at forlige ønskerne om en stærk stat med liberale tendenser, eller om gennemgående synspunkter i skole- og kirkespørgsmål og i straffelovs- og socialpolitik for at nævne nogle eksempler. Det er heller ikke forsøgt at besvare det naturlige spørgsmål: Hvorfor er der et konservativt parti? Hvilke fællesinteresser, materielle eller ideelle, er det, som holder partiet sammen? »Det konservative Folkeparti« er dog mere end en gruppe rigsdagsmænd, som tager standpunkt fra sag til sag.

Vagn Dybdahl

Viggo Sjøqvist: Danmarks udenrigspolitik 1933–1940. (Udgiverselskabet for Danmarks nyeste Historie, Gyldendal, 1966). 418 s.

Udenrigsministeriets overarkivar, dr. phil. Viggo Sjøqvist, der er kendt for sin indtrængende biografi over uden-

rigsministeriets mangeårige og indflydelsesrige direktør, P. Vedel (I-II, 1957-62), har som et led i den udforskning, der under »Udgiverselskabet for Danmarks nyeste Historie«s auspicer pågår for at klarlægge besættelsestiden og dens forudsætninger, offentliggjort et større værk om dansk udenrigspolitik i tiden op til 9. april 1940. Hans betingelser for at løse denne opgave er de bedste. Dels var hans Vedelbiografi nemlig i virkeligheden en analyse af væsentlige sider af dansk udenrigspolitik i forrige århundrede, dels har han som leder af udenrigsministeriets arkiv en daglig berøring med de arkivfunds, han har øst af. Sikkert er det også af betydning, at han indefra kender den udenrigsministerielle atmosfære.

Forstander Jakob E. Lange sagde om Danmarks udenrigsminister i den skildrede periode, dr. phil. P. Munch, at han måtte bruge sin tid og kraft »som hovedadministrator og kommerciel direktør i Danmarks betrængte fedevareforretning.« Det er en ganske rammende karakteristik, som også bekræftes af dr. Sjøqvists bog. Handelsforhandlingerne i 30'erne optog den væsentligste del af det danske udenrigsministeriums arbejdstid og tankevirksomhed. Mange vanskeligheder måtte overvindes. Og lettere blev det ikke af, at hovedparten af vor eksport gik til Storbritannien, mens vi magtpolitisk lå helt inden for Tysklands sfære. Handelspolitikken rækker derfor ind i Danmarks sikkerhedspolitiske problemer, som med rette optager den største plads i bogen.

De to nøglepersoner er her P. Munch og statsminister Th. Stauning. Om Munch skriver forfatteren, at bag hans kølige og rationelle livsopfattelse »synes at have ligget et lidenskabeligt temperament, der var blevet

tøjlet og behersket gennem en så vældig viljesanspændelse, at det var gået ud over følelseslivet. Der kunne til tider være en følelseskulde, en utilnærmelighed hos ham, der vanskeliggjorde kontakten med andre og gjorde ham til et ensomt menneske« (s. 26). Karakteristikken kan ikke siges at være udtømmende, da forfatteren næppe har mulighed for at trænge ind i Munchs følelsesliv.

Men rigtigt er det, at Munch og Stauning var vidt forskellige temperamenter. Det gav sig også udslag på det udenrigspolitiske felt. Efter Hitlers magtovertagelse frygtede Munch for krig. Folkeforbundet anså han ikke for nogen garanti for vor sikkerhed; men denne hans vurdering hindrede ikke, at han efter evne styrkede forbundet. Det fremgår af bogen, at da det i 1935 en kort stund så ud til, at sanktionspolitikken kunne bære frugt, støttede Munch den ivrigt. Vor stilling blev ikke bedre af, at ingen ansvarlig i Norge eller Sverige ønskede at indgå i en regional pagt med Danmark. Man frygtede for tyske krav om en revision af 1920-grænsen, og man kunne ikke vide, at denne ængstelse for så vidt var ubegrundet, som Hitler havde helt andre planer med Skandinavien som en slags germansk satellit-stat. Heller ikke England gav os noget håb. Det fremgik af den engelsk-tyske flåde-aftale 1935, det fortaltes Stauning i London 1937, det sås under de dansk-engelske handelsforhandlinger i vinteren 1939-40, og det blev slået utvetydigt fast af Churchill i februar 1940.

I denne situation mente Munch, at der kun var ét at gøre, nemlig at vi forholdt os fuldstændigt passive, gjorde os så små og ubemærkede som overhovedet muligt. Det er sagt, at Munch ingen udenrigspolitik havde.

Det er i og for sig rigtigt, men ingen udenrigspolitik er dog en udenrigspolitik. Efter Munchs anskuelse skulle vi intet initiativ tage, da det indebar risiko for en forværring af vor situation.

Stauning derimod kunne ikke stille sig tilfreds med denne passivitet. Det hører til et af den ikke alt for spændende skrevne bogs mere oplivende momenter, at Sjøqvist så udmærket fremstiller Staunings så at sige private udenrigspolitik. Munch var ikke indviet i den og ville ganske utvivlsomt have misbilliget den, dersom han havde kendt den. Der er grund til at antage, at Stauning i 1937 søgte en tilnærmelse til Tyskland. Det skete i London, hvor han synes at have været i forbindelse med Ribbentrop for gennem ham at formå Tyskland til at indgå på en dansk-tysk ikke-angrebspagt, hvad der dog ikke kom noget ud af. Stauning ønskede at berolige Tyskland og befandt sig altså i en situation, der kan minde lidt om J. C. Christensens 30 år tidligere.

Som J. C. Christensen havde sin Lütken, synes også Stauning at have overvejet at få kontakt med det tyske riges topledelse på en utraditionel måde – nemlig gennem kunstmaleren Edvard Saltoft, der skulle male Hitler selv og herunder bringe en ikke-angrebspagt på bane! Det blev dog ikke til noget.

Imidlertid var der ingen trøst at hente noget sted. Vi var isolerede. Spørgsmålet var da, om vi ved selv at opruste kunne forbedre vore muligheder for at undgå at blive inddraget i en krig. Stauning var i skred hen mod denne opfattelse ansporet af yngre partifæller; men hovedmassen af Socialdemokratiet var pacifister, og nogen ændring i partiets politik skete ikke. For Stauning var dog sikkert hensynet til Det radikale Venstres

synspunkter afgørende. P. Munch så lidt som nogen anden radikal politiker troede på værdien af et dansk forsvar. De mente, at Tyskland altid ville kunne afse tropper nok til at slå et hvilket som helst dansk forsvar ned. Diskussionen af denne problemstilling er noget af det interessanteste i bogen.

Som bekendt forblev vi militært afmægtige. Forsvarslovene af 1937 betød ingen ændring heri. Let var det heller ikke for dem, der ønskede at styrke forsvaret, at de militære chefer, admiral Rehnitz og general With, modarbejdede hinanden. Særlig betydelige virker de ikke i bogens fremstilling.

Under forelæggelsen af forsvarlovene i 1937 sagde forsvarsminister Alsing Andersen, at vort militær skulle benyttes til at afvise neutralitetskrænkelser, når der forelå »rimelig mulighed for deres afvisning.« Den logiske følge heraf var, at det ikke ville blive brugt, dersom Tyskland angreb os. At dette angreb ville ske som et led i en besættelse af Norge, syntes ingen herhjemme at have fantasi til at forestille sig.

Om vi burde have kunnet, er ikke let at sige, fordi vurderingen heraf let påvirkes af vor bagklogskab. Denne egenskab præger ikke dr. Sjøqvists bog. Han søger redeligt og objektivt ud fra tidens baggrund at skildre hændelserne, og hvilke overvejelser man især på dansk hold gjorde sig. Han begrænser så at sige sit værk til regeringens politik, hvilket er helt legitimt; men det er en svaghed ved bogen, at den er så kronologisk, ja annalistisk, i sin fremstilling, at man næsten dag for dag kan læse sig til, hvad der skete over hele feltet. Bogens analyser ville have vundet i klarhed, dersom den var delt op efter sagsområder. Som den nu fremtræder, er

det en solid og grundig håndbog i dansk udenrigspolitik, hvori man kan hente et væld af oplysninger, hvilket i sig selv ikke er nogen ringe ting. Den afhjælper tillige et stort savn, fordi den giver mulighed for med fast grund under fødderne at forstå, hvorfor det i 1940 gik, som det gik.

Taga Kaarsted

Jacob Kronika: Midt i fjendens lejr. Slesvigske dagbogsblade fra Hitler-krigens Berlin. (Gyldendal, 1966). 270 s.

Den tidligere redaktør af Flensborg Avis, Jacob Kronika, har med denne bog fortsat sin skildring af livet i nazismens Berlin, som det formede sig for ham i hans egenskab af korrespondent til skandinaviske aviser og kontaktsmand for det danske mindretal. I et tidligere bind med titlen »Lys i mørket« har han meddelt indtryk fra 30'erne, og i dette bind fortsætter han med de første krigsår.

Som det var tilfældet med det første bind, må også dette ved sin form forvirre læseren. Blandingen af ræsonnement og påståede dagbogoptegnelser gør det umuligt at fastslå, til hvilket tidspunkt de meddelte synspunkter skal henføres. Lange ordrette replikskifter og de hyppigt helt novelleagtige dagbogoptegnelser svækker præget af autentisk dagbog. Man undgår ikke at føle sig inderligt usikker over for bogens værdi som umiddelbart udtryk for forfatterens oplevelser.

Usikkerheden er muligvis ubegrundet; så meget des mere uheldigt er det, at forfatteren ved den valgte form selv har underbygget læserens utryghed. Yderligere besværliggøres læsningen af de mange pseudonymer, stjerner og initialer, hvormed selv de ligegyldigste personer skjules. Hvis

tanken er at bevare en snert af den hemmelige dagbogs illegale teknik, udebliver virkningen til fordel for irritation over de mange uforløste antydninger. Således ødelægges muligheden for at give værdifulde oplysninger om de første tegn på en politisk bestemt orientering bort fra Tyskland i gamle slesvig-holstenske kredse. Man havde ellers gerne i stedet for de for-dækte antydninger set en dokumentation af disse tidlige tendenser til en slesvig-holstensk interesse for forbindelse med Danmark. Antagelig ved Kronika meget bedre og meget præcisere besked, end hans dagbog lader forstå, og det er vel hovedårsagen til, at man føler sig så utilfredsstillet af bekendtskabet med den.

Man skal følgelig ikke læse bogen som et historisk dokument eller som et kildeskrift til krigsårenes begivenheder i Tyskland og Sydslesvig. Værdien af de kronikaske dagbogsblade, som de nu fremlægges, ligger i deres billede af forfatterens egne anfægtelser i forhold til nazismen og til den stilling, han var nødt til at indtage i Berlin i sin omgang med mere eller mindre højststående nazister. Dette og især stemningsbilledet af krigsårenes politiske atmosfære i Berlin gør bogen særdeles læseværdig.

H. P. Clausen

Emil Hannover: Erindringer fra barndom og ungdom. Indledet og udgivet af H. P. Rohde. (Forening for Boghåndværk, 1966). 213 s.

Emil Hannover udgav selv i 1914 sine barndomserindringer i et lille privattryk for familien; her udgives de sammen med hidtil utrykte erindringer fra ungdomstiden. H. P. Rohde, der har forsynet udgaven med velvalgte og sikre oplysende noter, har som indledning givet en fyldig biografi af

Hannover, der udmærket viser ham som menneske, som kunsthistoriker og som museumsmand.

Erindringerne fængsler og er historisk værdifulde i tre henseender. Først er dette tilfældet på grund af det billede, de tegner af københavnsk-jødisk familieliv i 19. århundrede, dernæst gives der et – noget maliciøst – bidrag til belysning af kunstneruddannelsen i efterromantikens år, og endelig får videnskabshistorien sit gennem belysningen af kunsthistoriens stade og vilkår i Europa og Danmark på den tid, hvor Hannover indledte sit forfatterskab. Trods erindringerens knaphed virker de givende ved forfatterens evne til præcis karakterisering og sans for at vælge den illustrerende detalje. Bogen er forsynet med gode illustrationer.

Vagn Dybdahl

Johannes Frandsen: Sundhedsvæsenet 1927–1961. Oplevelser og Erfaringer. (Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, København 1963). 226 s.

Johannes Frandsen: Dr. Frandsens erindringer. (Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, København 1966). 255 s.

Begge bøger er erindringsbøger. Den første koncentrerer sig om forfatterens embedsvirksomhed i de 34 år, han var chef for sundhedsstyrelsen. Den sidste er en levnedsskildring, der beretter om slægt, hjem, uddannelse og virksomhed uden for og inden for embedet som medicinaldirektør, det sidste med en del gentagelser fra den første bog.

Embedsmænds memoarer kan gøre historikeren bekendt med begivenheder og sammenhænge, som helt eller delvis dølger sig bag de administrative akter. Dr. Frandsen yder i så

henseende mange bidrag til det danske sundhedsvæsens historie. Men det er næsten udelukkende de lyse sider og de – unægtelig talrige – positive resultater, vi hører om. Der hentydes ofte til modstand og vanskeligheder, men hvori de bestod, får vi ikke meget at vide om. En uddybning af styrelsens lidt spændte forhold til lægeforeningen savnes.

Bøgerne tegner et selvportræt af noget specifikt dansk: en grundtvigsk medicinaldirektør. Arbejdet for sygehusreform, bekæmpelse af tuberkulose og spædbørnsdødeligheden m. v. skildres som folkeligt vækkelsesarbejde. At vække de lokale folkevalgte organers interesse for sundhedsvæsenets udvikling var et ledende princip i forfatterens embedsgerning.

Dr. Frandsen bragte dynamik ind i sundhedsstyrelsen, der havde levet et stille liv siden dr. Muus' afskedigelse i 1911. Det lykkedes ham at gøre styrelsen til det centrale faglige organ for offentlige sundhedsanliggender uden at gennemføre nogen egentlig centralisering af sundhedsvæsenets administration.

Dr. Frandsen er venstremand og blev udnævnt af venstreministeren dr. Rubow. Derfor gøres der nøje rede for omstændighederne ved udnævnelsen. Navnlig lægger forfatteren vægt på, at han, uanset at ministeren var læge, forlangte, at der blev indhentet en sagkyndig erklæring fra de øvrige medlemmer af sundhedsstyrelsen – han var selv næstformand. Han kan dog ikke dy sig for at referere gamle Pinstrups opfattelse af sagen. Da dr. Frandsen havde ordnet et spørgsmål af interesse for andelsmejerierne på en måde, der mishagede Pinstrup, udbød denne rasende: »Og nu troede vi, at vi havde fået en god mand på den plads!«

Niels Petersen

Gunnar R. Næsselund: Nyhedsformidling gennem 100 år. Ritzaus Bureau 1866–1966. (Udgivet af RB, 1966). 153 s.

I anledning af Ritzaus Bureaus jubilæum har dets chef skrevet en redegørelse for telegrambureauets historie. Bogen behandler indledningsvis de øvrige europæiske, herunder nordiske, bureauers historie i en fremstilling, der tynges noget ved den vægt, der lægges på ikke særligt interessante aktstykker som f. eks. kontrakter. Det samme gælder redegørelsen for RBs egen historie, hvor formalia som aftaler med kunder og leverandører fylder uforholdsmæssigt meget. Af større pressehistorisk interesse ville det have været, om forfatteren ved eksempler havde skildret, hvorledes RB gennem tiden har dækket forskellige begivenheder, om forholdet til de skiftende regeringer, om kritik af bureauet (f. eks. angrebene efter 1901 for at være Reformparti-venlig), og om i hvilket omfang og i hvilken skikkelse aftagerne har brugt eller misbrugt RB-materiale. Bogen er, som den er anlagt, blevet lidt for intern; men den indeholder på den anden side en række konkrete oplysninger bl. a. om udenlandske bureauer, som det kan være nyttigt at have samlet i en let tilgængelig oversigt.

Tage Kaarsted

Poul Strømstad (red.): Ildebrandshuse. (Nationalmuseet, 1966). 274 s.

Den kortfattede titel dækker over en undersøgelse af 24 huse i Landemærket-Åbenrå, København, udført 1965. I dette kvarter var der bevaret adskillige bygninger, opført efter den store brand 1728, og opgaven, man havde stillet sig, var en undersøgelse af bygnings- og beboeshistorien fra tiden

for husenes opførelse til nutiden. Det er en studie i materiel folkekultur, udført af et hold unge forskere, hvis mål afviger fra den foregående generations, for hvem kunsthistorien og kunsthåndværkets synspunkter faldt mere naturlige. Skulle man kort karakterisere værket, må det kaldes et historisk-sociologisk arbejde med de materielle kulturlevn som den centrale kilde.

Bogen er imponerende i sin grundighed, og med de fornødne forbehold kan der sikkert generaliseres ud fra dens resultater. Det er den jævne befolknings dagligliv, der er tale om, og kvarteret led som sædvanligt under en overbefolkning, der dog har været underkastet svingninger. Mens der 1787 boede 718 personer i de undersøgte ejendomme, var tallet i 1870 steget til 1101, hvorefter det gradvis aftog indtil 1965, da kun 256 var anført som beboere. Ud fra denne reduktion skulle man have ret til at skønne, at forholdene var blevet forbedret, men den samme tid, der har givet den enkelte bedre plads, har samtidig ladet hans omgivelser forfalde. Husene er nu modne til at blive ryddet bort til fordel for en bedre, men dyrere bebyggelse. Efter bogens disposition bliver der ikke givet en skildring af kvarteret i det 18. årh., sammenlignet med dets nuværende tilstand, men man har lagt vægt på at vise udviklingen og sammenhængen. Den sidste er uden tvivl til stede, selv om det ikke overalt er så tydeligt som i Åbenrå 2, hvor der 1750 boede en spækhøker, mens der nu er viktualieforretning, og hvor navneskiftet også har medført nogen ændring i varernes art. Lovgivningen har derimod udryddet brændevinsbrænderne og den moderne teknik øltapperne, men alle forandringer er sket lidt efter lidt, så

kontinuiteten er bevaret. På samme måde gennemgås værksteder og beboelser, men til trods for stofrigdommen savnes en understregning af, hvad der er bevaret fra ældre tid, det 18. årh., empiren og dens lige efterfølgende periode, men det har vel ikke været muligt at foretage så grundige undersøgelser, at det i enkeltheder kunne ses, på hvilken måde det højere samfundslags stilformer er blevet optaget. De sidste generationers virksomhed er ligeledes skildret mere indgående end de første, men alt bliver dog kun småting over for stofrigdommen, der bringes, og som er gjort let tilgængelig ved et detaljeret sagregister, der sikkert vil medføre, at bogen bliver brugt som opslagsværk. Billederne er udmærkede, skønt enkelte virker lidt opstillede.

Bogen er tilegnet dansk etnologis førstemand, prof. Axel Steensberg, og er et smukt vidnesbyrd om hans virksomhed.

Helge Sjøgaard

Ib Kejlbo: Historisk kartografi. (Dansk Historisk Fællesforenings håndbøger, København 1966). 83 sider.

Dansk historisk fællesforening har nu knyttet endnu en lille håndbog til sin udmærkede håndbogsserie. Denne gang gælder det kartografiens udvikling i historisk belysning, begyndende med naturfolkene fulgt af centrale afsnit om oldtiden og middelalderen, opdagelsernes tidsalder, de store atlasudgavers periode i 16. og 17. årh., hvorpå udviklingen afrundes med et kortfattet, men instruktivt afsnit om grundlaget for moderne kartografi beregnet på den læge læser, for hvem stedsbestemmelse og triangulation forventes at være ret ukendte begreber. Derpå følger et afsnit om dansk kar-

tografisk udvikling i korte, men væsentlige hovedtræk.

Bogen må karakteriseres som velafbalanceret. Den tager mere sigte på markante udviklingslinjer end på overdådig stoffylde. Med fortsæt begrænses atlasudgavernes afsnit f. eks. til en rammende karakteristik af Ortelius' og Mercator-Hondius-Janssons publikationer. Specialafsnit er viet særlige typer som de middelalderlige vejkort, udviklingen af søkort fra de ældst bevarede portolaner over læsekortbøger frem til forløbere for de moderne søkort. I det danske kartografiske afsnit præsenteres i et par småkapitler Søkortarkivet og Matrikelarkivet. Et centralt kapitel i det danske afsnit indtager naturligvis Videnskabernes Selskabs kortudgivelse med en fortegnelse over de topografiske kort.

I en lille bog af denne størrelse kan man ikke vente nogen gennemgang af forskningen. I flere tilfælde er der dog blevet plads til at pege på problematikken. I disse passager holder forf. sig normalt tilbage til bevidst uengageret referat og lader synspunkterne tale selv; men i et enkelt tilfælde, nemlig en retfærdigere vurdering af Claudius Clavus' betydning, føler man dog forfatterens eget synspunkt sat op ved siden af forskningens øvrige meninger.

Alt i alt en god lille håndbog, som kan anbefales alle, der har brug for en hurtig og tilforladelig introduktion i kartografiens historiske udvikling. En udbyggende systematisk ordnet literaturliste afslutter bogen. Den gentager dog ikke de – hyppigt mest centrale – værker, der er nævnt i teksten. Den kan således ikke bruges alene. Kombineret person-, stednavne- og emneregister.

Poul Enemark

Henry Bruun: Dansk historisk bibliografi 1913–42. I. (Rosenkilde og Bagger, 1966). 641 s.

Med denne bog indledes udgivelsen af et stort 6-binds værk, der i løbet af to–tre år skal udfylde hullet mellem »Erichsen & Krarup« og det bind »Dansk historisk bibliografi 1943–47«, som blev udgivet i 1956. Uden på nogen måde at anfægte berettigelsen af det nu påbegyndte værk, kan man ikke undlade at ytre betænkelighed ved, at vi fremdeles mangler bibliografier for årene fra og med 1948; det forekommer mere påkrævet at få fortsat det bibliografiske arbejde efter det nævnte år end at udfylde hullet 1913–42. For denne periodes vedkommende foreligger dog årsbibliografierne (undtagen 1941 og 1942), og de mangler, som disse har, er sikkert for de væsentligstes vedkommende udfyldt af de enkelte forskere og institutioner.

Når dette er sagt, må man dog erkende, at det foreliggende værk er en meget værdifuld hjælp og lettelse for historikere og biblioteksfolk. Selv om der nok kan rettes enkelte indvendinger mod »Erichsen & Krarup«s systematik, har den vist sig at udfylde sin mission; det må derfor påskønnes, at Henry Bruun kun på enkelte områder har fraveget disse systematiske principper, som man jo i hvert fald har vænnet sig til. Så får man tage med, at grænsen mellem tidshistorien og de enkelte sider af historien kan forekomme noget vaklende. Den systematiske betragtning, som medfører, at beretningerne om virksomheden i Videnskabernes Selskabs kommission for undersøgelse af de i privatejede bevarede arkiver, ikke står under arkivvæsen, forekommer dog – som dette værk er anlagt – forkert, også selv om beretningerne vil dukke op under åndslivet.

Det nu udsendte bind dækker bibliografi, arkivvæsen og hjælpevidenskaber samt tidshistorien. Endvidere er der af den store gruppe »stats- og kulturforhold« medtaget til og med det økonomiske liv. At begynde at lede efter mangler vil være meningsløst; derimod kan man nok rejse det spørgsmål, hvor grænsen mellem historie og det aktuelle bør lægges. Er det uden videre rigtigt, at en bibliografi som denne i hovedreglen ikke medtager årlige beretninger fra institutioner og organisationer? Det skal indrømmes, at pladshensyn kan spille ind; men principielt bliver et aktstykke fra middelalderen vel ikke mere »historisk« af at blive publiceret, end Industrirådets beretning er det? De stillede spørgsmål viser, hvor vanskeligt det efterhånden vil blive at trække grænsen mellem historisk bibliografi og – for at sige det drastisk – bogfortegnelse. Allerede i det nu foreliggende bind viser vanskeligheden sig derved, at der er medtaget meget færre skrifter af »aktuel« karakter end i »Erichsen & Krarup«.

»Henry Bruun«, som det store værk formentlig vil blive kaldt, vil muligvis komme til at stå som et monument over et tidsafsnit, hvor det var muligt at dække historieforskningens behov gennem nogle bind. Fremtiden tilhører uden tvivl hurtigt kommende årsbibliografier i bind og samtidigt udsendte kort til institutioner, kort, der løbende sammensættes til en samlet bibliografi.

Vagn Dybdahl

Jens Kruuse: Min lykkelige barndom. (Gyldendal, 1966). 179 s.

Litteraturforskeren Jens Kruuse har her meddelt en række episodiske barndomserindringer fra Odense omkring 1914. Faderen var den grosserer P. A. Kruuse, som spillede en vis rolle in-

den for Det radikale Venstre i partiets første år. I hjemmet spillede han den dominerende rolle, og der tegnes et særdeles levende, men forhåbentlig dog let karikeret billede af ham. Det centrale i erindringerne – set fra historiens synspunkt – er imidlertid det særdeles træffende indtryk af livet i provinsens førende lag. Det er ingenlunde overraskende, hvad der fortæles, men knaphed og festlig fortælleglæde gør, at det vil glæde enhver historiker at læse bogen, og det må være uundgåeligt, at afsnit af den for generationer får en sikker plads i undervisningen.

Vagn Dybdahl

Gunnar Sandfeld: Den stumme scene. Dansk biografteater indtil lydfilmens gennembrud. (Nyt nordisk Forlag, 1966). 557 s.

I forordet til sin bog fremhæver Gunnar Sandfeld, at han ikke har haft noget ønske om at bidrage til den danske films historie eller til den almindelige filmologi. Hans emne er selve biografen set i teater- og kulturhistorisk sammenhæng. Det er en god idé, og det gør ikke noget, at der alligevel er kommet meget med, som belyser filmens historie.

Fra at være et pudsigt legetøj blev filmen i løbet af de tre første årtier af dette århundrede en mægtig faktor såvel i det økonomiske liv som i det kunstneriske og kulturelle – og i forlystelsesindustrien! Men først måtte den gå så grueligt meget igennem, og det er disse lidelser, Gunnar Sandfeld har skildret. Det er gjort fornøjeligt og med et væld af detaljer. Hver eneste dansk biograf er registreret med sit grundlæggelsestidspunkt, sit udstyr, sine ledere og sine indtægter – om nogle lidt mere om andre lidt mindre. For Københavns vedkommende er

der en særlig leksikalsk fortegnelse bag i bogen. Det fremgår til overmål, at den største vanskelighed for den nye kunstart netop var at blive betragtet og vurderet som kunstart. Den var for let tilgængelig. Alle og enhver kunne arbejde med den, og da den første måben havde sat sig, blev den farlig, fordi dens suggererende evne kunne udnyttes til spekulationer i alkens forbyrdelse og usædelighed. Hvilke utalte dumheder har ikke danske politifolk som tilsynsførende begået i de første filmår, og hvor kunne de andet, når der under helt ukendte forudsætninger skabtes nye tider i forlystelseslivet. De vidste nok, at dette ikke var nogen uvigtig samfundsfaktor, og mange forstod sikkert også, at filmen ikke var nogen døgnflue, som man snart slap af med igen. Det hele så ellers i begyndelsen noget broget og tilfældigt ud; men efterhånden fæstnedes formerne: Biograflokalet blev indrettet til dette brug, der kom musik, man eksperimenterede og forbedrede teknikken, man diskuterede, og man skændtes, teatrene følte sig truede og truede igen, og skuespillerne holdt sig fornemt tilbage og kom alligevel, først de små og siden de store og de allerstørste. Statscensuren kom i 1914 efter megen debat og mange til løb på lokalt plan, og den kom til at virke betydeligt bedre, end det vist havde været ventet. Heller ikke forlystesskatten, der i 1911 afløste den tidligere fattigskat på filmforevisninger, medførte det nye underholdningsmediums fallit.

I 1922 gennemførtes den første biograflov, 10 år senere end i Sverige og Norge. Loven fastsatte de nærmere retningslinier for bevillingssystemet, for biografernes drift, for censuren – og for hvad staten skulle have for det hele. Den gav anledning til et betydeligt skred i antallet af bevillinger, men

også til adskillig uro med modsætningsforhold for biograffolkene til såvel kommunerne som udlejningsselskaberne. I slutningen af 20'erne så det ganske sort ud for den stumme scene. Den var blevet statens fastansatte »malkeko«, og det kunne den ikke vedblivende holde til, så meget mindre som dens kunder var blevet trætte. De kom ikke mere i så stort antal, men sad hellere ved den billige radio, hvor man uden at ulejlige sig ret meget kunne få hele Europa ind i sin stue. Den sidste og alvorligste trusel kom fra filmen selv. Den blev talende, hvilket først var grinagtigt og spændende, siden rædselsfuldt og til sidst truende. Herved blev det; truslen blev til alvor, en ny epoke i filmens historie begyndte og dermed også i biografteatrets.

På grundlag af trykte og utrykte kilder, de sidste fra Justitsministeriet, er det lykkedes Sandfeldt at give en, som det synes, dækkende skildring af såvel begivenhedsforløbet som af stemninger og tilstande. De er himmelvidt forskellige fra snart sagt alt i dag, og de virker rent ud komiske også i mange tilfælde, hvor de i virkeligheden betegner noget modsat. Det meget grundige arbejde er forsynet med registre, med filmtitelfortegnelse, med kildefortegnelse og med gode billeder. De sidste sidder på særplancher i to afdelinger sidst i bogen, den ene afdeling endog i kildeoversigten. Det er – mildt sagt – synd.

Finn H. Lauridsen

Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt af Harald Jørgensen. (Landsarkivet, 1966). 315 sider.

I disse år arbejder landsarkiverne flittigt med udgivelse af registraturer og

andre hjælpemidler for benyttelse af arkivernes samlinger. Landsarkivar Harald Jørgensen har med denne vejviser til det sjællandske landsarkiv føjet et nyt udmærket led til kæden af publikationer.

Harald Jørgensen indleder bogen med et ganske grundigt rids af arkivets historie fra A. D. Jørgensens forslag om oprettelse af provinsarkiver i 1888 til fuldendelsen af den nye bygning i år. Endnu en gang må man forundres over de trange kår, arkiverne og arkivarerne har måttet udføre deres arbejde under helt op til øjeblikket. Først og fremmest falder naturligvis den stærke pladmangel, som først nu kan afhjælpes, i øjnene.

Men også sendrægtigheden med de nødtørftigste tekniske hjælpemidler og personaleudvidelser er bemærkelsesværdig. Der skulle en ildløs til på læsesalen, før der 1915–16 kom bevilling til elektrisk lys. Først 1954/55 opnåedes bevilling til en fast kontorist, og selv om arkivet allerede i 1908 havde fået telefon af hensyn til den daglige forbindelse med Rigsarkivet, fik man først 1961 moderne centralbord med fast telefonvagt!

Hoveddelen af Harald Jørgensens bog er dog naturligvis oversigterne over arkivernes bestand og hjælpemidlerne til dets benyttelse. Det er en særdeles nyttig vejviser for enhver, der vil orientere sig om, hvad der findes i arkivet, og det må være det helt rigtige princip, Harald Jørgensen benytter sig af, når han har valgt at give flest oplysninger om de arkivfunds, man ikke umiddelbart skulle vente at finde i landsarkivet. De mere traditionelle bestanddele af arkivet er gjort kortere af.

Naturligvis kan en sådan oversigt ikke blive bedre end de registraturer, den bygger på. Det giver den et ujævnt præg, som imidlertid betyder

mindre i forhold til den lettelse, en vejviser som denne giver den, der hurtigt skal kende de muligheder, arkivet byder på. Samtidig føres man frem til de forhåndenværende hjælpemidler til udnyttelsen, og det vil nok også kunne spare tid for personalet ved ekspeditionerne.

H. P. Clausen

Arkiv. Tidsskrift for arkivforskning. Udgivet af Rigsarkivet. Redigeret af Frank Jørgensen under medvirken af Niels Petersen og Knud Prange. 1. bind, nr. 1, april 1966. 64 sider. Kr. 16,- i årligt abonnement.

Rækken af danske historiske tidsskrifter er i år blevet forøget med et arkivtidsskrift, udgivet af Rigsarkivet. Initiativet er, skriver rigsarkivaren i et forord, taget af unge og yngre arkivarer. Hensigten er at skabe et forum, hvor resultaterne af arbejdet med arkiver og administration og med arkivteoretiske problemer kan fremlægges. Tidsskriftet skal udkomme to gange om året, og det står også åbent for bidrag fra folk uden for arkivarernes kreds.

Af det første hæftes indhold fremgår, at tidsskriftets emneområde tolkes ganske vidt. To af de fire afhandlinger er almindelige historiske arbejder uden større tilknytning til arkivproblemer, end alle historiske tidsskriftsartikler vil have. Den ene er Andreas Jørgensens udmærkede behandling af forholdet mellem købmænd og bønder på Møn o. 1735, »Borger og bonde på Møn i 18. århundrede«. Den anden er en studie af Frank Jørgensen, »Et indgreb over for håndværkssvendenes frie vandringsret i 1835«, hvor han viser den udenrigspolitiske baggrund for plakaten af 1835, der begrænsede håndværkssvendenes hidtidige vandringsret.

Johan Jørgensens bidrag om »Øverste sekretær Erik Krags virksomhed i Danske Kancelli indtil 1657« er i højere grad et »arkiv-emne«, eftersom det direkte vedrører administrationshistorien. I afhandlingen dokumenteres det, at 1650'erne ikke, som man med tvivlsom hjemmel hos Niels Slange har hævdet, var en forfaldstid i Danske Kancelli. Administrationen var langt fra at være i opløsning, og 1660 betegnede ikke på dette punkt et voldsomt indsnit. Som bekendt fortsatte Niles Krag også sin ledelse af kancelliet adskillige år efter omvæltningen i 1660.

Den eneste arkiv-teoretiske artikel er rigsarkivar Hvidtfeldts »Tanker om kassation«. Det er helt klart, at kassationsproblemet er brændende med de mængder af papir, der afsættes hver dag alene i centraladministrationen. Det er derfor særdeles nyttigt, at dette problem tages op og gennemdrøftes ud fra det tredobbelte hensyn, der her gør sig gældende: hensynet til administrationen, til arkivarernes personale- og pladsforhold samt til forskningen.

Rigsarkivaren skitserer klart problematikken. Han henviser til overvejelserne i andre lande og gennemgår de danske former for kassation. Under gennemgangen af mulighederne for uddynding, papirbesparelse og administrative reformer som middel til at begrænse papirmængden, nævner dr. Hvidtfeldt, at når et gennemslag af den udgåede skrivelse findes, er der ingen grund til at gemme konceptet. Det er en summarisk bemærkning, som let kan vække forundring og bekymring hos historikere og andre forskere, der ønsker at følge sagsbehandlingens forløb. Antagelig er rigsarkivarens opfattelse dog ikke så summarisk, som de valgte udtryk antyder, men tvivlen på dette punkt kan kun

underbygge ønsket om at få en kvalificeret debat mellem alle interesserede parter om kassationsproblemerne.

Det nye tidsskrift fremtræder typografisk og udstyrmæssigt særdeles nydeligt. Indholdet er godt, og der er grund til at byde det velkommen.

H. P. Clausen

Jørgen Sthyr: Kobberstikkeren Albert Haelwegh. (Gyldendal, 1965). 232 sider.

Mens Ny Carlsbergfondets direktør, Jørgen Sthyr, endnu gjorde tjeneste i Kobberstiksamlingen, skrev han i 1938 i Kunstmuseets årsskrift en afhandling om den flittige kobberstikker Albert Haelwegh. Denne afhandling er her genudgivet ledsaget af reproduktioner af næsten alle Haelweghs arbejder. I 1647 blev Haelwegh kgl. kobberstikker, og frem til hans død i 1673 flød derefter en strøm af kobberstik. Jørgen Sthyr's afhandling giver Haelweghs data og karakteriserer hans kunst; bogens sidste sider (fra side 45 til 196) rummer reproduktionerne, som vil være et bekvemt hjælpemiddel for historikere, der søger illustrationer fra 17. århundrede. Der er enkelte situationsbilleder fra Københavns belejring, men ellers rummer bogen næsten ude-

lukkende førende personligheder fra datidens danske samfund.

Vagn Dybdahl

Palle Lauring: Fjern og nær set gennem Illustreret Tidende. (Gyldendal, 1966). 191 sider.

Palle Lauring har haft den fortræffelige idé at bringe et udvalg af træsnitbilleder fra Illustreret Tidende. Bogen begynder med et rids af illustrationsteknikkens historie og en omtale af de udenlandske blade, der dannede forbilledet for Illustreret Tidende, som blev grundlagt i 1859.

Efter det indledende afsnit følger selve billedudvalget. Det er ikke kronologisk ordnet, men grupperet efter emner: dansk topografi, kunstindustri, forlystelser og adspredelser, malerkunst osv.; med er også billeder fra begivenheder i udlandet. Hvert billede er ledsaget af en fyldig tekst, der tolker indholdet og placerer billedet i dets historiske sammenhæng. Udvalget er udmærket og foretaget med sikker sans både for, hvad der fortæller om tiden, og hvad der giver et indtryk af bladet. Den nærliggende floskel: bogen henvender sig til enhver med historisk interesse, er i dette tilfælde på sin plads.

Vagn Dybdahl

Skrifter udgivet af:

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

- 1 *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 1957. 125 sider. Kr. 16 (8). **Udsolgt.**
- 2 *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Kr. 18 (12). **Udsolgt.**
- 3 *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1957. 125 sider. Kr. 11.50 (7.50). **Udsolgt.**
- 4 *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane*: To højkirkemænd. Brevvexling mellem bisperne H. Stein og J. Swane. 1958. 504 sider. Kr. 22.50 (14). **Udsolgt.**
- 5 *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher. Kr. 14.75 (9.75). **Udsolgt.**
- 6 *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905–09. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 343 sider og 4 plancher. Kr. 17.25 (11.75). **Udsolgt.**
- 7 *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1870–1901. 1960. 220 sider, illustreret. Kr. 14.75 (9.75). **Rest 17 ekspl.**
- 8 *Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856–74. 1961. XXXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 17.25 (12.75). **Rest 115 ekspl.**
- 9 *Troels Fink*: Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894–1905. 1961. 254 sider, illustreret. Kr. 17.25 (12.75). **Udsolgt.**
- 10 *V. Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II. 1962. 388 sider, illustreret. Kr. 22.50 (15.50). **Udsolgt.**
- 11 *Gunnar Sandfeld*: Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870–1920 med særligt henblik på Jylland. 1962. 401 sider, illustreret. Kr. 22.50 (15.50). **Rest 19 ekspl.**
- 12 *Aa. Rasch*: Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. 1964. 432 sider, illustreret. Kr. 28.50 (22.00). **Rest 186 ekspl.**
- 13 *Aksel Lassen*: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960. 1965. 565 sider, illustreret. Kr. 40.00 (32.00). **Udsolgt.**
- 14 For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866–1966. 1966. 147 sider, illustreret. Kr. 18.00 (14.00). **Rest 93 ekspl.**
- 15 *Ib Gejl* (udg.): J. C. H. Fischers politiske dagbøger 1852–56, 1872–75. 1966. XVI + 284 sider. Kr. 30.00 (23.00). **Rest 157 ekspl.**
- 16 Admiral Henri Konows erindringer. 1. Marine- og hoftjeneste 1877–1914. Udg. ved *Tage Kaarsted*. 1966. 384 sider, illustreret. Kr. 34.00 (29.00).

Priserne i parentes er særpriserne for selskabets medlemmer.